

ISSN 1689-5142

KOLEGIUM KARKONOSKIE
w Jeleniej Górze
(Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa)

**ZESZYTY
WYDZIAŁU
HUMANISTYCZNEGO**

Kolegium Karkonoskie w Jeleniej Górze
(Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa)

Zeszyty Wydziału Humanistycznego

III

**Słowo jako wyraz
duchowości człowieka**

Redaktorzy naukow
ZDZISŁAW WĄSIK
JÓZEF ZAPRUCKI

Jelenia Góra 2009

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Przewodniczący: Leszek Albański, sekretarz: Mariola Szybalska-Taraszkiewicz, członkowie: Henryk Gradkowski, Marek Heine, Lesław Kulmatycki, Anna Michońska-Stadnik, Adam Pawłowski, Maria Peisert, Bogusław Pfeiffer, Lucjan Puchalski, Adolf Stachula, Marian Ursel, Stefania Walasek, Zdzisław Wąsik

ABSTRACT. Zdzisław Wąsik, Józef Zaprucki (eds.). *Słowo jako wyraz duchowości człowieka* [The word as an expression of the spirituality of man]. Jelenia Góra 2009: Wydawca: Kolegium Karkonoskie w Jeleniej Górze [Publishing: Kolegium Karkonoskie in Jelenia Góra] Zeszyty Wydziału Humanistycznego III. Pp. 271. ISSN 1689-5142. This volume contains texts in English and German and Polish elaborated by the editors in conformity with a unified style after a peer review. They come from invited guest authors and collaborators of philological specialties whose papers have been selected as the best contributions to the thematic volume announced at Kolegium Karkonoskie in Jelenia Góra.

Zdzisław Wąsik, Wyższa Szkoła Filologiczna we Wrocławiu, Katedra Semiotyki Lingwistycznej i Komunikologii, ul. Sienkiewicza 32, 50-335 Wrocław; Kolegium Karkonoskie w Jeleniej Górze (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa), ul. Lwówecka 18, 58-503 Jelenia Góra; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Filologii Angielskiej, Zakład Semiotyki Lingwistycznej, al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań
Józef Zaprucki, Kolegium Karkonoskie w Jeleniej Górze (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa), ul. Lwówecka 18, 58-503 Jelenia Góra; Wyższa Szkoła Filologiczna we Wrocławiu, ul. Sienkiewicza 32, 50-335 Wrocław

RECENZENCI

Jacek Fisiak, Norbert Morciniec

© Copyright by Kolegium Karkonoskie w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2009

Wydanie publikacji sfinansowane przez Wydział Humanistyczny
Kolegium Karkonoskiego w Jeleniej Górze

Projekt okładki: Stanisław Gola

Redakcja techniczna: Małgorzata Kęsicka, Agnieszka Krajewska

Skład i łamanie: Zdzisław Wąsik

Druk i oprawa:

ALEX Drukarnia Wydawnictwo, ul. Chałubińskiego 20a
58-570 Jelenia Góra

ISSN 1689-5142

WYDAWCA: KOLEGIUM KARKONOSKIE W JELENIEJ GÓRZE
(PAŃSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA ZAWODOWA)
ul. Lwówecka 18, 58-503 Jelenia Góra

Spis treści

Spis treści.....	3
Coping with real and fictitious word in literary, political and educational discourse	5
EWA KĘBŁOWSKA-ŁAWNICZAK: Uses and abuses of language – groping for the boundary.....	7
JOANNA BOBIN: Words that hurt: The representation of father–son conflict in 20th century American drama (selected plays)	19
MAREK OZIEWICZ: Magical thinking and fantasy literature: The case for imaginary linguistics	31
ANNA CISŁO, PIOTR CZAJKA: The Foreignness of Irish literary proper names in the Polish language	43
KATARZYNA MOLEK-KOZAKOWSKA: Metaphor as a rhetorical device in the US-interventionist discourse: A CDA review of some recent metaphors of war and terror.....	55
DOROTA JUŻWIN: Democrats and the “God Talk”: A discourse analysis of Hillary Clinton's selected speeches.....	71
MACIEJ KIELAR: Modality as a marker of values and valuation	85
MAREK KUŹNIAK: Issues in lexicology: In search of THE boundary where fuzziness appears to prevail	99
NATALIA ŚWISTAK-TRAWIŃSKA: Linguistic <i>faux pas</i> and its effect on communication.....	111
HANNA SZELACHOWSKA: Possibilities of objective knowledge assessment through writing.....	121

Das Worten der Welt im sprachlichen Verkehr und Gedächtnis der Gemeinschaften..... 133

CORNELIUS SOMMER: Eint oder trennt sie uns? Die Sprachenvielfalt im Europa der 27: Unwissenschaftliche Anmerkungen eines Deutschen . 135

ANNA MIKOŁAJEWSKA: Die richtige Version der vergangenen Ereignisse. Scheinbare Kontinuität oder wahrheitsgemäßes Chaos 149

GEORG GRZYB: „Ich kann das *Wort* so hoch unmöglich schätzen“ (Faust). Anmerkungen zur Wortschatzarbeit im DaF-Unterricht 163

MAŁGORZATA KĘSICKA: Klaus Modick: Das literarische Schreiben als Ausdruck des kollektiv bedingten individuellen Gedächtnisses 177

JÓZEF ZAPRUCKI: Das Unsagbare erfassen 185

Słowo jako narzędzie i właściwość umysłu człowieka 195

ZDZISŁAW WĄSIK: Słowo jako ślad człowieka..... 197

MARIA TERESA LIZISOWA: Należność i powinność w słowie – na przykładzie publicystyki prasowej..... 207

ELŻBIETA WĄSIK: Koncepcja trzech światów Karla R. Poppera a sposoby istnienia słowa 223

LILIANA GÓRSKA: „Feminizacja ojca chrzestnego”, czyli znaczenie i dynamika słowa pisanego oraz myślowe przedstawienia pojęć abstrakcyjnych.....237

MARIA LESZCZAWSKA: Specyficzne zaburzenia zdolności językowych: Metody polisensoryczne w diagnozie i terapii dysleksji rozwojowej i nabytej 251

**Coping with real and fictitious word
in literary, political and educational
discourse**

EWA KĘBŁOWSKA-ŁAWNICZAK

UNIWERSYTET WROCŁAWSKI
WYŻSZA SZKOŁA FILOLOGICZNA WE WROCŁAWIU

Uses and abuses of language – groping for the boundary

In order to examine the transformations referred to in the title of the present article as “uses and abuses” of language and to refer them to the early theatre of Tom Stoppard, it is necessary to look back and recall the discussions on a sense of “ultimacy,” or an “intellectual dead end,” pervading the criticism of the late 60s and voiced, famously, in John Barth’s controversial essay, “The Literature of Exhaustion” (1969 /1967/: 668). The year 1967 was also marked by the professional productions of *Rosencrantz and Guildenstern Are Dead* in London, New York, and subsequently also in Paris.¹ Despite obvious success, some critics (for example, Normand Berlin 1973: 269) pointed out the play’s derivative-ness by documenting its indebtedness to William Shakespeare, Samuel Beckett and Luigi Pirandello. The relationship was then perceived in terms of “feeding on” rather than “dining with” Beckett while later critics (Michael Hinden, 1981) would prefer to talk about “encounters” with Hamlet and trace “subversion.” It appears that Stoppard’s affinity with Beckett is more understandable in terms of afterness than straightforward indebtedness, which the former playwright openly admits in his 1999 lecture (published 2001) stating that he “couldn’t see how it [Beckett’s theatre] was done” perhaps because Beckett “broke a contract which up to that era had been thought to exist between a play and its audience” (Stoppard 2001: 10). Stoppard admires Beckett’s asceticism but instead of following his experiments, mourns the loss of traditional theatre. Hence Stoppard’s Ros and Guil face the exhaustion of a literary and dramatic tradition, a sense of crisis that results from the late modernist desire to stage the unnamable and to represent the unrepresentable, which ultimately leads to a dissolution of the familiar genre and to its later drifting towards post-dramatic forms. The drama that pursues these dangerous interests engages in a gradual reduction of all the avail-

¹ Cf. 1967: *Rosencrantz et Guildenstern sont morts*. Paris: Éditions du Seuil (Paris, Théâtre Antoine, 22 septembre 1967).

able means of representation – both verbal and visual – surviving either due to the ineradicable capacity of language to represent or to a flight into metadrama.

Already in the late 1960s, Stoppard, as discussed by Oleg Kerensky (1994 [1977]) and Mel Gussow (1994 [1974]), becomes familiar with the problematic status of representation in philosophical thought although he suggests that reading Wittgenstein is “like reading poetry” (see Kerensky 1994: 87), while linguistic philosophy in general amounts to the harmless activity of collecting cheese labels (cf. Gussow 1994: 74). Notwithstanding these jocular interview comments, Ludwig Wittgenstein’s philosophical propositions do pervade Stoppard’s plays, for example, *Jumpers* (Stoppard 1986). As Allen Thither (1984) observes:

In philosophical thought the status of representation has been made problematic by considerations of the nature of meaning. In various ways the writings of Wittgenstein, Heidegger, and Saussure have brought about a shift in our views about where to locate the realm where meaning occurs and which language presumably “represents.” This shift has scarcely brought about a uniformity of views, and our contemporary ideas about representation can be characterized by a fairly clear opposition between two outlooks. In terms of a theory of language the opposition turns on whether one considers the locus of meaning to be the world or to be language itself; or, in other terms, whether the world articulates language, or language articulates world (1984: 92).

Further on, a still more radical concept that could be added to the above-mentioned is that of Jacques Derrida’s (1978 [1967]) *différance* which substitutes the certain, stable locus of meaning by mobility, a continual regress of differing and deferring. The proliferation of unstable concepts of meaning and representation provoked by these relativist propositions has brought language to the forefront of literary studies and stimulated various reactions. Accordingly, in literary studies, language could be perceived as alienating through its isolation from the essential, topical concerns. The above dissociation from the world can be and was considered responsible for the destruction of basic certainties such as the world picture or the original primacy of the visual model that Roland Barthes (1991 /1974/ [1970]) perceives in a further disintegration of concepts and paradigms:

The writer ... first transforms the “real” into a depicted (framed) object; Having done this, he can take down this object, remove it from his picture: in short: de-pict it ... Thus realism ... consists not in copying the real but in copying a (depicted) copy of the real: this famous reality ... is set farther away, postponed, or at least captured through the pictorial matrix in which it has been steeped before being put into words: code upon code, known as realism. This is why realism cannot be designated a “copier” but rather a “pasticheur” ... All of [this] raises a twofold problem: first,

where and when did this preeminence of the pictorial code in literary mimesis begin? Why has it disappeared? Why has the writer's dream of painting died out? What has replaced it? Nowadays, the representation codes are shattered to make room for a multiple space no longer based on painting ("the picture") (1991: 55–56).

Indeed, in Stoppard's *Jumpers*, after McFee's (a character associated with logical positivism) death, the post-Wittgensteinian world leaves nothing behind as "we [are] no longer the still center of God's universe" (1986: 75), says the eponymous Dotty. Concurrently with the renewed interests in the monochromatic art of Kasimir Malevich and Robert Rauschenberg, though less frequently in Stoppard's art, radical minimalist nothingness is regularly practiced on Beckett's bare stage of darkness.² The white canvasses, like Beckett's black velvet settings, prove how difficult it is not to represent, a discussion thematized in the theatrical neo avant-garde, notably in Yasmin Reza's (1996 [1994]) *Art*.

Once concept and world are announced to constitute separate realms, language liberates itself from the constraints of often-oppressive ideologies. Though it retains its ineradicable desire to articulate the world, it is no longer capable of grasping it. Hence, following Thither's conclusion, literature can implement theories according to which language either strives to "nail things to their place" or, in its radical autonomy, can only represent itself (97). In the latter case, literature becomes a product of internal relations, that is intertextual or metatextual. As a result, fiction takes upon itself the task of questioning itself in an ultimately futile effort to find its meaning as, for example, in Beckett's desperately black comedy of regression. Such a liminal, anti-symbolic writing can be perceived as destructive for the dramatic genre with its traditional anchorage in representation, but, on the other hand, the playwright's effort to reach limes can function as cathartic thus opening new space for creativity, for example in the postdramatic tendencies. The alternative, less radical pursuit of the inter and meta-textual will most probably focus on language and genre bringing themselves to light by referring to major European texts treated as a possible remedy for the surrounding chaos, a museum of grand narratives in a world potentially reduced to language games and the gestural. Literature may thus become a model for constructing reality, a utopia which makes us inquire whether things will consent to the neat concepts that language, or literature, provides.

After forty years, it is impossible not to agree with comments, also expressed by Zoran Milutinović (2006) that in spite of tangible refer-

² Act 3 of *Rosencrantz and Guildenstern* opens in complete darkness

ences, Stoppard (1988 /1967/) is not simply Beckett's disciple in *Rosencrantz and Guildenstern*, a play that, according to Milutinović "takes Beckett's poetics on itself in order to carry drama and theatre ... safely over the river" (2006: 352). Accordingly, Stoppard's primary interest is inter and metatextual. The opening *Weltbid* in both the 1967 theatrical production and in the later film hinders an unproblematic discovery of the applied conventions of representation. In the comedy it is "a place without any visible character" (Stoppard 1988 [1967]: 9) while in the film "white screen takes on a texture and becomes gray/white stone" (Stoppard 1991: 1). To strengthen the effect of undecidability, the game of flipping coins – in the opening scene – draws the attention of both characters and viewers to the rules governing the "represented" world, to its motivational system. Ros and Guil's dialogue enters the meta-level as soon as the latter admits that they (the characters) are after words (Stoppard 1988: 10) as opposed to the absent, unreachable things. Assuming that they are in the world of concepts, the two actors believe that the classical laws of probability should invoke a section of the world defined as the imaginable natural – located off stage – the present play seems unable to reference. The results of flipping remain uniform and menacing. Hence in a lengthy monologue, Guil reasons that classical probability does not operate as factor in their world which must, therefore, be beyond the natural. Having arrived at this conclusion, the character logically infers that they must be in the "un, sub- or supernatural" (Stoppard 1988: 14). After all, the logic he uses is also based on probability calculations which, as we have already discovered, do not operate. Under these paradoxical circumstances, when the off-stage is methodically erased as the former certain locus of meaning, "self-interest" remains the only predictable factor. This interest consists in the metalinguistic and the metatextual that are foregrounded as the only reality located on stage. In order to make the audience fully aware of what is gone, the comedy whose motivation becomes solely poetic develops a quasi-plot – more accurately action – focusing on an enumeration and dramatization of absences. Such elements as suspense (Stoppard 1988: 11), surprise, harmony and confidence (Stoppard 1988: 12) disappear. Absence of time collapses the Aristotelian cause-effect constructions and expectations voiced by Guil who naively hopes that the results of coin flipping "must be indicative of something" (Stoppard 1988: 12).

If the plot becomes a record of absences, the characters cannot retain their Elizabethan status of mirrors held up to nature, as it is no longer there. Hence Guil and Ros, pursuing the only possible interest, commence a postmortem process of self-examination—their status is purely

textual. As Guil admits, these verbal speculations seem to be the only way to attest to and guard their feeble existence: “The scientific approach to the examination of phenomena is a defense against the pure emotion of fear” (Stoppard 1988: 13) whose source remains uncertain. Beckett’s meta-linguist and metaphysician, Watt, also endeavors to contain the impinging chaos within reasonable limits by naming things and checking in vain whether they consent to embody an essence. However, concept and world remain separated. In desperate search for stable ground, Guil imagines that he is “the essence of a man spinning double-headed coins, and betting against himself” (Stoppard 1988: 12) and is thus both “willing” and responsible for the chaos, which implies that he still believes, contradicting Ludwig Wittgenstein and Martin Heidegger, that essence can come down to the world. If the power to name is located in individuals indeed, the world of unicorns perishes losing its metaphysical stance by becoming a part of reality created by witnesses (Stoppard 1988: 16). By analogy, the verbal mirror of the stage with its actors is also reduced to “jumped up” players, tumblers doing the act or prostitutes involved in exhibitions rather than representation, as the routinely represented off-scene is non-existent. Entering the play-within-the play, the two Elizabethan figures on loan are aware of the fact that there is no offstage anymore and therefore seek salvation in a potentially uncorroded text from which the offstage of the past as well as that of an afterlife could be borrowed. Whether the regress of deferrals can be successfully interrupted by entrance into Shakespeare’s *Hamlet*, a world currently out of joint, seems equally uncertain. Stoppard’s dialogue with theatrical tradition watches a dangerous conflation of roles: actors become executioners while pretended death melts with the supposedly real.

The interrogative mode of the *Hamlet* text betrays nostalgia for grand narratives, including true patriarchal authority, as opposed to the feigned meta-narratives staged by Claudius (Kęłowska-Ławniczak 2004: 112ff) and thus the Renaissance text restores in our memory what has been forgotten by the minor Elizabethans. Ros and Guil remain in the fragmented realm whose ordering task is given to open language games – preferably questions without answers (Stoppard 1988: 32, 79) – and where representation is negotiated in the course of a tennis match of language. Hence the recourse to Elizabethan theatre in search for a tangible off-stage triggers, against expectations, the mechanism of deferring meaning through a series of Chinese boxes, of plays-within-plays, and theatrical conventions, that is verbal contracts, references to games and games proper.

The following samples provide exemplification:

Spying on Hamlet

Guil: ... gleen what afflicts him. ... He's always talking about us.

Ros: We cheer him up – find out what's the matter –

Guil: Exactly, it's the matter of asking the right questions and giving away as little as we can. It's a game.

...

Ros: What are you playing at?

Guil: Words, words. They're all we have to go on. (Pause.)

Ros: Shouldn't we be doing something – constructive?

Guil: What did you have in mind?... A short, blunt human pyramid...? (*Rosencrantz* 1988:31, emphasis is mine: EK-Ł).

Identity secured by theatrical contract (verbal)

Player:...We pledge our identities, secure in the conventions of our trade; that someone would be watching. And then, gradually, no one was. We were caught high and dry.... every exposed corner in every direction proved uninhabited ... No one came forward. No one shouted at us. The silence was unbreakable, it imposed itself upon us; it was obscene (*Rosencrantz* 1988:47, emphasis is mine: EK-Ł).

Game of tennis and game of questions only

Ros: Fancy a game?

Guil: We are spectators.

Ros: Do you want to play questions?

Guil: How do you play that?

Ros: You have to ask questions.

Guil: Statement! One – love.

Ros: I hadn't started yet.

Guil: Statement! Two – love.

...

Guil: What's your name?

Ros: What's Yours?

Guil: You first.

Ros: Statement! One – love.

Guil: What's your name when you are at home?

Ros: Is it different at home?

Guil: What home?

Ros: Haven't you got one?

Guil: Why do you ask?

Ros: What are you driving at?

Guil: What's your name?

Ros: Repetition! Two – love. Match point (*Rosencrantz* film script 1991: 20–21, emphasis is mine: EK-Ł).

All of the above-quoted material reduces the being of Ros and Guil and their world to language operating in the theatre as conventions, contracts, dialogues and games. The offstage real, if still there, cannot be represented as it no longer exists as a distinct reality ontologically dis-

tinguishable from the onstage. The certainty located in quotations is subverted by the cited verbal material itself, by its interrogative mood and the negative stance in defining characters in terms of what they are not. The relics of a sense of order that pervade Stoppard's play derive solely from an inter-textual rapport.

Rosencrantz and Guildenstern is a complex play both verbally and visually. Meta- and intertextuality seem to be dominant in rendering the crisis of representation and in recognizing the locus of meaning in the fragmented reality of language. The existent unrepresentable that Ros and Guil attempt to reach – according to them it is their own death – marks the limit of the play's representable world but, as it seems, also the limes of the theatrical world for Stoppard. It is another, less known play, *The Boundary*, that strives to dramatize – in a violent though more schematic manner – the limes by staging once again the conflict between the two earlier mentioned propositions: language nailing things down versus language representing itself in its autonomy. As prompted by the title, *The Boundary* examines the limitations and consequences of such autonomy.

In 1975 Tom Stoppard and Clive Exton, the co-author, designed *The Boundary* as a play analogous in its concept to Jean-Paul Sartre's (1969 /1959/ [1938]) *Nausea* whose subject is a peculiar disentanglement of language from the world (cf. Stoppard & Exton 1991 [1975]). This disentanglement results in a dissolution of the Weltbild and, perhaps more importantly, poses a massive threat to a sense of sanity and thus a fear of infinite unpredictable metamorphosis in case the very order of language holds no longer. *The Boundary* juxtaposes a library interior and a cricket field (located outside and rendered inside on TV) thus defining the sense of world order in terms of cricket and library rules – both denoting an arbitrarily absolute necessity. The opening scene inscribes within itself its textual double – the props include a typewriter and Henry Fowler's immediately recognizable dictionary, *Dictionary of Modern English Usage* – that stands for the text as well as for the process of writing. The latter constitutes a chance for a vicarious participation to the two characters, both lexicographers, named significantly³ Bunyans and Johnson. If the cricket field – located outside the “french windows” and signaled metonymically by a cricketer who appears “intermittently [...] as a white flannelled sentinel” (Stoppard & Exton 1991 [1975]: 1) – stands for the offstage while the library for the onstage, both are governed by a set of

³ Probably alluding to John Bunyan, English author of religious literature (1628–1688) and Samuel Johnson (1709–1784), English lexicographer and writer

arbitrary rules, so that the traditional boundary marked by the footlights and fore-grounded in the title does not really exist.

We can see the lexicographer's study is in complete disorder with slips of paper covering everything. Johnson is convinced that his room has been pillaged and tries calling the police. In this way crime and detection become the suggested subject furnishing the familiar sub-genre of realism, a detective story, as the suitable literary mode. However, with Johnson's first attempt to make a phone call (a connection with the off-stage), it becomes clear that logic and ratiocination are absent, as there is no communication, while the process of referring confuses the order of the supposed real with that of the dictionary: a realistically conceived burglary as entry or housebreaking is confused with a dictionary entry (Stoppard & Exton 1991: 2–3). Hence the audience has the impression that it "enters" either a burgled house or a dictionary. The question: "What is missing?" refers either to dictionary entries, here slips of paper with words and definitions, or to things whose existence has become unstable. The audience gradually realizes that the dialogue of Bunyans and Johnson is subjected to the A–Z order of the dictionary they have been working on for a year and consists in strings of alphabetically ordered words and dictionary entries followed by definitions.

The reality-oriented sub-genre of detection is promptly deconstructed and transformed into a surreal comedy with the help of a language that neither names nor pins things down. In their search for what is missing, the characters have to reconcile themselves with the unhelpful a priori nature of language that exists as a series of autonomous Schein beings arbitrarily related to one other. Their search should provide material for the plot of a whodunit or a mystery giving some answer to what is absent but their language does not even touch reality:

Bunyans: It's a mystery.

Johnson: A religious truth known only from religious revelation?

Bunyans: I think not. More prosaic. A matter unexplained or inexplicable. A riddle or enigma (Stoppard & Exton 1991: 4).

The associations of both lexicographers derive solely from dictionary entries: while the first is more specific and remote, the second quotes the most common usage. Even when Bunyans inquires about Brenda, Johnson's wife or the real, the husband's immediate association comprises adjacent dictionary entries: "Breezy to Brethern" (Stoppard & Exton 1991: 4) thus absorbing the real into the sphere of words or concepts. She re-emerges from the dictionary through other entries such as "trollop" and "tart" as well as, finally, via a quotation triggered by the

word “woman” which brings in another text, the proverb “Hell has no fury like a woman scorned” adapted from William Congreve’s *The Mourning Bride*:

Heav'n has no Rage, like Love to Hatred turn'd,
Nor Hell a Fury, like a Woman scorn'd (Congreve 1994 [1697]: 39).

Under these circumstances – with the woman removed from the stage as the other – the plot does not develop according to the detective convention but to the “lexicographic” where it is fuelled by slips of paper picked up and placed in the right boxes to restore the sense of alphabetical order. With Brenda, the wife and typist, supposedly dead, the linguists discover to their horror that the typewriter she has used – the inscribed double of the text – rebels against them by its subversive “eccentrically arranged” keyboard (Stoppard & Exton 1991: 13) – non-alphabetical. The mystery of the impinging chaos, the self-propelling metamorphoses, is solved by accident when Brenda recovers from under a pile of paper, “from a state of inconsequence” (Stoppard & Exton 1991: 17), as she says, to be hit by a stray cricket ball once again. It becomes clear that it is her fall, the demise of the real, which turns out to be responsible for the lexicographic catastrophe. Brenda’s language is recognizably incorrect or bizarre – neither essence nor concept. By pure chance, as the relic of the real, she falls victim to a war of arbitrary orders/games: cricket versus lexicography. The second fall of the angry dislocated woman whom, according to Congreve, neither heaven nor hell can accommodate, leaves the lexicographers shaken and infected by her linguistic inaccuracy, the inaccuracy of the real.

Stoppard discusses the condition of language in several other texts including *Dogg’s Our Pet*, *The (15 Minute) Dogg’s Troupe Hamlet*, *Dogg’s Hamlet*, and *Cahoot’s Macbeth* as well as *After Magritte*. The plays are involved in a debate on theories of representation and language looking forward to the legacy of postmodern concepts. These “condition of language” plays – like condition of England novels – share in writing a report analogous to Jean-Francois Lyotard’s analysis, a *signum temporis*, a report on a sense of exhaustion in the spheres of communication and personal freedom, which affects the condition of the theatre. As opposed to Beckett, Stoppard looks forward to the return of the real, even if the chances are as feeble as in the reference to *Hamlet* or in the return of Brenda/the other in *The Boundary*.

References

- Barth, John 1969 /1967/: "The Literature of Exhaustion." On Contemporary Literature. Ed. Richard Kostelanetz. New York: Avon Books. 662–675.
- Barthes, Roland 1991 /1974/ [1970]: *S/Z*. Oxford: Basil Blackwell. /*S/Z: An Essay*. Trans. Richard Miller (1st American edition). New York: Hill and Wang; London: Jonathan Cape; Oxford: Basil Blackwell [S/Z. Paris: Éditions du Seuil]
- Berlin, Norman 1973: *Rosencrantz and Guildenstern Are Dead: Theatre of Criticism*. *Modern Drama* 16 (3&4), 269–77.
- Congreve, William 1994 [1697]: *The Mourning Bride, A Tragedy. As it is Acted at the Theatre in Lincoln's-Inn-Fields, By His Majesty's Servants*. London: Printed for Jacob Tonson. Online version: Cambridge, Chadwyck-Healey. 10 September 2008. W: http://gateway.prquest.com/openurl?ctx_ver=Z39.882003&xri:pqil:res_ver=0.2&res_id=xr i:lion&rft_id=xri:lion:ft:dr:Z00-0067714:0
- Derrida, Jacques 1978 [1967]: *Writing and Difference*. London: Routledge and Kegan Paul [L'Écriture et la différence. Paris: Éditions du Seuil].
- Gussow, Mel 1994 [1974]: *Jumpers Author Is Verbal Gymnast. Tom Stoppard in Conversation*, ed. Paul Delaney. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Hinden, Michael 1981: *Jumpers: Stoppard and the Theatre of Exhaustion*. *Twentieth Century Literature* 27 (1), 1–15.
- Kęłowska-Ławniczak, Ewa 2004: *The Visual Seen and Unseen. Insights into Tom Stoppard's Art*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kerensky, Oleg 1994 [1977]: *Tom Stoppard. Tom Stoppard in Conversation*. Ed. Paul Delaney. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 85–88.
- Milutinović, Zoran 2006: The Death of Representation and the Representation of Death: Ionesco, Beckett, and Stoppard. *Comparative Drama. Kalamazoo*. 40 (3), 337–365.
- Reza, Yasmine 1996 [1994]: *Art*. Trans. Christopher Hamilton. London: Faber and Faber [Art (in French) Arles: Actes sud].
- Sartre, Jean-Paul 1969 /1959/ [1938]: *Nausea*. Trans. Lloyd Alexander. New York: New Directions Publishing Corporation [La nausée, roman. Paris: Gallimard].
- Stoppard, Tom 1986: *Jumpers*. London, Boston: Faber and Faber.
- Stoppard, Tom 1988 /1967/ [1967]: *Rosencrantz and Guildenstern Are Dead*. London: Faber and Faber.
- Stoppard, Tom 1991: *Rosencrantz and Guildenstern Are Dead. The Film*. London and Boston: Faber and Faber.
- Stoppard, Tom 2001: "Pragmatic Theatre." *Doing It: Five Performing Arts*, ed. Robert B. Silvers. New York: New York Review of Books.
- Stoppard, Tom, Clive Exton 1991 /1975/: *The Boundary. A Play*. London, New York, NY: Samuel French.
- Thither, Allen 1984: *Words in Reflection. Modern Language Theory and Postmodern Fiction*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Używanie i nadużywanie języka – w poszukiwaniu granic

STRESZCZENIE. Przedmiotem artykułu jest krótka analiza kondycji dramatu i teatru z końca lat sześćdziesiątych, zawężona do stanowiska, jakie zajął w stosunku do tendencji awangardowych i eksperymentalnych

tego okresu Tom Stoppard, jeden z klasyków dramatu angielskiego drugiej połowy dwudziestego wieku. W przeciwieństwie do purystycznych i minimalistycznych utworów Samuela Becketta, opartych na radykalnym często założeniu nieprzedstawialności i niewyraźności, Stoppard, czerpiąc z dorobku mistrza, opowiada się ostatecznie po stronie teatru słowa. Artykuł odnosi się do dwóch sztuk, z których *Rosenkrantz i Guildenstern nie żyją* znana jest polskiemu widzowi, a wyraźnie eksperymentalna *Boundary*, napisana wspólnie z Clive'em Extonem, należy do utworów zapomnianych. Obie sztuki można interpretować w kategoriach upadku wielkich narracji, sprowadzenia dialogu do gier językowych oraz, w przypadku *Boundary*, redukcji całej rzeczywistości przedstawionej do świata reguł panujących w grach sportowych lub do zasad tworzenia słownika. Sztuki te, zwłaszcza *Boundary*, są dla Stopparda granicą, której tradycyjny teatr europejski przekroczyć nie może bez ryzyka autodestrukcji. W *Rosencrantz i Guildenstern nie żyją* natura rzeczywistości przedstawionej budzi wątpliwości, czego przyczyn można upatrywać w zawłościach relacji intertekstualnych. Katastrofa, którą kończy się późniejszy utwór, wynika z walki reguł, nie książek, i odsłania surrealistyczną przedjęzykowość.

SŁOWA KLUCZOWE: literatura, dramat angielski, Tom Stoppard, awangarda, gry językowe

JOANNA BOBIN

PAŃSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA ZAWODOWA W GORZOWIE WIELKOPOLSKIM

Words that hurt: The representation of father–son conflict in 20th century American drama (selected plays)

This paper, expository in nature, is concerned with the developmental course of conflict talk and its representation in modern American drama. Conflict talk can be analyzed in a wide range of frameworks and from a variety of perspectives. Confrontational talk is not always marginal; not merely a result of misunderstandings or just a failure of communication. The impoliteness framework treats verbal conflict as central to some types of discourse. Drama is typically associated with conflictive talk: in the traditional theory of drama (to which, however, not every play necessarily adheres), aggressive behavior or impoliteness helps construct a satisfying plot; relations between characters distort the initial equilibrium and conflict ensures the occurrence of climax. It is also important as far as creating characters is concerned: dynamic, emotional exchanges are characteristic of well-developed, complex, “round” characters.

The impoliteness framework that is the basis for the subsequent analysis was proposed and developed by Jonathan Culpeper (1996, 2003, and 2005). It is parallel to Penelope Brown and Stephen C. Levinson’s (1987) theory of politeness, and as it is opposite in many aspects, it is said to be complementary. Politeness theories have concentrated on the ways in which we employ communicative strategies in order to promote or maintain social harmony. The classic politeness theory by Brown and Levinson stated that politeness is basically face-saving activity. Brown and Levinson define face as “the public self-image that every member wants to claim for himself” (Brown & Levinson 1987: 61). There are two aspects of face: (i) negative face: the basic claim to territories and the right to non-distraction, that is, personal freedom of action and from imposition; (ii) positive face: the positive self-image, meant to be appreciated and approved of by interactants (Brown and Levinson 1987: 61). Face is vulnerable and it is in both participants’ interests to maintain each other’s face. Face is also understood as a set of wants to which

speakers orient themselves during an interaction. Negative face is thus the want to have your actions unimpeded by others, while positive face is the want that your things and ideas be desirable to others – put simply, it is the want to be liked, understood, approved of or admired.

Some linguistic acts inherently threaten face (face threatening acts, hence referred to as FTAs). Those that threaten hearer's negative face want include orders and requests, suggestions, advice, warnings, as acts imposing on hearer's freedom of action; offers and promises, as they put pressure on hearer to accept or reject them; but also compliments, expressions of envy and of other strong negative emotions as they indicate that speaker may harm or take something away from hearer. Those acts that threaten hearer's positive face indicate that speaker does not care about hearer's feelings, and they include criticism, disagreement, mention of taboo topics, non-cooperation in interaction etc. In Brown and Levinson's (1987) theory politeness serves as repressive action to counteract potential face damage: positive politeness strategies involve affirmation of common ground and showing interest, while negative politeness strategies include indirectness and mitigation to minimize imposition on hearer.

The concept of face is what the above mentioned politeness and impoliteness frameworks have in common. Face is the best way to understand verbal offense. However, not all threats to face will be unintended or minimized. In drama, as in real life, we see conflicts in which participants deliberately damage each other's face, offering no redress whatsoever. This is exactly what the notion of instrumental, or strategic, impoliteness covers. Impoliteness is defined as "communicative strategies designed to attack face, and thereby cause social conflict and disharmony" (Culpeper et al. 2003: 1546). Impoliteness is communicated by the speaker intentionally and perceived as such by the hearer.

Interestingly, Culpeper (2005) offers a definition of impoliteness based on what it is not. Firstly, impoliteness is not incidental face threat. For example, when a teacher has to criticize a student's work, it is not in order to offend the student. Face threat here is unavoidable, but rather a by-product, and usually handed with redressive action such as encouragement. Secondly, impoliteness is not unintentional. It is not faux pas, gaffe or an innocent mistake. Thirdly, it is not banter. Banter, or mock impoliteness, is obviously untrue, like when we say "get outta here, bugger" to a close friend. Impoliteness, on the contrary, is genuine. Finally, impoliteness is not the same as Brown and Levinson's (1987: 69) "bald on record" politeness. Face-threatening bald on record utterances are those which are issued in "the most direct, clear, unambiguous and con-

cise way as possible” (Brown and Levinson 1987: 69). However, it is important to remember that according to Brown and Levinson’s (1987) theory, a speaker goes bald on record in specific contexts, that is, when danger to face is minimal, for example in the directive “Come in!”; when the speaker is much more powerful than the hearer; and in emergencies, when face wants are suspended, for example in warnings such as “Watch out!”. Impoliteness, in fact, need not be direct at all. Its intention of causing insult is what makes it different.

Culpeper (1996) proposed five impoliteness superstrategies, which are opposite to Brown and Levinson’s politeness superstrategies in terms of orientation to face: instead of maintaining face, they are designed to damage face deliberately. They include: bald on record impoliteness – the FTA is performed in the most direct way, where there is much face at stake and there is unambiguous intention to attack the hearer’s face; positive impoliteness – strategies designed to damage the hearer’s positive face, for example “ignore the other”, “be unconcerned, unsympathetic”, “use obscure or secretive language”, “use taboo words, call the other names”; negative impoliteness – strategies used to damage the hearer’s negative face, such as “frighten, condescend, ridicule”, “do not treat the other seriously” or “invade the other’s space”; sarcasm or mock politeness – the use of politeness strategies that are obviously insincere; withhold politeness – the absence of politeness where it is expected or silence (Culpeper 1996: 356–358; Culpeper et al. 2003: 1554–1555).

To provide a wider framework for the analysis of conflict, it is worth considering a revision of the notion of face, proposed by Helen Spencer-Oatey (2002). She proposed a broader notion of “rapport management”, which involves the management of face and the management of sociality rights. What is new in Spencer-Oatey’s notion of face management is the co-existence of “quality face” which can be compared to Brown and Levinson’s positive face, and “social identity face”: “a fundamental desire for people to acknowledge and uphold our social identities or roles, e.g., as group leader, valued customer, close friend” (Spencer-Oatey 2002: 540). In accordance with this concept, the sons’ lack of respect and unwillingness to submit in conflictive exchanges poses threat to the fathers’ face. Their social role is therefore minimized or ignored altogether, and the feeling of being worthless or useless as fathers damages their social identity face.

In conflicts, it is rarely the case that participants are interested in supporting each other’s face. Disputes are like games; they are about winning and losing. There are different factors in assessing the nature

and course of conflict talk. Relative power of participants is one such variable which is connected with impoliteness strategies and the development of conflict.

As it was said before, the operation of impoliteness and facework is highly context-dependent. Family conflict, or father–son for that matter, is conflict between grown-ups, equal in status and intimate in relationship. The setting for these arguments is the family home, so nothing constraints the participants. The fathers from the examples selected for this paper are no longer figures of authority for their sons. The sons' anger accumulated over the years, caused by their fathers' mistakes, is sufficient reason for the sons to challenge their “elders”. It is worth mentioning here that analyzing the occurrence of impoliteness in such equal relationships is very complex. One may logically assume that the closer the relationship, the more concern for each other's face there should be. It would normally be expected of best friends or members of a family to avoid face damage. On the other hand, though, as Culpeper remarked (1996), summarizing the insights of various authors into conflict, genuine impoliteness seems to be just as likely to occur in intimate relationships. Therefore, fathers and sons know each other's sore points and weaknesses; they know where to hit to hurt the most. They can also predict where the opponent will aim, and given that face threat is mutual and equal, such conflicts have a tendency to escalate and turn into “conflict spirals”.

In equal relationships, after all, neither of the conflict participants can, for example, deny the other the right to speak. As Grimshaw noted, Georg Simmel discovered long ago that paradoxically “individuals confident about a relationship would more comfortably engage one another in dispute” (Grimshaw 1990a: 300). Members of a family seem to share the confidence that whatever happens, when the air is cleared, they will still be family.

The following examples illustrate the developmental course of conflict talk. Sample analyses show how Culpeper's impoliteness strategies serve to trigger verbal conflict, and how – in the course of a conflict exchange – they escalate verbal aggression. A look at the role of a triggering event and how it begins the conflict is offered, as well as an overview of what happens in the middle, and how the conflictive exchanges end. Special attention is devoted to “conflict middles” and their realizations.

Example 1 from Arthur Miller's “Death of a salesman”

Context: Biff (son) talks to Willy (father) about a prospect of finding a steady job in New York, where they live (Biff moved out west long ago and hasn't been able to find

himself.) At this point, it is only an idea. The boss of the company, Bill Oliver, is Biff's high school colleague. Biff once stole a new football from his locker.

WILLY [to BIFF] Sporting goods?

BIFF I guess so. I know something about it and-

WILLY He knows something about it! You know sporting goods better than Spalding, for God's sake! How much is he giving you?

BIFF I don't know, I didn't even see him yet, but-

WILLY Then what're you talkin' about?

BIFF [getting angry] Well, all I said was I'm gonna see him, that's all!

WILLY [turning away] Ah, you're counting your chickens again.

BIFF [starting left for the stairs] Oh, Jesus, I'm going to sleep!

WILLY [calling after him] Don't curse in this house!

BIFF [turning] Since when did you get so clean?

HAPPY [trying to stop them] Wait a...

WILLY Don't use that language to me! I won't have it!

HAPPY [grabbing BIFF, shouts] Wait a minute! I got an idea. I got a feasible idea. Come here, Biff, let's talk this over now, let's talk some sense here. When I was down in Florida last time, I thought of a great idea to sell sporting goods. It just came back to me. You and I, Biff – we have a line, the Loman Line. ...

WILLY That is a one-million-dollar idea! (Miller 2006 /1947/: 1592).

Here, initially, the situation seems friendly; there is even some politeness at work. Although Willy interrupts Biff, he does it to encourage Biff and exaggerates his approval for Biff, emphasizing it with “for God's sake”. What triggers Willy's impoliteness here seems to be his own realization that he misjudged what was going on. Biff did not claim he had got the job, or that he even talked to Bill Oliver. Willy's question about the pay is obviously premature, and when he is made aware of it, he snaps out, “then what are you talking about”. This could be an attack on Biff's positive and negative face: an expression of criticism, seeking disagreement by trying to put the blame on him, as well as forcing him to defend himself. The intention is recognized as Biff is getting angry. Willy's next utterance is an expression of negative impoliteness: he is condescending his son and showing that Biff cannot be taken seriously as he is counting his chickens again. Willy expresses his impolite belief that Biff cannot be trusted or relied on. Biff's next turn – completely uncooperative – is meant to put an end to this exchange, but the use of taboo words aggravates conflict instead. Biff's positive impoliteness (“Oh, Jesus” and showing that he's no longer interested in this conversation, plus physically leaving) provokes Willy to go on record with imperative “Don't curse in this house!” This seems to be a negotiation of power – why shouldn't a 34-year-old be allowed to say “oh, Jesus”? Attempting to treat his grown-up son like a child, or simply picking on unimportant details, Willy brings a retaliation on himself.

At this juncture, it seems in place to look at impolite exchange “middle”. When faced with the first impoliteness act, the speaker has a number of response options (Culpeper et al. 2003: 1562–1564; Bousfield 2007: 2195). First of all, one may choose to respond or not to respond.

If the speaker chooses to respond, he may either accept or counter the face threat from the previous utterance. Acceptance will normally mean that the speaker agrees with the content of the FTA or assumes responsibility. This probably ends the conflict. Countering face threat can be classified as offensive or defensive. Offensive strategies counter face attack with face attack. Defensive counter-strategies primarily save the responder’s face, and they include contradiction, denying personal responsibility for the offending event, dismissing or ignoring FTA, explaining (“I’m going to sleep.”). In the course of a conflictive exchange, the offensive counter-responses act as triggers and the conflict spirals itself.

Biff’s next turn is typical of verbal conflict in equal relationships. From the point of view of impoliteness framework, it is an offensive counter-response. However, it is also uncooperative; to use reference to H. Paul Grice’s (1975) Cooperative Principle, it is leading to an imminent breakdown of communication, and it is insulting.

Douglas N. Walton’s (1999) model of fallacious questions can account for this. Such uncooperative questions are in fact intended to trick the respondent and are a tactic of entrapment very common in everyday arguments. They are not asked to obtain information; they are a means of attack as they are asked in such a way that they do not give options of answers. Needless to say, traps involve high face damage. Walton (1999: 383) illustrates this theory with a classic “Have you lost your horns?” where whichever way you answer, you either admit that you have horns, or that you had them.

It is so because the respondent is not committed to the presupposition of the question or to part of it. Presupposition of a question is defined as a proposition, an implicit assumption or a background belief that is presumed to be acceptable to the respondent when the question is asked. The respondent becomes committed to this proposition when he gives any direct answer. Types of presuppositions include: existential, factive, lexical, structural, non-factive and counterfactual presuppositions.

In Walton’s model, the notion of the fallacious question covers the complexity and loadedness of a question. Complex questions consist of several parts, and if the respondent answers it directly, he is trapped. A complex question is one that has a presupposition that is complex.

An example cited by Walton comes from an interrogation of a murder suspect. A young retarded man was asked, “Where did you hide the weapon, in the field or the chimney?” As the man was innocent, he was not committed to the presuppositions of the question, as the presupposition was complex (disjunctive question using the word “or” and when-question presupposing the information to be complemented). The only reasonable answer could be, “None of the above”, which in turn might imply that the gun was hidden in yet another place. An indirect answer can also be interpreted as evasive, so answers to fallacious questions usually violate Grice’s (1975) maxim of quantity (“Make your contribution as informative as is required”).

Walton’s example of a loaded question, “When did you stop cheating on your income tax returns?” shows that in order to give a direct answer, the respondent would have to give a specific time, automatically admitting that he did it (Walton 1999: 380). Loaded questions are the ones where the respondent is not committed to the presuppositions or does not want to concede; here, structural (when) and lexical (stop).

To return to Biff’s next line: “Since when did you get so clean?” is clearly a fallacious question. Whatever Willy says, he will admit not being “clean” at some time in his life. Being trapped, he can only counter-attack. Thus he goes bald on record again, expressing an imperative command, with the purpose of aggravating Biff’s face, trying to impose his fatherly superiority on his son, as if demanding respect.

Other examples of the use of fallacious questions in impolite exchanges include:

Example 2a from August Wilson’s *Fences*

Context: CORY, a teenager, has a good chance of being recruited by a college football team. The problem is that TROY, his father, doesn’t agree. CORY works in a shop after school, and the shop owner promised to keep his job until after the football season. CORY has good grades, so being on the team could get him straight into college.

CORY Can I ask you a question?

TROY What the hell you wanna ask me? Mr. Stawicki the one you got questions for.

CORY How come you ain’t never liked me?

TROY Liked you? Who the hell say I got to like you? What law is there say I got to like you? ...

CORY None.

TROY Well, alright then! Don’t you eat every day?

(Pause.) Answer me when I talk to you! Don’t you eat every day?

CORY Yeah (Wilson 1988 /1986/: 37).

In this sample, Cory’s question is both complex and loaded. It is complex, because he is asking “how come”, “how is it possible”, presup-

posing that Troy “never liked him.” A cooperative answer would explain why Troy never liked him. It is loaded, because Troy may not at all be committed to the presupposition – he might very well like Cory, so there is no answer to a question phrased like this. The question itself is quite aggressive and manipulative through the use of “never”. It is unfairly one-sided. What Troy does in return is a typical way of dealing with loaded questions. According to Walton (1991: 380), it is best to “reply to it with a question, or with a repudiation of its presupposition.” The most common strategies of dealing with aggressive questions can be summarized, following Roberta Piazza (2006: 2095) as: (i) reply instead of answer, which means a response that repudiates the presupposition or ignores it (e.g., “I didn’t say it”); (ii) silence; (iii) reply in the form of new question. In the above example, Troy reacts to Cory’s loaded question with another question, equally aggressive. He employs positive impoliteness using swear words and implying that in fact he doesn’t like Cory, because their relationship is not about liking. Then, threatening Cory’s negative face (forcing a direct answer), Troy asks another loaded question. Cory initially replies with silence, then with an unwilling “yeah”, which in turn could be read as positive impoliteness: using inappropriate words, seeking disagreement, making the other feel uncomfortable (the father wants respect; as it is later revealed, he forces Cory to say “yes, sir”).

Example 2b from Sam Shepard’s *Buried Child*

Context: DODGE (father, secret drinker in his seventies) and TILDEN (his oldest son) are talking about TILDEN’s past (he was in jail).

TILDEN ... I was by myself more than I’ve ever been before.

DODGE Why was that?

(Pause.)

TILDEN Could I have some of that whiskey you’ve got?

DODGE What whiskey? I haven’t got any whiskey.

TILDEN You’ve got some under the sofa.

DODGE I haven’t got anything under the sofa! Now mind your own damn business! Judas Priest, you come into the house outta the middle of nowhere, haven’t heard or seen you in twenty-some years and suddenly you’re making accusations (Shepard 2006 /1977/: 23–24).

In this example, Tilden’s question is a loaded one, as Dodge has no intention of admitting that he is hiding a bottle of whiskey under the sofa. Therefore, he is committed to the opposite of the presupposition. Again, the reply is in the form of another question and subsequent denial, or repudiation of the question’s presupposition. Tilden’s question here, innocent and polite as it may seem, acts as a trigger of an impolite

exchange marked by Dodge’s outburst and his suspicions that Tilden is accusing him of something. Taking Tilden’s question as an insult, Dodge counter-attacks, goes on record, uses taboo words and uses negative impoliteness as he challenges Tilden, “haven’t seen you in years”, “you’re making accusations”. Tilden is forced to defend himself.

Other possibilities that are very likely to occur in equal relationship impolite exchanges include: an offensive counter-response based on repetition, that is, a parallel structure of more or less the same strategy; or a counter-response based on a stronger strategy than the previous one, which escalates the conflict. Impoliteness escalations are referred to as conflict spirals. Both strategies can be illustrated by the following example:

Example 3 from August Wilson’s *Fences*

(CORY enters the yard. They eye each other for a beat. TROY is sitting in the middle of the steps. CORY walks over.)

CORY I got to get by.

TROY Say what? What’s you say?

CORY You in my way. I got to get by.

TROY You got to get by where? This is my house. Bought and paid for it. In full. Took me fifteen years. And if you wanna go in my house and I’m sitting on the steps... you say excuse me. Like your mama taught you.

CORY Come on, Pop... I got to get by.

(CORY starts to maneuver his way past TROY. TROY grabs his leg and shoves him back.)

TROY You just gonna walk over top of me?

CORY I live here, too!

TROY [Advancing toward him.] You just gonna walk over top of me in my own house?

CORY I ain’t scared of you.

TROY I ain’t asked if you was scared of me. I asked you if you was fixing to walk over top of me in my own house? That’s the question. You ain’t gonna say excuse me? You just gonna walk over top of me? ...

CORY I ain’t got to say excuse me to you. You don’t count around here no more (Wilson 1988 /1986/: 84–85).

Here, Cory first repeats “I gotta get by”. In terms of impoliteness strategies it is an example of positive impoliteness, as Cory acts as if taking no notice of his father; ignoring him; as well as negative impoliteness, given the context where Cory physically invades his father’s space trying to get by. In the second part of the exchange, it is Troy who repeats the same loaded question three times. The longer and the more loaded his father’s questions are, the stronger Cory’s responses get. An attack on Cory’s face, aggravated with every move (adding “in my own

house?” and advancing towards him, then emphasizing his relative power by delivering a much longer turn) is met with Cory’s escalation strategies: from a defensive “I live here, too” (negative impoliteness, as if negotiating territory) through a challenging “I ain’t scared of you” (negative impoliteness) to a face-damaging, devastating, contemptuous “You don’t count around here no more.”

To return to the notion of developmental course of conflict talk, an interesting regularity as far as endings are concerned, seems worth mentioning. Samuel Vuchinich (1990: 123–132) proposed five basic ways in which family conflict is terminated: submission, dominant third party intervention, compromise, stand-off and withdrawal. It seems quite common in family drama that father–son conflict exchanges are terminated by a non-dominant third party, namely the mother. In the course of the play, mother and/or wife are usually treated with no respect, ignored, or, luck permitting, treated as equal. Yet it is often the woman that intervenes and stops the conflict.

Conclusion

To conclude, a perfunctory look at the impoliteness theory seems to suggest that drama expresses conflict by means of distinctive patterns, characteristic of spoken discourse. Culpeper’s impoliteness framework accounts for many of the emotional, aggressive exchanges. Conflict talk between fathers and sons is highly uncooperative and full of breaks in conversational flow. Many of the conflictive moves are based on straightforward disagreement, without any mitigation or redress; which might be said to be typical of male style in conflict. As Alfred Hitchcock is quoted to have said, “drama is life with the dull bits cut out.”¹ The above impolite exchanges seem to reflect this, in a way, too. Even more than in everyday life, conflict participants in drama resort to uncooperative disagreement, lack of reciprocity and non-fluency of the conversation.

References

- Bousfield, Derek 2007: Beginnings, middles and ends: A biopsy of the dynamics of impolite exchanges. *Journal of Pragmatics* 39, 2185–2216.
- Brown, Penelope, Stephen C. Levinson 1987: *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press, Cambridge.

¹ Cf. <http://www.quotedb.com/quotes/2979> or <http://www.quotationspage.com/quote/268.html>

- Culpeper, Jonathan 1996: Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics* 25, 349–367.
- Culpeper, Jonathan 2001: *Language and characterisation: People in plays and other texts*. Harlow: Longman.
- Culpeper, Jonathan 2005: Impoliteness and entertainment in the television quiz show *The Weakest Link*. *Journal of Politeness Research* 1, 35–72.
- Culpeper, Jonathan, Derek Bousfield, Anne Wichmann 2003: Impoliteness revisited: with special reference to dynamic and prosodic aspects. *Journal of Pragmatics* 35, 1545–1579.
- Grice, H. Paul, 1975. Logic and conversation. In: Peter Cole, Jerry Morgan (eds.) 1975: *Syntax and semantics 3: Speech Acts*. Academic Press, New York, 41–58.
- Grimshaw, Allen D. (ed.) 1990: *Conflict talk: Sociolinguistic investigations of arguments and conversations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Grimshaw, Allen D. 1990a: Research on conflict talk: antecedents, resources, findings, directions. In: Allen D. Grimshaw (ed.) 1990: *Conflict talk: Sociolinguistic investigations of arguments and conversations*. Cambridge: Cambridge University Press, 280–308.
- Herman, Vimala 1995: *Dramatic discourse. Dialogue as Interaction in Plays.*, London and New York: Routledge.
- Miller, Arthur 1947: *Death of a salesman*. In: Sylvan Barnet, William Burto, William E. Cain 2006: *An Introduction to Literature: Fiction, Poetry, and Drama.*, New York et al.: Pearson Longman, 1564–1631.
- Piazza, Roberta 1999: Dramatic discourse approached from a conversational analysis perspective: Catherine Hayes's *Skirmishes* and other contemporary plays. *Journal of Pragmatics* 31, 1001–1023.
- Piazza, Roberta 2006: The representation of conflict in the discourse of Italian melodrama. *Journal of Pragmatics* 38, 2087–2104.
- Shepard, Sam 2006 /1977/: *Buried Child*. New York: Vintage Books.
- Spencer-Oatey, Helen 2002: Managing rapport in talk. Using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations. *Journal of Pragmatics* 34, 529–545.
- Spencer-Oatey, Helen (ed.) 2008: *Culturally Speaking: Culture, Communication and Politeness Theory*. London and New York: Continuum.
- Vuchinich, Samuel, 1990: The sequential organization of closing in verbal family conflict. In: Grimshaw, Allen D. (ed.), 1990: *Conflict Talk: Sociolinguistic Investigations of Arguments and Conversations*. Cambridge: Cambridge University Press, 118–138.
- Walton, Douglas N. 1999: The fallacy of many questions: on the notions of complexity, loadedness and unfair entrapment in interrogative theory. *Argumentation* 13, 379–383.
- Wilson, August 1988 /1986/: *Fences: A Play*. New York: Penguin Books (Penguin Plays) /New York, Scarborough: New American Library (A Plume Book)/.

Słowa, które ranią: Przedstawienie konfliktu ‘ojciec–syn’ w amerykańskim dramacie XX wieku (wybrane utwory)

STRESZCZENIE. Autorka omawia zagadnienie konfliktu interpersonalnego na przykładzie konfliktów między ojcem a synem z wybranych

współczesnych dramatów amerykańskich. Wybrane kłótnie i konflikty analizowane są w ramach teorii niegrzeczności Jonathana Culpepera oraz teorii grzeczności Penelope Brown i Stephena Levinsona, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnienia ‘utrąty twarzy’, czyli zagrożenia i utraty honoru, statusu społecznego, dobrego wizerunku itp. Artykuł prezentuje strategie niegrzeczności oraz ich przykłady, jednocześnie analizując wpływ kontekstu społecznego (konflikt w rodzinie) na ich wybór. Poszczególne konflikty omówione są pod kątem dynamiki, czyli możliwości reakcji na pierwsze „spięcie”. Szczególna uwaga poświęcona jest fazie środkowej konfliktu, gdzie jedną z możliwych reakcji jest tzw. błędne pytanie, czyli pytanie-pułapka. Cechuje je błędne założenie, z którego odpowiadający zmuszony jest się tłumaczyć tak, jakby był winny. Okazuje się ono częstą strategią konfliktu między osobami dorosłymi, o zbliżonej pozycji społecznej. Ponieważ przedmiotem konfliktu w zaprezentowanych przykładach są dobra symboliczne, takie jak racje, przekonania, ‘władza’, a źródła konfliktów niejednokrotnie sięgają głęboko w przeszłość, uczestnikami konfliktów rządzą silne emocje, doprowadzające do eskalacji. W tej postaci konfliktu jedyną strategią jest atak, uniemożliwiający jakiegokolwiek porozumienie. Następnie autorka pokrótce omawia możliwe sposoby zakończenia (rozwiązania) sporów. Są to: poddanie się, interwencja z zewnątrz, kompromis, odroczenie lub wyłączenie (wycofanie) z konfliktu. Podsumowując, artykuł jest próbą zauważenia, jakie strategie typowe dla konfliktu przeważają w sporach między ojcem a synem w wybranych przykładach literackich.

SŁOWA KLUCZOWE: lingwistyka literacka, pragmatyka, komunikacja interpersonalna, grzeczność w języku

MAREK OZIEWICZ

UNIWERSYTET WROCŁAWSKI
WYŻSZA SZKOŁA FILOLOGICZNA WE WROCŁAWIU

Magical thinking and fantasy literature: The case for imaginary linguistics

Among the many categories of contemporary speculative literature the most obvious cluster of genres associated with magic is collectively called fantasy. Since fantasy assumes the existence of magic and since our contemporary world denies it, the popularity of fantasy has long been, for most critics, quite an unsettling cultural phenomenon. Simply put, modern, rational readers ought not to be interested in fantasy.

My purpose in this paper is to explore a set of specific magical assumptions about language which have become commonplace in fantasy. Inasmuch as the principles of this language of magic can be “scientifically” studied in the secondary worlds of fantasy, these ideas about language can be thought of as a form of linguistics. In this article I will tentatively refer to them as “imaginary linguistics.” Because this imaginary linguistics is magical (or fantastic) in principle, at the outset the perimeters of the terms “magic” and “fantasy” will be sketched out. This will set the scene for the discussion of the concept of imaginary linguistics which will be illustrated with the examples taken from selected fantasy novels.

What constitutes magic is a huge issue which has preoccupied many scholars to date. The nineteenth century – notably E. B. Tylor, Andrew Lang, and James Frazer – saw magic as part of an evolutionary sequence leading to religion and then to science, with magic as the most primitive phase on the evolutionary path. Bronisław Malinowski, in his “Magic, Science and Religion,” saw magic as “a pseudo-science” (1954 /1925/: 87), an attempt to control natural forces when technology alone does not suffice. Sir Keith Thomas, one of the most often quoted modern social historians who have written about magic, followed a similar path. In *Religion and the Decline of Magic* Thomas suggests that magic is a nebulous cluster of beliefs and practices, which have to do “with the explanation and relief of human misfortune” (1991 /1971/: 5). If magic was a system of beliefs, says Thomas, through late 17th century other systems of belief such as religion and science were just as magical. Any particular practice was liable to acquire the status of magic depending on how it

was seen. From the 18th century onwards, the rise of natural and social sciences brought about the decline of religion and magic. Yet magic and magical thinking have not been fully rooted out. Convinced that “the role of magic in modern society may be more extensive than we yet appreciate” (1991: 799), Thomas concludes his book with a claim that “if magic is to be defined as the employment of ineffective techniques to allay anxiety when effective ones are not available, then we must recognize that no society will ever be free from it” (1991: 800).

This, indeed, is the impression one gets from the essays brought together in a collection *Imagining the Impossible: Magical, Scientific, and Religious Thinking in Children*. Edited by psychologists Karl S. Rosengren, Carl N. Johnson and Paul L. Harris, the volume explores the development of human thinking that stretches beyond the ordinary boundaries of reality, suggesting that such thinking must be considered “a developmental achievement rather than a primitive form of confusion” (2000: xiii). From this volume comes one of the best discussions of magic I was able to come across, a balanced, up to date perspective to be found in “The Makings of the Magical Mind” by Carol Numeroff and Paul Rozin. As they define it:

Magic is the cognitive intuition or belief in the existence of imperceptible forces or essences that transcend the usual boundary between the mental/symbolic and physical/material realities, in a way that (1) diverges from the wisdom received from the technocratic elite, (2) serves important functions, and (3) follows the principles of similarity and contagion. (2000: 5)

Tempting as it is to unpack various aspects of this definition, I shall limit myself to a brief comment on similarity and contagion. According to Numeroff and Rozin, similarity and contagion characterize not only a subset of magic called by Frazer sympathetic magic, but also the whole category of magic. Indeed, those two principles lie at the heart of magic at its most prototypical; they also undergird all those events and characters in fantasy literature which allow associating this category with magic. The law of similarity – also called “homeopathic magic” – operates by the principle that “like produces like” and “rests on the premise that things that resemble one another at a superficial level also share deeper properties” (2000: 3). The law of contagion – also called “contagious magic” – operates by the combined principle of “part equals the whole” and “once in contact, always in contact” (2000: 4). This law holds that “physical contact between the source and the target results in the transfer of some effect or quality (essence) from the source to the target” (*ibidem*). As Numeroff and Rozin explain, qualities may be physical, mental,

or moral in nature, and negative and positive in valence. When qualities and their effects are negative in valence, the terms “contamination” or “pollution” apply, while positive effects are sometimes referred to as “transvaluation” (2000: 3).

In the perspective of both laws, action on the image is believed to affect the object the image represents, action on a part is believed to affect the object as a whole, and the magical sympathy or ties between objects, their qualities, the qualities of their owners, and so forth is not reduced by time or space. The particles that travel between the source and the target, the essence that is being transmitted, Numeroff and Rozin refer to as “mana” (2000: 3) – “the notion of a shared essence [...] between the object and the representation in similarity, and between the source and the target in contagion” (2000: 4).

So defined magical thinking, Numeroff and Rozin claim, is “an intuitive, and possibly universal, aspect of human thinking” (2000: 5). It is extremely common cross-culturally, “spanning traditional and modern societies, and all levels of education” (2000: 25), and operates in a salient way in the thinking of educated, Western adults. Notions of magic exist at different levels of awareness and produce a range of magical responses “from a spontaneous, ineffable, intuitive sense of connection between things, all the way to an explicit, rationalized, culturally supported belief in such a connection” (2000: 7). Numeroff and Rozin note that magical thinking is not necessarily false; especially in regard to contagion there is a number of ways and instances in which “magic may be quite literally true” (2000: 27). On a more general level, they say, magic “constitute[s] a cognitive domain with its own relevant set of rules and principles,” providing “an experience of connection, participation, and meaning” (2000: 25). In this sense “magical thinking is part of the symbolic world that humans have created, and this world, in many ways, enriches human experience” (2000: 29).

As with magic, so with fantasy. As I have argued in my recent book, *One Earth, One People* (2008) fantasy is at the same time a cognitive strategy – what Brian Attebery calls a “mode” and Kathryn Hume “a response to reality” – and a cluster of genres, historic and contemporary. In its broadest fantasy is a cognitive strategy which assumes the existence of the supernatural. This cognitive strategy, in turn, crystallizes into various literary expressions or genres, some of which reflect more and some less of the core components of this cognitive strategy. The nebula of the fantastic genres can thus be seen as a fuzzy set – a group of related genres with a fairly well defined center and fuzzy boundaries. The center of this fuzzy set group is the genre of mythopoeic fantasy: a unique, often

quintessential literary expression of fantasy as a worldview and cognitive strategy that assumes the existence of the supernatural. A holistic type of narrative, mythopoeic fantasy is capable of addressing vital psychological, cultural and aesthetic needs of modern readers. Its secondary worlds are morally charged universes in which human actions are meaningful and may suggest a paradigm for a creative and fulfilling life in the primary reality. As the name suggests, the core structural marker of the genre is mythopoesis – a deliberate embedding of the story in the conventions of myth and mythmaking – which allows it to suggest a poetic and intuitive perception of reality.

With this understanding of magic and fantasy, the overlap between the two categories is obvious. Seen as a cognitive strategy and a worldview which assumes the existence of the supernatural, fantasy shares the same mental space with what Numeroff and Rozin define as magic – that is “the cognitive intuition or belief in the existence of imperceptible forces or essences that transcend the usual boundary between the mental/symbolic and physical/material realities” (2000: 5). In this broad sense fantasy is soaked right through with magic to the extent that magic has become the most recognizable marker of fantasy as a literary category.¹

In a fantasy novel, magic functions as an element of the secondary world created in the narrative, and serves a variety of functions. In most cases, claim John Clute and John Grant in their *The Encyclopedia of Fantasy*, magic “can do almost anything, but obeys certain rules according to its nature” (1999: 615-16). What the nature of magic is remains undefined though: for some authors magic is “constantly present as a possibility,” for others it is “a reservoir of power” stored in some between-world, a ritual, an object, an edifice, a word or invocation. Yet for others it is a kind of natural law, “a neutral force used for different ends,” from extremely good to very evil. Magic can also be seen as “a skill or ability, inborn or not” (1999: 616). Although ideas concerning magic and magical practices in fantasy literature are, as Clute and Grant put it, “a huge and tangled complex” (1999: 616), the dominant uses and types of magic can be pinned down. These include, to follow Clute and Grant, “mind magic,” “spell magic,” “nature magic,” “cosmic magic,” “blood magic,” and “the magic of deities” (1999: 616–18).

¹ A glance at any from among the many critical and theoretical studies of fantasy reveals that the most common definition of fantasy literature has been, as Ruth Nadelman Lynn puts it in her *Fantasy Literature for Children and Young Adults: An Annotated Bibliography*, “books in which magic causes impossible, and often wondrous, events to occur” (1995: xxiii).

How many of those types of magic rest upon the principles of imaginary linguistics is open to exploration. However, at least three types of magic—spell magic, true names, and magic words—are intimately tied to language, and tied in a way which allows taking them as examples of imaginary linguistics. This concept, as I use it here, is a set of ideas about language and its relation to reality, marked out by two major characteristics. The first is the assumption about the existence of specific correspondences between a word, a sound and reality, both external, physical, and internal, psychological. For imaginary linguistics these correspondences are not limited by time and space. The second key aspect of imaginary linguistics is the assumption about the existence of the original, universal, perhaps even divine language of creation in which the thing, its essence, is the name. Imaginary linguistics, as used in the secondary worlds of fantasy novels, is thus diffusionist, suggesting that ordinary, non-magical languages somewhat derive from this one, true language.

It is not difficult to see how the three types of “linguistic” magic fit into imaginary linguistics template. Spell magic and magic words form the most basic category and are quite alike in that both assume that certain magical effects can be triggered by uttering specific sound formulas, spells or magic words. They may work at all times anywhere or, more often, need to be complemented by specific gestures, timing, rituals, magical objects such as wands, or other paraphernalia. An example of the magic word is “The Deplorable Word” from C. S. Lewis’ *The Magician’s Nephew*, by uttering which Queen Jadis destroyed all life in her world of Charn. An example of the spell is *lumos* which, in the word of Harry Potter, makes the tip of your wand glow. The difference between a spell and a magic word is blurred. Sometimes the magic word is a spell – like the password “mellon,” Elvish for “friend,” which opens the secret gate to Moria in J. R. R. Tolkien’s *The Lord of the Rings*. In general, however, spells differ from magic words by length, often being long and complicated sound combinations. Few authors actually quote them verbatim in their narratives; spells and magic words are usually reported to have been said.

In contrast to spells and magic words, true names represent a more elaborate category of “linguistic” magic. Besides assuming magical correspondence between words and reality, true names imply a concept of true speech or old language, a kind of universal language of creation in which a thing is the name. Whereas spells and magic words can derive from any language or from no language at all, true names are default names of all things and beings in the universal language. Whereas spells

and magic words can be created or invented as a sort of shortcuts to desired magical effects, true names can only be discovered. They are the givens of reality, they do not change, and their power does not diminish through time and space. In some cases knowing a true name of whoever or whatever gives the person power over that other entity. In other cases, the true name is a call to bring the name bearer back from the dead, as is the case with Voldemort in the Harry Potter series, from the past, as is the case with Princess Elfaran in *A Wizard from Earthsea*, or from another dimension, as is the case with Aslan in the Chronicles of Narnia. Often, even when the idea of true name is not mentioned, the concept is used in other guises, for example when the enemy must first be named to be defeated. Clute and Grant interpret this device as “shorthand for deep understanding of the named thing’s essence, identity or Achilles’ heel, [which...] is usually well guarded” (1999: 966). Personal safety aside, another good explanation as to why true names are not bandied about and why true speech may be lost is, interestingly, human corruption rather than forgetfulness. For example in Ursula Le Guin’s *The Earthsea Series*, true speech has gone out of use over millennia because one cannot lie in it nor can one abuse it to achieve selfish ends. Thus, the more corrupt or selfish humans are, the more they have to use ordinary speech.

Although they operate on different levels of complexity, true names, spells and magic words are all structured on principles of imaginary linguistics. Besides assumed magical correspondence between words and reality, and the assumed existence of the primeval language, true names, spells and magic words also reveal other interesting aspects of imaginary linguistics. For example, imaginary linguistics does not tolerate creolization, dialects, language change, or pronunciation mistakes. It is crucial that one says the word or spell right, without the slightest mistake.

“Swish and flick, remember, swish and flick,” squeaks Professor Flitwick to his students at a lesson of Charms in *Harry Potter and the Philosopher’s Stone*. “And saying the magic words properly is very important, too – never forget the Wizard Baruffio who said ‘f’ instead of ‘f’ and found himself on the floor with a buffalo on his chest.” The students try to make the spells work, although in most cases unsuccessfully.

Ron, at the next table, wasn’t having much more luck.

“Wingardium Leviosa!” he shouted, waving his long arms like a windmill.

“You’re saying it wrong,” Harry heard Hermione snap. “It’s Wing-gar-dium Levi-osa, make the ‘gar’ nice and long.”

“You do it, then, if you’re so clever,” Ron snarled.

Hermione rolled up the sleeves of her gown, flicked her wand, and said, “Wingardium Leviosa!”

Their feather rose off the desk and hovered about four feet above their heads. (Rowling 1999 /1997/: 171)

In Jonathan Stroud's *The Bartimaeus Trilogy*, which tells a story of a djinni who is forced to work for a teenage magician, the consequences of mispronouncing a summoning spell are lethal. "Now, Lizzie, did you notice that you slightly mispronounced the Restraining Syllable, right at the end?" asks the old magician who has just saved his young apprentice from being devoured (Stroud 2006: 44).² In Stroud's fantasy universe mispronouncing or any other technical error results in breaking the safety magic wall between the demon and the human, ending badly for the latter. The one-legged elderly wizard, Mr. Button, recalls: "I'd forgotten to add a Tertiary Fettering; the thing broke out and had my leg off before the automatic Dismissal set off" (2006: 51). The more powerful the entity one summons is, the longer and the more elaborate the verbal summons must be. At one point of the novel, the Latin summons, "reinforced with multiple word-locks and torturous subclauses doubling back on themselves to shore up the binding," takes about eleven minutes of clear, correct declamation (2006: 328).

Another aspect of imaginary linguistics, noticeable in most uses of true names, spells and magic words, is that the words must be spoken with full concentration, with unfaltering intention. They must be meant to take effect; one cannot say a true name, a spell, or magic word lackadaisically or casually. "Quiet, all," commands a magician in Stroud's Ptolemy's Gate:

Quentin Makepeace closed his eyes, bent his head towards his chest. He flourished his arms and flexed his fingers. He breathed deeply. Then he lifted his chin, opened his eyes, and began to declaim the incantation in a loud, clear voice. ... Minutes passed – his larynx never faltered, he ignored the perspiration running down his face. (2006: 328)

Intense concentration is also needed for "non verbal spells," which Rowling introduces in *Harry Potter and The half-Blood Prince*. After he had accidentally hung Ron upside down in mid air by a non-verbal spell, Harry thinks "Liberacorpus! with all his might" and Ron is released (2005: 225). "With all his might" is an important part of wizards' learning; most spell practice in Hogwarts aims to teach concentration necessary to make the magic work. Intentionality behind spells and magic

² In this series all magic is done by supernatural creatures from "The Other Place" who are called in and bound by extricate charms to do the bidding of their masters. The wizard must always stand in a carefully prepared pentacle and must say the whole spell with utter correctness. If the wizard flinches out of his circle, the demon devours him.

words is the reason why there is often an air of finality about them. A spell, once said and wished, cannot be reversed and must take effect. Only then can a counter-spell – sometimes called a reverse spell or an over-rule – be said to modify or reverse the result of the first one. That is why, for example, in Lloyd Alexander's *The Foundling*, the farmer Maibon cannot get rid of a magic stone which was supposed to give him eternal youth, but in fact froze the passage of time for Maibon's family, farm, fields and livestock. Only when he sincerely and desperately wishes the stone to be gone does the stone-giver magically appear and takes the "treasure" away. In the world of myth, legend, fable, fairy tale and fantasy, a wish magically granted is irrevocable and often involves bearing the consequences which not been foreseen.

Yet another important aspect of imaginary linguistics is the assumption that moral corruption brings about the corruption of language. This idea can be found, for example, in Ursula Le Guin's *The Earthsea Series* which is structured on some of the most consistent and best developed conceptions of magic to be found in fantasy literature. In the series Le Guin recognizes two levels of magic. One is the production of illusions, seemings, which "fool[...] the beholder's senses," making him "see and hear and feel that the thing is changed" (Le Guin 1993 /1968/: 48). Another level of magic, the deep one, is true names. As the Master Hand explains to young Ged,

To change this rock into a jewel, you must change its true name. And to do that, my son, even to so a small scrap of the world, is to change the world. It can be done. Indeed, it can be done. [...] But you must not change one thing, one pebble, one grain of sand, until you know what good and evil will follow on the act. The world is in balance, in Equilibrium. A wizard's power of Changing and Summoning can shake the balance of the world. It is dangerous, that power. It is most perilous. It must follow knowledge and serve need. To light a candle is to cast a shadow..." (Le Guin 1993: 48)

True names of things are part of the True Speech, also called the Old Speech or the Language of the Making. As Le Guin explains it in her "Description of Earthsea," the Old Speech is the language of creation "with which Segoy created the islands of Earthsea at the beginning of time." It is "presumably an infinite language, as it names all things," and is "innate to dragons, not to humans" who have to learn it (Le Guin 2003a /2001/: 253). In Le Guin's cosmology, dragons and humans were all one kind once, but eventually "these dragon-people separated into two kinds of being, incompatible in their habits and desires" (2003a: 252). Part of the division was that humans "gave their knowledge of the Language of the Making, and in exchange received all skill and craft of

hand, and ownership of all that hands can make” (Le Guin 2003b /2001/: 249). Dragons, by contrast, gave up all material things but kept the language and their freedom (Le Guin 2003b: 223). In the big picture, human preoccupation with material things, the resulting possessiveness and moral corruption, entails the loss of True Speech. This being so, illiteracy in True Speech is strongly suggestive of spiritual illiteracy of human societies of Earthsea.

As a way of tying up these thoughts with the topic of this conference – the word as expressive of human spirituality and of a nation’s culture – I want to sum up the advantages of imaginary linguistics in literary narratives such as those offered by fantasy. This, perhaps, will also explain some of the appeal of fantasy to modern readership.

Unlike Saussurean linguistics, imaginative linguistics in fantasy narratives confirms the reality of connections between all things, a kind of intuition which, in our “real” world, goes by the name of “magical response” (Numeroff and Rozin 2000: 7). By relating to this magical response, imaginative linguistics offers “an experience of connection, participation, and meaning” (2000: 25). Because it is mediated through language, read or heard, this experience in turn reinforces the magical yet difficult to argue with belief in the power of words to shape our responses, and thus our reality. If, as Numeroff and Rozin claim, “magical thinking is universal in adults” (2000: 19) and is “extremely common cross-culturally” (2000: 25), imaginary linguistics may thus be part of the reason behind the global popularity of fantasy literature.

Another advantage of imaginary linguistics is that whereas in Saussurean linguistics such ideas as “nation’s culture” or “human spirituality” are at best concepts with no clear referents in imaginary linguistics they refer to specific types of the “mana” – the palpable quality, the essence – which can be transmitted by or contained in words. By stressing the value of intentionality and a feedback loop connection between human capacity to use language and human spiritual understanding, imaginary linguistics foregrounds language as a unique means to express spiritual and symbolic aspects of human existence. In this way imaginary linguistics throws into relief the importance of symbolic reference in human communication. Given that according to Terrence Deacon’s *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain*, symbolic reference is unique for humans (1997: 410), and that according to Numeroff and Rozin “magical thinking is part of the symbolic world that humans have created, and this world, in many ways, enriches human experience” (2000: 29), the cognitive value of imaginary linguistics in fantasy narratives should not be underestimated.

Last but not least, imaginary linguistics helps nourishing the moral imagination and shapes the readers' sense of participation in a larger community of life. By asserting correspondences assumed in magical thinking, imaginary linguistics reminds fantasy readers that belief – and the capacity for belief – is not only ineradicably human, but the source of our greatest strength. As Dumbledore tells Harry at the end of their conversation in “heaven” in *Harry Potter and the Deathly Hallows*, “Of course it is happening inside your head, Harry, but why on earth should that mean that it is not real?” (Rowling 2007: 579).

References

- Clute, John, John Grant 1999: *The Encyclopedia of Fantasy*. New York: St. Martin's Griffin.
- Deacon, Terrence 1997: *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain*. New York: Norton.
- Le Guin, Ursula 1993 /1968/: A Wizard of Earthsea. In: Ursula Le Guin 1993: *The Earthsea Quartet*. London: Penguin Books.
- Le Guin, Ursula 2003a /2001/: *Tales from Earthsea*. New York: Ace Books /1rst ed. New York: Harcourt/
- Le Guin, Ursula 2003b /2001/: *The Other Wind*. New York: Ace Books /1rst ed. New York: Harcourt/.
- Lynn, Ruth Nadelman 1995: *Fantasy Literature for Children and Young Adults: An Annotated Bibliography*. New Providence, N.J.: Bowker.
- Malinowski, Bronisław 1954 /1925/: Magic, science and religion. (Reprinted) In: Malinowski Bronisław 1954: *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Garden City, NY: Doubleday Anchor Books, 17–92 /1rst ed. Boston, Beacon Press/.
- Numeroff, Carol, Paul Rozin 2000: The makings of the magical mind: The nature of function of sympathetic magical thinking. In: Karl S. Rosengren, Carl N. Johnson, Paul L. Harris (eds.) 2000: *Imagining the Impossible: Magical, Scientific, and Religious Thinking in Children*. New York, NY, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1 - 34.
- Rowling, J. K. 1999 /1997/: *Harry Potter and the Sorcerer's Stone*. New York: Scholastic.
- Rowling, J. K. 2005: *Harry Potter and the Half-Blood Prince*. London: Bloomsbury.
- Rowling, J. K. 2007: *Harry Potter and The Deathly Hallows*. London: Bloomsbury.
- Rosengren, Karl S., Carl N. Johnson, Paul L. Harris (eds.) 2000: *Imagining the Impossible: Magical, Scientific, and Religious Thinking in Children*. New York: Cambridge University Press.
- Stroud, Jonathan 2006: *Ptolemy's Gate*. New York: Hyperion.
- Thomas, Keith 1991 /1971/: *Religion and the Decline of Magic*. London: Penguin Books.

Myślenie magiczne i literatura *fantasy*: Przypadek lingwistyki imaginacyjnej

STRESZCZENIE. Przedmiotem artykułu jest zbadanie zbioru specyficznych założeń dotyczących magiczności języka, które ma miejsce w litera-

turze *fantasy*. O ile zasady języka magii mogą być badane w sposób naukowy we wtórnych światach *fantasy*, to takie idee odnoszące się do języka można byłoby potraktować, zdaniem autora, jako pewną formę lingwistyki. W niniejszym artykule autor próbuje odnosić się do owych idei jako do „lingwistyki imaginacyjnej”. Ponieważ postulowana lingwistyka imaginacyjna jest z zasady magiczna (albo fantastyczna), na samym wstępie proponuje ustalić zakresy rozumienia terminów *magiczny* i *fantasy*. Pozwolą one, jak zakłada, ustanowić scenę do dyskusji nad pojęciem lingwistyki imaginacyjnej, którą z kolei ilustruje poprzez przykłady pochodzące z wybranych utworów *fantasy*.

SŁOWA KLUCZOWE: gatunki literackie, *fantasy*, lingwistyka imaginacyjna, magia

The Foreignness of Irish literary proper names in the Polish language

Foreignness, as highlighted by Lawrence Venuti (1995), is the problem of translation studies. As such, it boils down to the presence of multifarious elements of foreign culture in the text of translation and their possible influence on the comprehension of the translated text by its reader. As Roman Lewicki (2000: 20) notices, among other things, foreign in the text of translation may be the described situations together with their interpretations and evaluations, foreign may be the very type of text with its characteristics (cf. Lewicki 2000: 45), and, which is of interest to us, foreign may also be particular lexical items used by the translator (Lewicki 2000: 45). Putting aside the question whether foreignness is expected and accepted by the reader or not, one can observe that such lexical elements as proper names imported from the language of the original text are often regarded as responsible for the foreignness of the text's translation.¹

The foreignness of proper names, however, does not seem to be a problem faced only by translators. One may claim it is also a problem of those who simply wish to write about any foreign community and its culture in their mother tongues: they also, just like translators, using alien proper names may make the texts of their authorship more or less foreign-looking to the prospective reader. Both translators and authors of non-translations may be therefore expected to follow particular procedures of incorporation alien proper names into their texts, the procedures whose impact on the reader may be that of increasing or decreasing the perception of foreignness in a given text.

Krzysztof Hejwowski (2005: 410) recognizes six such procedures: (1) a proper name may be simply used in its original form and accompanied, not necessarily however, by some additional explanation in footnotes or in the plain text; (2) the form of a proper name can be slightly modified to make it conform to the spelling and grammatical rules of the target language, which may mean, for instance, leaving out foreign

¹ For a more detailed discussion of the problem see Hejwowski (2006: 85–104).

diacritics; (3) a proper name may be transcribed in the alphabet of the target language; (4) a proper name may be translated, that is replaced with its standard equivalent in the target language, or with an equivalent proper name made up on this particular occasion, or with a target language element which is not a proper name but an appropriate hypernym or paraphrase; (5) a proper name may be replaced with a target language proper name that cannot be regarded as its equivalent in any commonly accepted way; (6) a proper name may be omitted, often together with the immediately neighboring context. The sixth procedure is not available, of course, to the authors of non-translations. They can however simply avoid the use of a troublesome proper name.

The considerations of foreignness are not only of theoretical value. They may be treated as a terminological framework in which to analyze how alien proper names have been introduced into the body of a particular text and how – once introduced – these names may create the impression of foreignness on the side of the reader.

In this paper the focus will be on Irish literary proper names as incorporated in Polish texts. The investigation of this problem seems worthwhile because of at least two interrelated reasons. The first reason is the fact that the texts considered as Irish and including Irish proper names have been written in the Irish and English languages. English, however, dominates and its dominance was gradually established after the seventeenth century, when the arrival of a great number of British English-speaking colonists as well as their very strong social position for the first time threatened the indigenous speech of the inhabitants of Ireland (Ó hEithir 1997: 28–33). By the mid-nineteenth century, as pointed out among others by John Macnamara (1971: 65), English in Ireland had become the language of politics, of public service, of commerce, of education, and, of course, of literature. Irish, in turn, clung mainly to poor areas and received no official recognition. In the second half of the nineteenth century Irish speakers – for the most part already bilingual – constituted less than a decreasing quarter of the population and a lot of them were Irish-illiterates (see the data in Welch 1996: 265–266). Such a state of affairs was reflected in the number of books published in Irish, which were, as given by Niall Ó Ciosáin (2004: 5), only two or three per decade. Although things changed radically at the turn of the twentieth century, when the movement for the restoration of the Irish language and culture increased that number to ten or twenty per year (Ó Ciosáin 2004: 5), most writers involved preferred or were able to write about Ireland and its culture in the English language. This caused a complex situation of Irish proper names in texts written in English.

For Irish speakers of English these names were probably signs of familiarity of the text. For British speakers of English, they were, most likely, foreign elements in the texts written in their mother tongue.

The second reason for our interest is the fact that Polish writers and translators, in the predominant number of cases, come across Irish proper names via texts written in English where the names frequently occur in their anglicized forms. This is not surprising as in Poland the Irish language is rather unknown, while the popularity of English is high and is probably still growing. However, even the ones who do not have any command of the Irish language may find a way to get to know the original, Gaelic, forms of Irish proper names, their spellings, pronunciations, etymologies, and – possibly – meanings: they can simply reach for various descriptions of Irish proper names written in any language other than Irish Gaelic which is, in most cases, English. Therefore if writers in Polish and translators into Polish wish to use an Irish proper name, they may choose between at least two options. They can either reach for an original Irish Gaelic form and then follow any of the six mentioned above procedures of incorporating foreign proper names into texts, or they can apply the same procedures to the form that has already been anglicized, each time preserving to a lesser or greater degree the foreignness of the proper name².

A close analysis of some examples of Irish proper names as rendered in Polish texts, both translations and non-translations, shows that there is a common practice to leave Irish meaningful prefixes “Mac” and “O” attached to Irish surnames, as in “McCorley” (McCourt 1999), “MacAdorey” (McCourt 1999) and “O’Molloy” (Joyce 1992 /1922/), which is the way they are treated in the English language of the source texts. Exceptions may occur, as in the example from Yeats in which English “MacDermots” (Yeats 1959: 197) are translated into Polish as “Dermotowie” (Yeats 1925: 156). We should pay attention to the fact that the latter example comes from the translation published in 1925 when the common procedure may not have existed yet, as Irish literature was rather exotic³.

A similar procedure is employed when toponyms are encountered. Here as well English spelling is transferred into Polish. “Dublin” remains “Dublin”, “Ulster” – “Ulster”, “Limerick” – “Limerick”. Yet, when a place

² Due to the languages in contact various combinations of English and Irish versions of the same proper Christian and family names may occur: Sean O’Donoghue, John O’Donoghue, Sean Donoghue and John Donoghue.

³ The form “MacDermotowie” occurs in a more recent translation into Polish (Yeats 1978: 86).

name is supposedly unfamiliar to the Polish reader, it may be accompanied by an additional information, e.g., bare “Antrim” (McCourt 1997/1996/: 24) is translated into “hrabstwo Antrim” (McCourt 1999: 33), “hrabstwo” being a Polish equivalent of English “county”. A similar objective of making things clear motivates the translation of “Lough Neagh” (McCourt 1997: 24) into “jezioro Neagh” (McCourt 1999: 33), where a part of the original Irish toponym in English is replaced by its Polish language equivalent. Hence the Polish reader knows what type of place is being referred to.

In the latter example the word “lough” was correctly recognized as “jezioro” (i.e. “lake” in English), which is actually quite easy to testify in any map or guide book (Lough Neagh is the biggest lake in Ireland). Sometimes, however, Irish toponyms spelled in Irish – and as such far from the English spelling – are not correctly recognized. The example below comes from a bestselling book *Anam Cara* by John O’Donoghue (1997: 238), who writes: “In Galway there was a woman called Cailleach an Clochain, or the old woman of Clifden, who also had this wisdom.” The Polish translator of O’Donoghue did not recognize Clochain as the same place as Clifden but spelled in Irish, not English, and treated one person as if there were two: “W Galway żyła Cailleach an Clochain, a także staruszka z Clifden” (O’Donoghue 2004 [1997]: 176). We should realize here that Irish “cailleach” is a common noun meaning “an old woman”, “a hag”, and that the nick name was used instead of and functioned in the latter context the way proper family name would normally function, which, in fact, used to be a common practice among the folk inhabiting rural Irish speaking districts.

Interesting examples are provided when Polish translators or authors decide to enhance the Irishness of a name used. “Bean Sí” in the Polish version of O’Donoghue’s *Anam Cara* (2004: 189) is more Irish than in its original, where there is no fada-diacritic over the letter “i”⁴. The fada-diacritic, which in the Irish language marks the length of a given vowel, in the Polish language seems to be merely a graphic carrier of Irishness, and sometimes for no clear reason moves from over one vowel to another as in Wojciech Lipoński’s “Grainné” and “Gráinne” a few lines earlier (Lipoński 1995: 72).

English spelling of Irish proper names is aimed to suggest their original pronunciation. Beyond it, hidden are their original meanings. E. Estyn Evans (1988/1957/: 28), who writes about the town-land

⁴ “Bean Si” from the source text (O’Donoghue 1997: 256) still, however, clearly drifts away from a common English language noun *banshee*, whose spelling merely imitates the pronunciation of the Gaelic word from which it is derived.

names in Ireland, notices that “their Gaelic names, however erroneously spelt on the Ordnance Survey maps, are fossilized ... A glance at any six-inch Ordnance map will reveal the strange names that Gaelic imagination contrived and English scribes corrupted ...: Ballywillwill, Ballymunterhiggin, Aghayeevoe, Treantaghmucklagh.” Irish place names have their meanings, which are sometimes difficult to decipher from their English versions even for the speakers of Irish. Who knows “Derry” is the English-spelt imitation of Irish “Doire”, and that “doire” means “an oak grove” (Flanagan & Flanagan 1994: 70)? Or that “Clifden” is a modern corruption of the originally Irish “Clochán” signifying “a beehive-shaped stone house” (Joyce 1994 /1870/: 28)?

Even more confusion arises when it comes to proper names from Irish myths and legends. Most often they are dealt with due to the importance of old Irish literature, on which Anglo-Irish writers capitalized while involved in the cultural revival movement which began at the end of the nineteenth century.

Irish mythological stories and heroic sagas were then adopted in various forms (prose, drama, poetry) and consequently drew attention of Polish scholars and translators. Most numerous versions were based on the Ulster heroic cycle, in which stories revolve around the main character – Cuchulainn, whose commonest name was, as noted by John Wilson Foster (1987: 8), “promiscuously spelled as Cuchulain, Cú Chulainn, Cuhoolin, Cuculain, Cucúlin, and Cu Chulaind”. The very name is meaningful as the heroic character, when still a boy called Setanta, got it in consequence of the event in which he was involved. When Setanta was nearly seven, Culann, a smith, offered hospitality to the king – Setanta’s uncle. The boy was also expected at the feast but came late and did not know that the savage hound of the smith had been loosed. When the hound saw the boy running over the green, it leapt forward howling to tear the child apart, but Setanta hurled the ball he had with him with all his strength and killed the hound. Seeing what had happened, Culann, the smith, was heartbroken. Setanta, however, promised to find him another dog and in the meanwhile to protect Culann’s flocks, herds, and lands. In other words, he became the Hound of Culann, i.e., Cuchulainn (Irish “cú” signifying a “hound”).

English adaptations of the saga (known as *Táin*) in various degrees imitate the Irish spelling of the Cuchulainn’s name, e.g., “Cuchulainn” (Heaney 1994, 1996), “Cúchulainn” (Kinsella 1970 /1969/; Daly 2006), “Cuchulain” (Gregory 1993 /1902/), and so do the Polish ones, e.g., “Kuchulajnn” (Czarnowski 1956), “Cúchulainn” (Bednarek 2001; Bryll & Goraj 1983), “Cuchulainn” (Grzybowski 1987), “Cú Chulainn” (Lipoński

1995). Among the examples, worth attention is the spelling of the name by Stefan Czarnowski by which he suggests the pronunciation of the character's name: "Kuchulajnn". Czarnowski's version is apparently based directly on the Irish-language version, the spelling, however, seems to be the one that suggests the English pronunciation of the name. What's more, Czarnowski (1956: 101) clarifies the play of words in the name in the footnotes: "imię Kuchulajnn (*Cúchulainn*) znaczy Pies (*Cú*) Kulana (*Culann*). Przewisko, otrzymane przez bohatera od chwili, gdy po zabiciu przez pomyłkę psa niejakiego Kulanna naprawił szkodę, objawszy straż nad zagrodą"⁵ [the name Kuchulajnn (*Cúchulainn*) means the Hound (*Cú*) of Kulan (*Culann*). The hero earned the nickname when, having mistakenly killed the hound of one Kulann, he made up for this loss keeping himself guard over the homestead].⁶

A similar spelling-procedure is employed by Czarnowski in adaptations of other names: "Cruachan", the fort of queen Medb and her husband Ailill, is spelled as "Kruacha" and "Cuailnge" (in some English versions known as "Cooley") is "Kûlnia". The Irish name of the province of Ulster is in Czarnowski's version "Ulad" (from Irish "Ulaidh") and hence its inhabitants are called "Ulatowie", although in most of the Polish language versions we come across "Ulster" and "Ulsterczycy". We must remember here that Czarnowski (1879–1937) was one of the pioneers in studies of Celtic literatures and his versions come from the times when not much was written on them in the Polish language.

Some accepted rules regarding the spelling of proper names found in the old Irish literature are mentioned by Ernest Bryll and Małgorzata Goraj in the preface to their version of the *Táin* (1983: 10):

Nazwy prowincji, krain podane są w dzisiejszym brzmieniu. Tak więc mówimy o Ulsterze ... Tak zresztą czynią literaturoznawcy irlandzcy w swych pracach. I tak, jak większość z nich, inne nazwy (a szczególnie imiona) podajemy wedle staroirlandzkich form. Z tym, że należy pamiętać, iż język staroirlandzki składał się z wielu dialektów i także pomieszanie pisowni reprezentują manuskrypty. Dla nas obowiązująca była najszerzej przyjmowana wśród uczonych Irlandii zasada pisowni zawarta w pracy 'Die irische Helden – und Königsage'.

[The names of provinces, lands are used in their contemporary forms. Hence we speak of Ulster ... Actually, this is what Irish literary scholars do in their works. Just like the majority of them, we also use other names (particularly names of characters) in the Old Irish forms. One should remember, however, that Old Irish comprised a number of dialects and therefore the manuscripts contain spelling inconsistencies.

⁵ Mind the inconsistency in spelling: it is "Kulana" in one sentence and "Kulanna" in the next one.

⁶ Translated by the authors of the article.

For us binding were the most commonly accepted among Irish scholars rules of spelling included in ‘Die irische Helden – und Königsage’⁷

We can see here an attempt towards systematization, often neglected by various authors and translators who simply give other versions of the same proper name in parentheses, which saves them the effort of making a choice, e.g., “Connla (Connloach, Conlaoch)” (Bednarek 2001: 131), “Derdriu (Deirdre, Deirdriu)” (Bednarek 2001: 131), “Usnech (Usna)” (Yeats 1997: 12), “Conchubar (Conhor, Concobar)” (Yeats 1997: 13)⁸.

We shall note that some writers give alternative forms of proper names in a glossary. Heaney, for instance, includes a list of proper names and place names, some with their alternative forms and the explanations of their meanings, as well as the instructions as to how we should pronounce them, which is preserved in the Polish version of her *Over Nine Waves* in translation by Mieczysław Godyń, e.g., “Tara – The name in Irish for Tara is Temair (pronounced as ‘*towir*’ as in ‘tower’). It was the ancient seat of the High Kings of Ireland and is situated in Co. Meath.” (Heaney 1994: 249) becomes in Polish “Tara – Irlandzka nazwa Tary brzmi: Temair (wymawiane “*tau-ir*”). Była to starożytna siedziba najwyższych władców Irlandii, położona w hrabstwie Meath” (Heaney 1996: 246).

Interestingly enough, the Irish version of Tara is present in some adaptations of Irish legends: Gregory writes about what happened “in Teamhuir” (Gregory 1992: 45), in the Polish translation “w Teamhuirze” (1994: 47). Here we drift away from the proper name “Tara” to which we got accustomed while reading (or watching) *Gone with the Wind* and the text of the legend looks more foreign than it would if “Teamhuir” were replaced by a familiar, anglicized “Tara”⁹.

An element of exoticness is also added when Godyń translates “the men of Ireland” (Heaney 1994: 129) into “mężowie Erynu” (1996: 135). A poetic and Irish-sounding name of the land¹⁰ evokes connotations different from the ones evoked by “Irlandia”, a well known proper name in Polish, associated with a political state from the region of the British Isles.

⁷ Translated by the authors of the article.

⁸ The two latter examples come from the footnotes by Tadeusz Rybowski, the translator of Yeats’s poem *The Rose* (in Yeats 1997: 12–13).

⁹ The Irish version is obviously meaningful referring to a residence on an elevated spot, Irish “Teamhair” signifying any “conspicuous place” (Flanagan & Flanagan 1994: 256).

¹⁰ In English, “Erin” is the old name for Ireland. Worth of consulting here is also the book of John Millington Synge (1968 /1907/) and its translation into Polish (1994 [1907]).

As to the foreignness of all these Irish proper names as they were rendered in Polish texts, it is obviously hard, if not impossible, to measure it with any reliable tool. Therefore all we can do is to propose approximations. In Lewicki (2000: 23) one finds a claim that could be summarized as follows: the bigger the knowledge of a foreign language possessed by the readers the smaller the degree to which they will perceive the foreignness in any element of that language encountered in texts written in their mother tongue. Having this in mind, one could suggest that the foreignness of Irish Gaelic proper names as perceived by the Polish reader decreases not only when they are altered to resemble lexical elements of the Polish language. It also seems to decrease when they are merely anglicized, this being due to the fact that contacts between the Polish and English languages have been much stronger than between Polish and Irish.

The analysis presented above is by no means a comprehensive study of how the problem of foreignness of Irish proper names is tackled by authors writing their texts in the Polish language. The observations made earlier in the paper indicate at the complexity of the issue and the described specimens were only to confirm it. Yet, even on the basis of this preliminary inquiry one could venture to formulate at least two tentative conclusions. The first is that indeed both translators and authors of non-translations follow the same procedures while incorporating proper names of foreign origin into their texts. The second would be that relationships among Irish, English, and Polish observed in the realm of Gaelic proper names let us conceive of foreignness as a problem not necessarily confined to what is going on in immediate and bilateral contacts between languages, as elements of one language may make their way to the texts written in another through – or even thanks to – a third one.

References

- Bednarek, Bogusław 2001: *Epos europejski* [European epos]. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bryll, Ernest, Małgorzata Goraj 1983: *Táin czyli uprowadzenie stad z Cuailnge* ['*Táin* or the kidnaping of flocks from Cuailnge'. The adaptation of *Táin Bó Cuailnge*, the centre-piece of the eighteenth-century Ulster cycle of heroic tales] Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza].
- Czarnowski, Stefan 1956: *Studia z dziejów kultury celtyckiej, studia z dziejów religii. Dzieła* [Studies from the history of Celtic culture, studies from the history of religion. Works]. Volume 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Daly, Ita 2006: *Irish Myths and Legends*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, E. Estyn 1988 /1957/: *Irish Folk Ways*. London, New York: Routledge /London: Routledge & Kegan Paul/.

- Flanagan, Deirdre & Laurence Flanagan 1994: *Irish Place Names*. Dublin: Gill & Macmillan.
- Foster, John Wilson 1987: *Fictions of the Irish Literary Revival: A Changeling Art*. Syracuse, USA: Syracuse University Press.
- Gregory, Augusta Isabella Lady 1993 /1906/: *A Book of Saints and Wonders Put down Here by Lady Gregory According to the Old Writings and the Memory of the People of Ireland*. Gerrards Cross, Buckinghamshire: Colin Smythe /Dundrum: Dun Emer Press/.
- Gregory, Augusta Isabella Lady 1993 /1902/: *Cuchulain of Muirthemne: The Story of the Men of the Red Branch of Ulster Arranged and Put into English by Lady Gregory*. Gerrards Cross. Buckinghamshire: Colin Smythe /London: John Murray/.
- Gregory, Augusta Isabella Lady 1994 [1902]: *O Świętym Brendanie Żeglarzu tudzież o innych świętych i bohaterach Irlandii*. Trans. Andrzej Nowak, Barbara Sławomirska. Kraków: Oficyna Literacka [A Book of Saints and Wonders Put down Here by Lady Gregory According to the Old Writings and the Memory of the People of Ireland. London: George Murray].
- Heaney, Marie 1994: *Over Nine Waves: A Book of Irish Legends*. London, Boston: Faber & Faber.
- Heaney, Marie 1996 [1994]: *Za dziewięć fal. Księga legend irlandzkich*. Trans. Mieczysław Godyń. Kraków: Wydawnictwo Znak [Over Nine Waves: A Book of Irish Legends. London, Boston: Faber & Faber].
- Hejwowski, Krzysztof 2005: Imiona własne w tłumaczeniu literatury pięknej [The proper names in the translation of belles-lettres]. In: Stanulewicz, Danuta, Roman Kalisz, Wilfried Kürschner, Cäcilia Klaus (eds.) 2005: *De lingua et literis: Studia in honorem Casimiri Andreae Sroka*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 407–416.
- Hejwowski, Krzysztof 2006: *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu* [A cognitive-communicational theory of translation]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Joyce, James 1992 /1922/: *Ulysses*. London: Penguin Books /Paris: Published by Sylvia Beach/.
- Joyce, James 1992 [1922]: *Ulysses*. Trans. Maciej Słomczyński. Bydgoszcz: Pomorze [Ulysses. Paris: Published by Sylvia Beach].
- Joyce, Patrick Weston 1994 /1870/: *Irish Local Names Explained*. Dublin: Roberts Books /Dublin: McGlashan & Gill/.
- Kinsella, Thomas 1970 /1969/: *The Tain*. Oxford: Oxford University Press /The adaptation of *Táin Bó Cuailnge*, the centre-piece of the eighteenth-century Ulster cycle of heroic tales; Dublin: Dolmen Press/.
- Lewicki, Roman 2000: *Obcość w odbiorze przekładu* [The foreignness in the reception of a translation]. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Lipoński, Wojciech 1995: *Narodziny cywilizacji Wysp Brytyjskich* [The birth of civilization in the British Isles]. Poznań: Bene Nati.
- Macnamara, John 1971: Successes and failures in the movement for the restoration of Irish. In: Joan Rubin & Bjorn H. Jernudd (eds.) 1971: *Can Language Be Planned? Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations*. Honolulu: University of Hawaii Press, 65–94.
- McCourt, Frank 1997 /1996/: *Angela's Ashes: A Memoir of a Childhood*. London: Flamingo /London: HarperCollins Publishers/.
- McCourt, Frank 1999 [1996]: *Popiół i żar. Wspomnienie*. Trans. Hanna Pawlikowska-Gannon. Warszawa: Świat Książki [Angela's Ashes: A Memoir of a Childhood. London: HarperCollins Publishers].

- Ó Sé, Diarmuid, Joseph Sheils 1993: *Irish: A Complete Course for Beginners*. London: Hodder & Stoughton.
- Ó Ciosáin, Niall 2004: Creating an audience: Innovation and reception in Irish language publishing, 1880–1920. In: Clare Hutton (ed.) 2004. *The Irish Book in the Twentieth Century*. Dublin, Portland, OR: Irish Academic Press, 5–15.
- O'Donoghue, John 1997: *Anam Cara: Spiritual Wisdom from the Celtic World*. London: Bantam Press.
- O'Donoghue, John 2004 [1997]: *Anam Cara. Duchowa mądrość celtyckiego świata*. Trans. Jerzy Morka. Łódź, Wrocław: Wydawnictwo Thesaurus [*Anam Cara: Spiritual Wisdom from the Celtic World*. London: Bantam Press].
- Ó hEithir, Breandan 1997 /1989/: *A Pocket History of Ireland* (New Updated Position). Dublin: The O'Brien Press /Dublin: The O'Brien Press/.
- Synge, John Millington 1968 /1907/: *The Aran Islands*. London: George Allen & Unwin Ltd /Dublin: Maunsel & Co./.
- Synge, John Millington 1994 [1907]: *Wyspy Aran*. Trans. Magdalena Kulig, Paweł Piasecki. Warszawa: Świat Literacki [*The Aran Islands*. Dublin: Maunsel & Co.].
- Venuti, Lawrence 1995: *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London, New York: Routledge.
- Welch, Robert (ed.) 1996: *The Oxford Companion to Irish Literature*. Oxford: Clarendon Press.
- Yeats, William Butler 1925 [1913]: *Opowiadania o Hanrahanie Rudym. Tajemnicza róża. Rosa Alchemica*. Trans. Józef Birkenmajer. Lwów, Poznań: Nakładem Wydawnictwa Polskiego [*Stories of Red Hanrahan: The Secret Rose: Rosa Alchemica*. London & Stratford-upon-Avon: A. H. Bullen].
- Yeats, William Butler 1959: *Mythologies*. London: Macmillan & Co.
- Yeats, William Butler 1978 [1959]: *Hanrahan Rudy i inne opowiadania*. Trans. Jadwiga Piątkowska. Kraków: Wydawnictwo Literackie [Selected from *Mythologies*. London: Macmillan & Co.]
- Yeats, William Butler 1997: *Wiersze wybrane* [Selected poems]. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

Obcość nazw własnych z literatury irlandzkiej w języku polskim

STRESZCZENIE. Przedmiotem artykułu są irlandzkie nazwy własne traktowane jako leksykalne nośniki obcości w języku polskim. Na przykładzie opracowań oraz polskojęzycznych przekładów literatury irlandzkiej autorzy starali się ukazać, że choć o problemie obcości nazw własnych mówi się na ogół w ramach przekładoznawstwa, to dotyczy on także wszystkich tych, którzy decydują się pisać o obcej literaturze lub kulturze. Dlatego też w analizie zebranego materiału zwrócono uwagę na to, że zarówno tłumacze literatury irlandzkiej, jak i autorzy prac o tematyce irlandzkiej stosują te same techniki wprowadzania do swych tekstów nazw własnych pochodzenia celtyckiego.

Wskazano także na dużą dowolność w stosowaniu tych technik oraz na brak ogólnie przyjętych w polszczyźnie ekwiwalentów wielu irlandzkich nazw własnych, co z kolei wiązać można z faktem, że literatura irlandzka – staroirlandzka w szczególności – nie jest w Polsce dobrze znana, a jej przekłady na język polski są raczej rzadkie i nie mają długiej tradycji. Ponadto kwestia polskiej recepcji irlandzkiej literatury została umieszczona w kontekście nadzwyczaj skomplikowanych związków historycznych oraz kulturowych języka irlandzkiego z angielszczyzną, dzięki czemu możliwe było dostrzeżenie roli, jaką język angielski odgrywa w procesie przenikania irlandzkich nazw własnych do języka polskiego.

SŁOWA KLUCZOWE: przekład, nazwy własne, obcość, literatura irlandzka.

KATARZYNA MOLEK-KOZAKOWSKA

UNIwersytet Opolski
WYŻSZA SZKOŁA FILOLOGICZNA WE WROCLAWIU

Metaphor as a rhetorical device in the US-interventionist discourse: A CDA review of some recent metaphors of war and terror

Introduction

Metaphoric language is one of the main means available for humans to express their spirituality, but also to argue, persuade or impress others in the public arena. That is why metaphors in political discourse have attracted the attention of scholars from various disciplines and interdisciplinary fields of research, such as critical discourse analysis (CDA). Interestingly, metaphors in political language and thought have had an uncertain reputation for some time. More than three hundred years ago, in his treatise *Leviathan* (1998 /1661/), Thomas Hobbes illustrated the danger of metaphors leading the human mind into intellectual and political confusion. George Orwell, one of the most thought-provoking British writers of the twentieth century, criticized “ugly and inaccurate” written English in his famous essay “Politics and the English language” (1946). He asserted that it caused foolish thoughts and dishonest politics. The significance of metaphor for political discourse has also been acknowledged in recent academic discussions. In linguistics, cognitive and critical studies of metaphor have produced evidence that metaphors systematically used in political discourse can indeed be responsible for a variety of lasting (mis)conceptualizations of political reality.

This paper illustrates how metaphor is used to construct a “version of reality” in order to legitimize political decisions. It reviews current trends in metaphor research and the results of selected studies of metaphoric patterns in political discourse. Then, it assesses the rhetorical role of metaphor by analyzing a range of common metaphors of war, enemy, weaponry and leadership in American interventionist discourse. It argues that the rising “metaphoricity” of political discourse contrib-

utes to the fact that the so-called “war on terror” is now conceptualized in largely moralistic and spiritual terms.

1. Metaphor as an object of study: cognitive and critical approaches

The growing interest in the character of metaphorical conceptualizations is a result of productive cross-fertilization between cognitive psychology and linguistics. In 1980 George Lakoff and Mark Johnson reassessed the role of metaphor in everyday speech:

Metaphor is for most people a device of the poetic imagination and a rhetorical flourish – a matter of extraordinary rather than ordinary language. Moreover, metaphor is typically viewed as characteristic of language alone, a matter of words rather than thought or action ... We have found, on the contrary, that metaphor is pervasive in everyday life, not just in language but in thought and action. Our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature (1980: 3).

In the following decades, this claim has inspired a plethora of research projects devoted to exploring how metaphors are inscribed in lexical, phraseological or grammatical features of language. The analytic procedure consisted in identifying linguistic expressions used non-literally and abstracting “conceptual metaphors” from them. Metaphors were very broadly defined as “mappings” in the conceptual system from a “source” to a “target” domain (Lakoff & Johnson 1980). The aim was to treat linguistic data as evidence for the fact that thinking about the world outside our organisms involves largely metaphoric processes.

Since around 2000, the Conceptual Metaphor Theory (CMT), which was being continuously elaborated on and popularized by cognitive linguists (cf. Kövecses 2002), has been appropriated by discourse analysts, who have focused on the exploration of patterns of metaphor use. They have researched diverse public and private domains of discourse, as metaphors can be applied for rhetorical purposes not only by poets and politicians, but also by priests, attorneys, journalists, scientists, artists, educators, entertainers, social workers or parents. Unlike practitioners of cognitive semantics, discourse analysts take interest in metaphorical expressions primarily in order to explain their social grounding and ascertain the pragmatic effects resulting from preferences for certain conceptual metaphors. The rationale for a critical discourse analytic approach to metaphors is that “they are strategically fuzzy, ideologically based, have a social and cultural history, influence social and cultural frames and activate specific emotional commitments” (Fabiszak 2007:

33). In other words, taking the critical perspective on metaphor means that research is no longer focused on what grammatical metaphors in the language system reveal about human cognition, but rather on how metaphorical constructions are used rhetorically and strategically for persuasive purposes.

Jonathan Charteris-Black, the founder of Critical Metaphor Analysis (CMA), defines a metaphor as “a linguistic representation that results from the shift in the use of a word or phrase from the context or domain in which it is expected to occur to another context or domain where it is not expected to occur, thereby causing semantic tension. It potentially has linguistic, pragmatic and cognitive characteristics” (2005: 14). There are several features of this definition that merit additional comment. Firstly, metaphor is an aspect of language use, thus any word form can be a metaphor if the context makes it such. Secondly, the word “shift” implies that there is a change in use, which means that there are two domains: a source where the word “normally” occurs and a target where it does not. As a result, metaphoric conceptualization is largely a matter of our expectations. Metaphor’s linguistic character is that it causes semantic tension, for example by reification (e.g. “the road to victory”) or personification (e.g. “history teaches us”); its pragmatic characteristic is that it is motivated by the underlying purpose of persuading; its cognitive characteristic is that metaphors may cause a shift in one’s conceptual system.

Critical Metaphor Analysis entails a set of useful methods which help to expose the intentions and ideologies underlying metaphoric language use. As in other CDA frameworks, there are three stages of CMA: at first metaphors are identified, then they are interpreted and, finally, they are explained (Charteris-Black 2005: 34). Metaphors are identified with the category of semantic tension – when they occur in unexpected contexts. To assist in the interpretation of metaphors the cognitive semantic approach has to be employed (cf. Lakoff & Johnson 1980; Lakoff & Turner 1989). The basic claim of this approach is that the mind is inherently embodied; hence, abstract ideas are often conceptualized by reference to the elements of experience that are familiar and collectively shared. For example, movement in space is one of the concepts linking bodily with non-bodily experience that underlies a number of different metaphoric uses of language (e.g. such expressions as “there is no turning back” or “to stride forward” are realizations of the metaphor LIFE IS JOURNEY). This process of abstracting the underlying conceptual metaphors from a range on linguistic expressions is referred to as interpretation of metaphors. It is followed by the third stage of CMA: explaining the ideologi-

cal motivation of metaphors. For example, identifying the conceptual metaphor POLITICS IS BATTLE (as in “fighting the opposition,” “being attacked,” “winning support”) may help to expose the effects of a commonly shared assumption or implicit injunction that politicians should be aggressive. Consequently, with the increasing pervasiveness of linguistic expressions that realize such metaphor, politics tends to be perceived today as a struggle for power rather than a search for consensus. As a result, taking a CMA perspective enables researchers to calibrate and refine their methodology in order to transcend the superficial rhetorical level of analysis and proceed to the deeper conceptual layers of meaning-making activated by the socially embedded use of metaphors. That is why, when analyzing political discourse with CMA, the cognitive semantic approach is complemented with a succinct overview of the social and discursive context of metaphor patterns.

2. Metaphor and political (de)legitimization: a review of recent studies

The functioning of metaphor as a rhetorical instrument is evident in studies concerned with the way metaphors are used strategically by politicians in order to validate their own policies or discredit the policies of others. For example, much of Charteris-Black’s (2005) data indicate that metaphor features prominently in persuasive political arguments from Winston Churchill to George W. Bush. Teun van Dijk (2006) demonstrates that metaphors are used to emphasize one’s positive features and the other’s negative features and to mitigate one’s negative features and the other’s positive features. According to Paul Chilton (2004: 47), metaphor can be used for political delegitimization (through blaming, scape-goating, marginalizing, excluding, attacking the moral character or communicative cooperation of the other) as well as legitimization (through self-praise, self-apology, self-explanation, self-justification, self-identification as a source of authority, reason, vision and sanity). This has been confirmed by recent studies of political and exclusionary discourses. For example, Esra Sandikcioglu (2000: 299–320) identifies metaphors and metonyms that show contrasts between positive self-presentations of WESTERNERS epitomizing civilization, power, stability and RATIONALITY, and negative other-presentation of the ORIENTALS associated with barbarism, weakness, instability and IRRATIONALITY. Meanwhile, Andreas Musolff (2004, 2008) traces how the same metaphors can be adapted over time according to the specific needs of users in specific cultural contexts. He also notes the relative pervasiveness of

“body politic” metaphors, according to which THE STATE IS A BODY with SOCIAL GROUPS as its diverse BODY PARTS and various SOCIAL PROBLEMS are DISEASES to be cured through specific POLICIES as REMEDIES.

Other studies have been devoted to the legitimizing role of metaphor in interventionist discourse. For example, Tim Rohrer (1995) identifies a consistent pattern of the US administration’s mapping of the political situation in the Persian Gulf in 1990-1991 onto other historic crises faced by the US, notably WWII. Such metaphors were used to encourage the public to embrace interventionist policies, despite the failure in Vietnam. In addition, thanks to George Lakoff (1992), we know that the conceptual metaphor WAR IS A FAIRY TALE, with the US as a HERO that rescues innocent VICTIM Kuwait from the ruthless VILLAIN Saddam, has been instrumental in justifying the first war in the Gulf. Lakoff (1996) also shows that many Americans metaphorically conceptualize their country as a family with the GOVERNMENT corresponding to the strict and protecting PARENT and the citizens to the children. As noted by Federica Ferrari (2007), this is why, after the tragic events of 9/11, Americans quickly accepted the controversial INTERVENTION IS PREVENTION metaphor of George W. Bush’s 2001-2004 public addresses that were meant to activate a CONFLICT FRAME through a persistent deployment of the “macro-strategy of fear.” Also, as Bryan Meadows (2007) shows, metaphors are useful rhetorical devices to perpetuate the image of Manichean political conflicts. According to him, metaphors indicating distance and solidarity have been particularly conspicuous in the Bush administration’s discourse on war in Iraq in 2004 and 2005. His corpus-based CMA study proves how metaphorical conceptualizations that speak to the American cultural cognitive model have been used to represent the IRAQI people first as stereotypical VILLAINS, then as VICTIMS and recently as HEROES to legitimize the ongoing American intervention in Iraq.

With regard to the persistence of certain war metaphors, in her diachronic comparative corpus-based exploration of Polish and British press materials, Małgorzata Fabiszak (2007) demonstrates the stability of certain patterns of metaphorical conceptualizations. She traces the build-up of relatively positive associations of war metaphors, such as WAR IS SPORT, WAR IS CLEANING, WAR IS HUNTING, WAR IS DISPUTE, WAR IS BUSINESS, WAR IS GAME, or WAR IS THEATER. All these conceptualizations contribute to the so-called GLORY OF WAR MYTH – an inventory of deeply ingrained convictions that legitimize warfare. This conclusion is matched by a corpus-based study by Steffen Schneider, who demonstrates that “the index of metaphoricity” is higher in American than in British news-

paper political coverage, and concludes that the US political discourse has been relatively “robust” and “immune to challenges if illegitimacy” even after Abu Ghraib (2008: 92–94). In many studied cases, metaphors are effective means of constructing and propagating current political issues in accordance with the needs of political leaders.

3. Surveying common metaphors of war on terror

This paper attempts to critically review some common metaphors identified in US interventionist discourse of the so-called “war on terror.” It focuses on how some frequently applied metaphors contribute to the fact that this policy is represented in increasingly moralistic and spiritual terms. As a result, many strategic military decisions have been eclipsed by patriotic imagery and legitimized with rhetorical devices that allude to American tradition, religion and mythology¹. Obviously, such a rhetorical strategy has not been used without political motives. According to Zbigniew Brzezinski, by (mis)representing a criminal terrorist act (9/11) as a declaration of war, George W. Bush could become a war-time president and commander-in-chief so that his administration could exercise more power both domestically and abroad (2007: 118–119). Also, by appealing to Americans’ dearest values, particularly freedom, democracy and patriotism, and to the feelings of fear and insecurity intensified by the discourse of “war on terror,” the Bush administration designed a winning strategy for re-election.

3.1. Metaphors of war

Since the tragic events of 9/11, political discourse about terrorism has largely been pervaded by metaphor, which is a useful rhetorical device in representing abstract or difficult concepts typical of foreign policy issues. The pervasiveness of the (now contested) phrase “war on terror” and the labeling of Iraq as “one of the most important battlefronts in the war on terror” (1/29/2002)² are indicative of the fact that military metaphors have permeated American political discourse. Another landmark example is describing the plans to invade Iraq in terms of a “pre-emptive strike,” a strategy first outlined in 2002. The strategy of “pre-

¹ For a lexically oriented study of axiological dimension of legitimization and its underlying theoretical model see Cap (2006).

² Unless specified otherwise, all quotes from President George W. Bush come from www.whitehouse.gov/news/releases/

emption,” sometimes labeled “the Bush doctrine” to elevate its status, has largely been exposed as a rhetorical device to help legitimate American interventionist policy in the case of Iraq (cf. Fritz, Keefer & Nyhan 2004). Nevertheless, such phrases as “pre-emptive strike” or the infamous “mission accomplished” (5/1/2003) statement testify to the fact that military jargon can be used to talk about diplomatic conflicts or POLITICAL DISPUTES in order to re-conceptualize them as WAR. In addition, military euphemisms, for example “collateral damage” to refer to civilian victims of combat actions, “enemy combatants” to refer to imprisoned Iraqi insurgents, or “intervention” and “liberation” instead of “invasion” and “occupation” were supposed to make American citizens more likely to support this kind of “war”.

Declaring a “war on terror” was also legitimized by political rhetoric that highlighted MORAL ACCOUNTING metaphors (cf. Charteris-Black 2005: 173) with such phrases as “the price of indifference,” “freedom’s price,” “price to be paid for sponsoring terrorism” to background the costs of intended military intervention and to foreground the benefits: freedom and security. For example, after the 9/11 attacks, George Walker Bush reminded that “all free nations have a stake in preventing sudden and catastrophic attacks” (1/29/2002) and the administration started to justify attacking other nations “pre-emptively”, in order to “confront threats before they fully materialize” (5/1/2004). In early 2003 it was implied that because the Iraqi regime was in the possession of weapons of mass destruction (WMD), the risk of attacking it was smaller than “the cost of inaction.” It is evident that in such cases the Bush administration has relied on the popular conceptual frame that binds the domains of finance and ethics to the domain of politics. In this WAR IS BUSINESS metaphor, military action is described as an opportunity for material “gain,” or precaution against “loss.” Similarly, if one acknowledges the moral imperative that one should pay off one’s debts, WAR IS conceptualized as RETRIBUTION. With Protestant work ethics still dominant in the US, such moral accounting metaphors may resonate with American public, who metaphorically represent 9/11 as a huge moral debt owed to them, and the President’s policies as an attempt to ensure that the debt is paid back.

In 2006 new metaphorical frames were introduced to the American discourse of the Iraqi war. Phrases such as “road map to peace,” or “stay the course” strategy indicate the preoccupation with the conceptual metaphor of WAGING WAR IS GOING FORWARD. Likewise, another navigational expression, namely Bush’s controversial “troop surge” strategy outlined in January 2007, was invented to replace the negative connota-

tions of the term “escalation,” which still reminds many Americans of the Vietnam “quagmire” and to validate the decision about increasing the number of US troops sent out to Iraq without creating social protest.³ Overall, it can be observed that the conceptualization of “war on terror” seems to have shifted gradually from the stress on “terror” to the stress on “war.” Around 2002, there was a spike in apocalyptic imagery of “mushroom clouds,” “anthrax scares” and “suicide bombings,” which entrenched metaphors **TERRORISM IS UNCONTROLLABLE** scourge and **TERORISTS ARE IRRATIONAL** to evade political responsibility for failing to prevent the 9/11 attacks. Nowadays, the concept of **WAR ON TERROR** has been stabilized and naturalized as a relatively **CONVENTIONAL MILITARY OPERATION**. And despite the growing criticism of the US involvement in Iraq, Americans seem to treat “war on terror” as a necessary policy to ensure the country’s security, which may be a result of consistent “metaphorization” of interventionism.

3.2. Metaphors of enemy

Metaphor is both pervasive and persuasive when employed consistently in political statements. In such circumstances, the majority of metaphors of enemy are used to dehumanize and vilify opponents. For instance, in his 2002 State of the Union Address, George W. Bush began by saying that “the civilized world faces unprecedented dangers.” He later specified that “States like these [Iran, Iraq and North Korea] constitute an axis of evil, arming to threaten the peace of the world.” He characterized America’s foes in the following way: “Our enemies send other people’s children on missions of suicide and murder. They embrace tyranny and death as a cause and creed” (1/29/2002). Such rhetorically potent phrases as “axis of evil” or “embrace tyranny and death” indicate a clear dichotomy between the civilized world and its enemies and intensify the perception of polarization between “us” and “them.” Obviously, this is not a new idea: during the Cold War, the **SOVIET UNION** and other communist states were constructed as the **EVIL EMPIRE**, notably by Ronald Reagan who could capture the public imagination with this metaphor⁴. After the Cold War, another metaphor, namely **ENEMIES ARE ROUGE STATES**, has been gaining prominence. The word “rogue” connotes danger, uncontrollability and criminality, so it has often been applied to refer to countries with autocratic regimes (e.g. Iraq), hostile

³ Interestingly, this metaphor has backfired as it has been compared by media to recent disastrous surges: Hurricane Katrina and the Indian Ocean Tsunami.

⁴ For a detailed study of Cold War metaphors see Chilton (1996).

political ideologies (e.g. Sudan, Iran), militarized governments (e.g., North Korea, Burma), or terrorists (e.g. Libya).

Within a month after 9/11, George W. Bush's speeches began to feature contemptuous depersonification of TERRORISTS AS HUNTED ANIMALS. For example, he said that "terrorists may burrow deeper into caves" (10/7/2001), that they are "an enemy that likes to hide and burrow ... but we're going to smoke them out" (10/9/2001) and "to get them running and to find them and to hunt them down" (9/17/2001). Also, in one of his re-election campaign speeches, Bush called Osama bin Laden, the suspected mastermind of 9/11 attacks, the "ultimate parasite"⁵. This demonstrates the existence of a conceptual metaphor ENEMIES ARE VERMIN. In many Western societies, certain animals identified as vermin are to be exterminated from human surroundings for such reasons as health and cleanliness. By using this metaphor, the Bush administration seems to claim that it is natural to eliminate certain people representing such "lower forms of life," since they are dirty and disgusting: they can be dangerous for other people and their place is "underground." This type of conceptual distinction into "higher" and "lower" orders of existence has been identified by George Lakoff and Mark Turner (1989: 166–172) and labeled as The Great Chain of Being. Such a conceptual model entails a hierarchy of forms of existence (human, animal, plant, object) and allows for culturally potent metaphorical mappings across particular levels. Importantly, The Great Chain of Being metaphorical inventory has been effectively employed in order to legitimize policies of aggression. For example, Hitler's propagation of JEWS ARE PARASITES metaphor has been central to Nazi implementation of the Holocaust (cf. Musolff 2008). Now there are reasons to assume that this metaphor has been instrumental in making Americans support the extreme measures inherent in the policy of "war on terror," including acceptance of torture as an interrogation procedure, of Guantanamo Bay camp with cages for "detainees," or even of US soldiers' abuses at Abu Ghraib prison. There is evidence that the metaphor TERRORISTS ARE LOWER FORMS OF LIFE is still being routinely activated. In his 2007 public address on the results of the "troop surge" strategy, President Bush claimed that "large areas have been cleared of terrorist death squads" (9/13/2007), as if US servicemen were there to exterminate some species of vermin.

As in the case of other recent wars, in the American political discourse of "war on terror" the comparisons between current enemies and the Nazis are implied. The metaphor SADDAM IS HITLER dates from the period of Iraqi invasion on Kuwait in 1990, during which Saddam Hus-

⁵ Retrieved on 24 April 2004 from www.freerepublic.com/focus/f-news

sein's unprovoked annexation of foreign territory was equaled to Hitler's expansion in Europe in 1939 (cf. Lakoff 1992). Later, the metaphor came to the fore with the disclosure of the brutality of Ba'athist regime in the gassings in the Kurdish part of Iraq, reminiscent of Nazi ethnic cleansing policies. The metaphor has been an opportunity to legitimize interventionist policies in the name of "removing dictators" and "bringing freedom." David Altheide (2007) points to another way of framing the enemy both in official and mass-mediated political discourse pertaining to the Iraq war. He reports that IRAQI FIGHTERS are often represented in the US mainstream media as CRIMINALS: they are often referred to as "thugs" or "gunmen" instead of soldiers. In the initial phase of the war, the American sources represented any death by the enemy as barbaric, while US inflicted deaths as inevitable. Likewise, American media, which ultimately rely on US military sources, typify "beheading" as an attribute of Iraqi "gunmen," while the victims of American combat activities are named generically as "the killed." Representing Iraqi warriors as criminals, and not as an army that fights for independence against an occupier, helps to establish a metaphorical extension THE US IS A LAW ENFORCER, through which the American occupation of Iraq is legitimized as "bringing law and order" and "eradicating crime." Discursive framing of the enemy as "brutal" or "barbaric" is a part of a cultural script that carries clear meanings about America's moral authority to intervene in such situations.

3.3. Metaphors of weaponry

Studying metaphors of weaponry sheds new light on how the use of different kinds of powerful and deadly weapons is legitimized to the voting public and how the weapons allegedly used by the enemy are (mis)labeled to vilify them, as was the case with "nukespeak" – the language of nuclear weapons (Chilton 1996). Although at the peak of the Cold War nuclear weapons were extolled as "mighty" or "awesome" "instruments of divine power," in the course of time, weaponry terminology has gradually been domesticated. For example, metaphors of weaponry began to be shaped in terms of economic and industrial processes, with terms such as "nuclear capacity," "deterrent value," "land-based support system," while the term "drop the bomb" was replaced by "dispatch" or "deliver the bomb" (Lee 1992: 83–87). However, this naturalizing trend was to be reversed with the advent of the era of international terrorism.

Before 9/11, American military technology was a source of national pride, so the increasing spending in the Pentagon's budget was legiti-

mized with the narratives of the country's democratic mission to exercise its international leadership. As "the only superpower," the US has been elevated to the status of THE WORLD'S SHERIFF, which presumably justified its being sufficiently well-armed. At the same time, the expansion of the so-called NATIONAL MISSILE DEFENSE system, despite The US Congress's ratification of numerous weapons non-proliferation treaties since the 1980s, has been successfully framed in terms of a SHIELD to be built in order to protect the country from future threats, with the backgrounding of the system's possible strategic offensive potential.

After 9/11, American citizens were once reminded of the apocalyptic dimensions of destruction that could be caused by weaponry technology. Although the 9/11 attacks did not involve any actual weapons, and it was stressed that any technology could be turned into a weapon against Americans, US public discourse was soon confined to actual "weapons issues." Thus, as if the threats of conventional and biological terrorism were not enough to contend with, Americans were to prepare themselves for "radiological terrorism" – the use of so-called DIRTY BOMBS. A dirty bomb consists of waste by-products from nuclear reactors wrapped in conventional explosives, which upon detonation would disseminate deadly radioactive particles. Although it would not destroy completely a specific area, the label instigates much more threatening associations. Naturally, it has not been publicized that the majority of depleted-uranium artillery rounds, those radioactive dirty bombs that indiscriminately contaminate the places in which they are used, are used by American and British tanks and battlefield artillery (Richardson 2007: 188). Equally terrifying was the prospect of America's enemies unleashing their weapons of mass destruction (WMD) arsenal. Such weapons may range from the silent threat of a poison gas attack (sarin, nerve gas) to a cataclysmic nuclear explosion, often visualized by the Bush administration officials to the public with "mushroom cloud" rhetoric (Fritz, Keefer & Nyhan 2004). As a result, WMD threat was selected as the main argument for removing Iraq's Saddam Hussein, who had stubbornly resisted weapons inspections. In his 2003 State of the Union Address, George W. Bush announced Saddam as "the dictator who is assembling the world's most dangerous weapons" (1/28/2003). The often invoked threat of WMD has started to function as a mental shortcut that has made American people associate international terrorism with Iraqi regime and support the administration's plans for invasion.

Nowadays, the confidence and pride in American technological and military superiority has been metaphorically represented via a range of terms invented for advanced army equipment. Names of "Hellfire"

rocket missiles, “Striker” transporters, “Nighthawk” F117 stealth ground attack aircraft, and “Predator” unmanned spy planes are to connote natural strength and invincibility. In addition, American WEAPONRY is also frequently represented AS AN INSTRUMENT OF JUSTICE. The names of recent military operations, “Shock and Awe” and “Iraqi Freedom,” testify to the Bush administration’s penchant for rhetorical flourish with respect to linking American military dominance with its moral leadership.

3.4. Metaphors of leadership

As demonstrated above, metaphorical representations of enemy and weaponry categories are closely related to the ways the US political leadership is conceptualized, often by means of historical, religious and moralistic extensions that validate America’s right to combat “evil” in the world, such as President Bush’s controversial metaphor “axis of evil,” used to depict Iraq, Iran and North Korea. Obviously, the word “axis” is a reference to WWII and the ideology of fascism and the term “evil” encapsulates all physical manifestations of satanic forces operating in the world. As the forces of evil have to be destroyed by the forces of good, the moral superiority of the US government is translated into its active pursuit of policies legitimizing military actions against what they see as “evil regimes.” In the same address, Bush states that his hope is “that all nations will heed our call, and eliminate the terrorist parasites who threaten their countries and our own” noting that “some governments will be timid in the face of terror,” but assuring that “if they do not act, America will” (1/29/2002). This line of reasoning underlies the concept THE US IS THE LEADER OF THE CIVILIZED WORLD. In addition, America and the civilized world are often personified or merged into one, as for example in Bush’s remarks on the six-month anniversary of the 9/11 attacks: “History will know that day not only as a day of tragedy, but as a day of decision – when the civilized world was stirred to anger and to action” (3/11/2002). Such personifications show how the domains of ethical leadership and interventionism can become interconnected by carefully crafted metaphor.

President George W. Bush’s use of a salient leadership metaphor: a combination of a personification A NATION IS A PERSON with a metonym A POLITICAL LEADER FOR A NATION is worth particular attention. As such, the metaphor allows the actions of some nations to be portrayed as if they were the actions of either heroes or villains, and other passive nations to be cast in the role of victims. The conceptual metonym “a political leader for a nation” means that the leader of the government of

a particular nation is taken to represent people in that nation, because they are in a position of ultimate decision-making capacity. Therefore, the role of this metonym is in encouraging us to evaluate certain collective political actions as if they were the actions of a particular person (George W. Bush, Saddam Hussein, Osama bin Laden). For example, in Bush's speeches the equivalence is often established between America, the administration (referred to as "we") and the President himself: "America will do what is necessary to ensure our nation's security ... I will not wait on events, while dangers gather. I will not stand by, as peril draws closer and closer" (1/29/2002). Such conflation may increase the drama and the sense of resolve for rhetorical purposes, while, in the long run, it may create an impression of national unity and shared sense of common interests.

George W. Bush also relies on metaphors about America to evoke patriotic feelings that are effectively broadcast by the mass media in times of national crises. Interestingly, as suggested by Charteris-Black, the conceptual metaphor A NATION IS A PERSON is more typical of American politicians than it is of British politicians (2005: 174–175). In the US, personification is popular and has positive meaning because it conceptualizes the US as a person who is free, active and has a glorious past. Apparently, the events of 9/11 have changed Bush's rhetoric from this general conceptualization to a new, narrower metaphor: THE US IS A MORAL LEADER. It should be noted that the identified metaphors entail the message of legitimacy and inherent ethics of US leadership and rhetorically suggest what is right and what should be done.

Conclusions

This study critically reviews some pervasive metaphorical conceptualizations of war, enemy, weaponry and leadership, which seem to have been deliberately promoted in the recent American political discourse in order to legitimize interventionist policies of George W. Bush's administration. It has aimed to demonstrate how a collection of systematically applied metaphors pertaining to "war on terror" has contributed to widespread (mis)representation of military interventionism in increasingly spiritual and moralistic terms, especially after the feelings of shock of 9/11 tragedy and the threat of WMD have died down. This has been achieved through the administration's heavy reliance on conceptual metaphors that either have explicit moral references (e.g., THE US IS A MORAL LEADER, TERRORISTS ARE LOWER FORMS OF LIFE or WEAPONS ARE INSTRUMENTS OF JUSTICE) or carry underlying evaluations arising from Ameri-

cans' conventional conceptual associations and cultural scripts (e.g., WAR IS RETRIBUTION, SADDAM IS HITLER, WAGING WAR IS GOING FORWARD, TERRORISTS ARE HUNTED ANIMALS, IRAQI FIGHTERS ARE CRIMINALS, or THE US IS A LAW ENFORCER). The survey seems to confirm the extraordinary role of metaphors as rhetorical devices used for the legitimization of interventionist policies, especially in the absence of more tangible arguments. Given the gravity of the worldwide consequences of the policy of "war on terror" adopted by the US government, studying rhetorical devices, including metaphors, in political discourse that legitimizes such policies seems to be an urgent and serious task. Also, it is important to note that metaphors are not mere expressive flourishes, but rather conceptual building blocks of ideologies, which is why their critical analysis is needed to explain the persuasive influence of certain types of political rhetoric.

References

- Altheide, David L. 2007: The mass media and terrorism. *Discourse and Communication* 1 (3), 287–308.
- Brzezinski, Zbigniew 2007: *Second Chance: Three Presidents and the Crisis of American Superpower*. New York: Basic Books.
- Cap, Piotr 2006: *Legitimization in Political Discourse: A Cross-disciplinary Perspective on the Modern US War Rhetoric*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Charteris-Black, Jonathan 2005: *Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Chilton, Paul 1996: *Security Metaphors: Cold War Discourse from Containment to Common House*. New York et al.: Peter Lang.
- Chilton, Paul 2004: *Analyzing Political Discourse*. London & New York: Routledge.
- Fabiszak, Małgorzata 2007: *A Conceptual Metaphor Approach to War Discourse and Its Implications*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Ferrari, Federica 2007: Metaphor at work in the analysis of political discourse: investigating a 'preventive war' persuasion strategy. *Discourse and Society* 18 (5), 603–625.
- Fritz Ben, Bryan Keefer & Brendan Nyhan 2004: *All the President's Spin*. New York: Simon and Schuster.
- Hobbes, Thomas 1998 /1661/: *Leviathan*. Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses, Zoltán. 2002: *Metaphor: A Practical Introduction*. London, New York: Oxford University Press.
- Lakoff, George 1992: Metaphor and war: The metaphor system used to justify war in the Gulf. In: Mark Putz (ed.) 1992: *Thirty Years of Linguistic Evolution: Studies in Honor of Rene Driven on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Amsterdam: John Benjamins, 463–481.
- Lakoff, George 1996: *Moral Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Mark Johnson 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

- Lakoff, George & Mark Turner 1989: *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lee, David 1992: *Competing Discourses: Perspective and Ideology in the Press*. London: Longman.
- Meadows, Bryan 2007: Distancing and showing solidarity via metaphor and metonymy in political discourse: A critical study of American statements on Iraq during the years 2004-2005. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines* 1 (2), 1–17.
- Musolff, Andreas 2004: *Metaphor and Political Discourse: Analogical Reasoning in Debates about Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Musolff, Andreas 2008: What can Critical Metaphor Analysis add to the understanding of racist ideology? Recent studies of Hitler's anti-Semitic metaphors. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines* 2 (2), 1–10.
- Orwell, George 1946: Politics and the English language. *Horizon*. In: www.netcharles.com/orwell/essays/politics-english-language1.htm ED 10/2008.
- Richardson, John E. 2007: *Analyzing Newspapers*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Rohrer, Tim 1995: The metaphorical logic of (political) rape: The new world order. *Metaphor and Symbolic Activity* 10 (2), 115–137.
- Sandikcioglu, Esra 2000: More metaphorical warfare in the gulf: Orientalist frames in news coverage. In: Antonio Barcelona (ed.) 2000: *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 299–320.
- Schneider, Steffen G. 2008: Exploring the metaphorical (de-)construction of legitimacy: A comparison of legitimization discourses in American and British newspapers. In: Terrell Carver and Jernej Pikalo (eds.) 2008: *Political Language and Metaphor: Interpreting and Changing the World*. London & New York: Routledge, 83–102.
- Van Dijk, Teun A(drianus). 2006: Discourse and manipulation. *Discourse and Society* 17 (2), 359–383.

Metafora jako retoryczny środek w dyskursie interwencjonistycznym Stanów Zjednoczonych: Przegląd kilku ostatnich metafor wojny i terroru z punktu widzenia krytycznej analizy dyskursu

STRESZCZENIE. Autorka wychodzi z założenia, że język metaforyczny jest jednym z głównych środków dostępnych człowiekowi dla wyrażania duchowości, ale także dla argumentacji, perswazji i wywierania wrażenia na innych na arenie publicznej. Z tego też względu, jak zauważa, metafory w dyskursie politycznym przyciągają uwagę przedstawicieli wielu dyscyplin i interdyscyplinarnych dziedzin badawczych, między innymi krytycznej analizy dyskursu. Artykuł niniejszy ilustruje, jak metafory są używane do konstruowania określonej wersji rzeczywistości dla uzasadnienia podejmowanych decyzji politycznych. Autorka dokonuje przeglądu aktualnych trendów w badaniach nad metaforą i poszukiwań metaforycznych wzorców w dyskursie politycznym. Oceniając retoryczną rolę metafor poprzez analizowanie szerokiego spectrum powszechnie spoty-

kanych metafor dotyczących wojny, wroga, uzbrojenia i przywództwa w amerykańskim dyskursie interwencjonistycznym, z kolei dowodzi, że wzrost metaforyczności w dyskursie politycznym przyczynia się do faktu, że tak zwana wojna z terrorem jest obecnie konceptualizowana głównie za pomocą odniesień moralistycznych i duchowych.

SŁOWA KLUCZOWE: język polityki, krytyczna analiza dyskursu, metafora, retoryka

DOROTA JUŻWIN

WYŻSZA SZKOŁA FILOLOGICZNA WE WROCŁAWIU
UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

Democrats and the “God Talk”: A discourse analysis of Hillary Clinton’s selected speeches

1. Introduction

Common knowledge has it that political campaigns in the United States differ considerably from those run elsewhere in the realm of Western civilization. The latest presidential race reinforced this platitudinous observation: candidates for the highest office in the country made every effort to woo voters with their personalities rather than with their party platform. The ability to connect with the audience and deliver inspiring speeches played a crucial role; hence presidential hopefuls had to speak the same language as their listeners in order to be understood, accepted, and eventually elected president of the country. Since hundreds of speeches and discussions took place on the campaign trail, the question arose how to inspire a variety of crowds and sound truthful at the same time. Candidates wanted the public to get to know them, or, to be precise, “fall for” the image they projected; as they were aware of the fact that in the United States religious beliefs are thought to be indicative of one’s character and moral standing, they had to consider carefully what to say about religion lest they might offend or disappoint some voters. Consequently, aspiring presidential candidates spent a lot of time talking about God and their faith, the topic which is usually ignored or at least downplayed in places where the separation of church and state is guaranteed by law. Unlike in most European countries, where societies and governments are becoming increasingly secular, the importance and amount of “God talk” in the United States has gone up in the past few years. The trend seems unabated, therefore candidates declared their faith much more frequently than just a few years earlier.

This paper plans to explore the reasons for the growing importance of “God talk” and religion in contemporary political discourse in the United States and analyze references to God made by one of the least religious people taking part in the primaries: Hillary Rodham Clinton.

The analysis is based on selected Hillary Clinton's speeches and references to God and faith during her interviews.

2. Democrats and the “God Talk”

Even though the Constitution guarantees the separation of church and state, there has always been space for religion and “God talk” in public life in the United States: the Bible has been used in courts of law, Presidents have invoked God or addressed moral issues, and religious freedom has been trumpeted as one of the most important rights guaranteed by the First Amendment. In recent years a politician's faith has become even more significant: whereas in the past candidates for public offices often de-emphasized religion (e.g. John F. Kennedy whose Catholic denomination may have been a problem for some voters), or reduced the “God talk” in their speeches, nowadays they seem to be outspoken about their beliefs and the role faith plays in their lives. In response to public opinion polls, which, as Jane Lampman (2007: 1) reports, showed clearly that American voters wanted their president to be a religious person, many presidential candidates hired faith outreach experts, and started “wearing their faith on their sleeves”. This conspicuous religiosity seemed to be a bipartisan tendency. Having analyzed political and social trends, Democratic candidates couldn't help noticing that because of their widespread reputation for agnosticism, the so called “value voters” representing the religious right did not support John Kerry, the Democratic candidate, in the presidential elections of 2004. E. J. Dionne Jr. (2008: 7) famously said that Democrats “discovered God in the exit polls”, learning a hard lesson that religion and moral values should have been an essential element of the campaign, if they had wanted to appeal to ordinary voters. Communicating with them by using the discourse which contains familiar values and is regarded as their own usual style thus became an important aspect of the latest presidential campaign. Although, as Amy Sullivan (2006: 1) argues, the Democratic party is widely perceived as “Godless”, with an unfriendly attitude towards religion, its members have tried to incorporate religion in their discourse and embrace some faith-related issues. Adopting religious talk and adapting it to their own needs has not been easy for the Democrats, who, until recently, lacked experience in talking about their faith. When they first started, in some instances their “God talk” may have sounded like an unnatural or forced effort, but as time passed more and more Democratic politicians began to discuss religion. This shift may have been surprising to both the general public and political commentators, who de-

voted a lot of space to a change of discourse, which they regarded as a new campaign strategy. About a quarter of a century ago, it was the Republicans who usurped the right to religious discourse: by calling themselves God's Own Party (GOP) they made it clear that they were the only ones entitled to talk about God and, by extension, about Christian beliefs and moral issues; consequently they did not only "steal" voters but also the language of religion, which has since become partisan and often associated with the most extreme wing of one party, described by Kevin Phillips (2006) as "the vehicle of ... a crusading, simplistic Christianity". Norman Fairclough (1998: 149) describes this process of appropriating discourse, which ultimately leads to "discourse ownership". It stands to reason that the language thus appropriated by a political group is transformed and infused with their ideology. As time passes, ordinary people exposed to the media start incorporating some features of the discourse in everyday talk; professional politicians, in turn, consciously try to adopt certain features of conversational discourse used by potential voters. It can be safely assumed that they are able to communicate with each other if they speak the same language. This appropriation of religious discourse by Republican politicians has been a long-term, gradual process; consequently, according to Amy Sullivan (2007: 1–2) few people are aware of the fact that it was a Democrat, Jimmy Carter, not a Republican, who first reintroduced God into his speeches. His term started shortly after the Watergate Scandal and President Nixon's resignation, therefore Carter used religious language to show his commitment to strong moral principles. Judging how helpful his religious talk was in running a successful presidential campaign might be difficult, especially that at that time Watergate loomed large in voters' minds. Since then, however, Democrats have largely overlooked this part of a political strategy and forfeited some of the support which may have helped them win the White House. After the lost election of 2004, Democratic candidates – or perhaps their campaign managers – may have thought that it was time to reclaim some of the lost territory. Religious talk thus became an opportunity to create the common ground for voters of all faiths in addition to non-religious ones who had been put off by Republican "Bible thumpers". This should not be exceedingly difficult if one considers the number of moral issues rooted in Christian religion (such as helping the poor, increasing minimum wage, or providing everyone with health care). Democrats embraced and the language of hope, which is characteristic of the Bible, especially the New Testament.

3. Including God in the discourse

Although references to God are common in American political discourse, they have often been limited to invocations such as “God Bless You”, or “God Bless America”. This might certainly sound peculiar in a “typical” secular country, but Americans have long been used to these formulaic expressions. Like other politicians of all parties, Hillary Clinton often included them in her speeches. Even though they are so widespread and seem worn-out, they should not be completely disregarded in this paper, since they prove that Hillary Clinton is religious at least to a certain extent. This, according to research mentioned by Lampman (2007: 1–5), is not what voters want nowadays: candidates must go one step further to show their commitment to God and their faith. As Nina Bernstein (2006), Patrick Healy (2007), Tracy Miller (2008a), Michelle Vue (2007) report, and Mitt Romney (2007), a presidential hopeful, exemplifies, during the campaign, politicians who paid heed to the polls did it in one of the following ways:

- (1) They spoke about their faith, the roots of their religion, the church they belong to (so far a non-Christian religion is out of question in American politics) and its teachings.
- (2) They participated in debates and/or Question and Answer sessions with other candidates and charismatic religious leaders, who often asked them uncomfortable questions regarding religious and moral issues; answering those tricky questions may have revealed the candidate’s commitment to certain values and increase or bury his or her chances of winning votes.
- (3) They used formulaic expressions, such as “God bless you”, “God bless America”.
- (4) They did not hesitate to address the problems that are typically associated with religion and/or morality in general: abortion, euthanasia, gay marriage, stem cell research, death penalty. This was a particularly difficult task, since for many religious voters these issues were a litmus test of one’s commitment to faith. Indeed, only a clear “yes” or “no” answer would have been satisfactory to some, but it remains unclear how many people expected a more nuanced stance.
- (5) Apart from discussing their faith, they discussed a number of moral topics that were somehow related to religion. These might have included: the AIDS epidemic, poverty, inequality, and all the new issues that had been added to the religious voters’ agenda.

- (6) They quoted the Scriptures during their speeches, carefully choosing the books and lines that fit their image. This may have shown religious voters, many of whom read the Bible on a regular basis, that the politicians were familiar with the Holy Book. Democrats often opted for passages containing universal moral messages, ones that would appeal to voters of all faiths as well as non-religious people.
- (7) They made an attempt to interpret the Scriptures, even if it meant running the risk of misinterpreting them and consequently being ridiculed.
- (8) They used the language commonly associated with religion even if not talking about religious issues at all.

4. Personalization and religion

Roger Fowler, the author of *Language in the News* (1991) devotes his entire book to ideology in newspaper discourse. He observes that the language of mass media, no matter how independent and objective they claim to be, never remains neutral, but by dint of its syntactic and semantic structure, helps construct news articles and imbue them with ideas.

One of the concepts that Fowler (1991: 15) uses in order to emphasize the importance of ideological construction of the news is that of personalization. Defined as a reference to (elite) persons, rather than complex issues, personalization is an increasingly common tendency in the press. Readers are believed to be frequently attracted by stories about other people, since they tend to identify themselves or sympathize with those whose lives, beliefs, or activities are described by newspapers and magazines; it might even be argued that they would not be able to comprehend or absorb lengthy narratives discussing social, political or economic processes unless there were some people attached to them, or, better yet, members of easily identifiable categories. Individuals portrayed in the press often come to symbolize some positive or negative values and since they let their names, faces, and experiences be used by mass media, they make news articles readable and newspapers easy to sell. Being aware of the celebrity cult in politics, journalists go to great lengths to find out more about the people they describe. This, as can be imagined, presents both a challenge and an opportunity for politicians in the news: they enjoy their popularity but resent criticism, which, because of the very nature of mass media, may turn into a smear campaign. In any case, the omnipresence of different kinds of mass media

gives politicians an effective way of communicating with citizens. In an attempt to seduce voters, who often happen to be mass media consumers, presidential hopefuls often use the so called “plain folks” propaganda technique, and present themselves as ordinary people, which might entail talking about matters outside the political agenda: their lives, their values and their faith. Thus, personalization may be a big part of their political campaign, seeing that potential voters may be more attracted to news and gossip about people or short and witty quotes rather than detailed discussions of future policies. Talking about religion is but a small part of this strategy, whose significance, however, cannot be underestimated, since it is an indication of one’s moral conduct, and helps the candidate explain where s/he stands “on the issues.” It is also an essential part of what Fowler (1991: 15) described as a metonymic device, a “socially constructed value”, though here, interestingly, values represent the person as much as the person represents them.

One of the linguistic tools Fowler (1991: 70) finds very useful in analyzing language in the news and its ideological content is Michael Alexander Kirkwood Halliday’s concept of transitivity. It goes beyond the definition of the term in traditional grammar, in which the difference between transitive and intransitive verbs is relatively easy to grasp. Contrary to what a reader might expect, the transitivity is a semantic rather than syntactic tool, “part of the *ideational* function” of the language (Fowler 1991: 70). Thanks to it, the same event can be presented in a number of ways, depending on the predicate, and the noun phrase used as the subject. Apart from obvious syntactic differences, changing the order of participants in the clause may lead to different shades of meaning. Fowler observes that the noun phrase in the subject position is always the most prominent, the “doer” assumes full responsibility for the action, or as might be the case, for thoughts and beliefs expressed within the sentence.

Fowler (1991: 70) points out that transitivity, essential in an analysis of representation, may help reveal an ideological slant in almost any sentence. Each sentence has a participant or participants, a predicate and circumstances, describing the time and place of the event. Fowler (1991: 70–80) maintains that the agent is usually the most significant participant of actions, processes or states described in the clause. In many sentences it is placed in the subject position, which stresses his/her responsibility for the action or involvement in the process described in the sentence. His/her role may be (de)emphasized by some syntactic changes within the sentence, such as the passive or nominalization; this, in turn,

may affect the reader's understanding of the clause and his or her perception of the meaning.

5. What did Hillary Clinton say about her faith?

Although a quantitative analysis is insufficient and at times inadequate when it comes to personalization, a few statistics may help determine whether religion was prominent in Hillary Clinton's discourse, and, consequently, whether it played an important role in her presidential campaign. Generally speaking, the media did not appear to be overly interested in Hillary Clinton's religious views, given that race and gender seem to have been the dominant themes in her campaign. Tracy Miller (2008b: 17) reports that only 1% of Hillary Clinton's campaign coverage by the media focused on her beliefs, much less than in case of other candidates. Even if religion is considered to have been a relevant issue in the 2008 presidential election, this scarcity of attention may not have been a disadvantage. Other candidates' faith and references to God have been scrutinized by the media, and many inconsistencies revealed; as a result not all of the coverage was favorable. Mitt Romney's Mormonism attracted a lot of attention, stoking fears and suspicion; Barack Obama's relationship with Jeremy Wright, a controversial pastor, reportedly singing "God Damn America" was condemned by the press; finally the fact that Mike Huckabee is a pastor simultaneously intrigued and frightened both reporters and readers. By contrast, Hillary's faith seems to have been a non-issue in the campaign, even though history shows that being a mainstream Protestant is usually perceived as an asset in a presidential candidate.

Even a perfunctory analysis of Hillary's references to religion reveals that she says surprisingly little about her religious beliefs and even less about God. This paucity of "God talk" in her speeches is telling in itself: it could indicate Clinton's discomfort with religious discourse. There might be numerous reasons for this: perhaps she is at odds with some views expressed by the religious right. Her gender might be another obstacle: in most mainstream religions women's voices are muted and considered less significant than men's voices.

Below are some quotes of Clinton's speeches:

(1a) I have always had a deep personal faith that was rooted in the Methodist church in large measure because I was christened into it, I grew up in it ...

(1b) I believe in the father, son and Holy Spirit, and I have felt the presence of the Holy Spirit on many occasions in my years on this earth. I pray, I read the Bible, I read commentary on scriptures, I read other people's faith journeys ...

(1c) I am very grateful that I had a grounding in faith that gave me the courage and the strength to do what I thought was right, regardless of what the world thought

[Answering the question: And your attitude toward the Bible about how literally people should take it ...]

(2a) I think the whole Bible is real. The whole Bible gives you a glimpse of God and God's desire for a personal relationship, but we can't possibly understand every way God is communicating with us ...

(2b) It [forgiveness]'s instrumental in life, it's instrumental in how you think about yourself ...

(3a) God bless you and God bless America ...

(3b) Thank you; God bless you; God bless Israel and God bless America ...

(4a) ... I have supported legislation that makes family planning more accessible, trying to prepare young people to make responsible decisions so they do not become pregnant ...

[In response to the question: Is homosexuality immoral?]

(4b) Well I'm going to leave that to others to conclude. I'm very proud of the gays and lesbians I know who perform work that is essential to our country, who want to serve their country and I want to make sure they can (Luo 2007).

(5a) I have been a supporter of faith based programs that work to help people and lift them up ...

(5b) I really applaud Pope Benedict's leadership on global warming ... (Burke 2008)

A careful look at the sentences quoted above may help the reader comprehend Hillary Clinton's approach to her faith and God. When referring to religion, Hillary uses a variety of verbs, which refer to actions, processes or states. They are either mental ("I think, I believe, I have always had a deep personal faith"), relational ("It [forgiveness]'s instrumental") or material ("I pray, I read the Bible, The Bible gives you a glimpse of God"). In many of the sentences, *I* is the agent participant, placed in the subject position. *I* stands for the speaker, Hillary Clinton, who often begins sentences with this pronoun when talking about her faith so that the focus of both the speaker and the listener or reader is on the most important participant – Hillary – and not on God. The question arises whether this lexical and syntactic choice is purely coincidental, an indication of poor style, or deliberate. John Wilson (2003: 403) who has devoted a lot of attention to political discourse would probably argue for the latter explanation; he claims that even apparently "uncontroversial structural selections", in the case of at-hand-using of the first person pronoun at the beginning of the sentence, may help the speaker achieve certain political goals. By putting the agentive *I* first in most sentences, the speaker clearly wants to attract attention to herself rather than God. Why would she opt for this particular structure otherwise?

If, as Wilson claims, syntactic choices do have certain political implications, it might be argued that Hillary Clinton wants to kill two birds with one stone when referring to religion. On the one hand, by talking about Methodism and meeting with charismatic evangelical leaders she wants to show her commitment to faith; (this message may have been aimed at "value voters"); on the other hand, by using the agentive *I* repeatedly, she tries to emphasize that she is responsible for making decisions in her life and that her faith is indeed a matter of personal choice. Hillary Clinton does not try to impose her views on anyone else nor does she claim that Methodism is superior to any other denominations. Certainly, the United States Constitution guarantees the freedom of choice, so one can assume that this non-dogmatic approach to faith is a message for all liberals scared by the prospect of theocracy. Moreover, each *I* in the sentences quoted above exemplifies strength and independence, especially in sentences which describe actions. Without making any other explicit comment, or referring directly to her faith, Hillary Clinton thus makes a clear statement, which is hardly revolutionary in America: a free human being living in the United States is entitled to follow his or her own religion and principles. As Edward Steele and Charles Redding, 1969 /1962/: 54) note, the individual and his or her autonomy, dignity and freedom is one of America's most cherished values and part of the civil religion. This, however, stands in stark contrast to what some religious Republicans say and what syntactic choices they make. President George W. Bush (2005), well known for including God talk in his speeches, makes very different syntactic and semantic choices:

In this hour of suffering, we're prayerful. In a wounded region, so many placed their faith in a God who hears and helps. And so many are bringing their grief to a Savior acquainted with grief. Our nation joins with them to pray for comfort and sorrow, for the reunion of separated families, and a holy rest for the ones who died. ...
The creator of wind and water is also the source of even a greater power – a love that can redeem the worst tragedy, a love that is stronger than death.

Mitt Romney (2007), a Republican presidential candidate, does not hesitate to discuss religion at length, either:

There are some who may feel that religion is not a matter to be seriously considered in the context of the weighty threats that face us. If so, they are at odds with the nation's founders, for they, when our nation faced its greatest peril, sought the blessings of the Creator. And further, they discovered the essential connection between the survival of a free land and the protection of religious freedom. In John Adam's words "We have no government armed with power capable of contending with human passions unbridled by morality and religion. ... Our constitution was made for a moral and religious people".

Freedom requires religion just as religion requires freedom. Freedom opens the windows of the soul so that a man can discover his most profound beliefs and commune with God. Freedom and religion endure together, or perish alone.

As has been mentioned above, politicians often use personalization to further their political goals, talking about themselves can make them more personable and likable. Their “God talk” is a significant part of the strategy, since voters on all sides of the political spectrum believe it to be the test of commitment to certain values. Both of the above quotations contain sentences which do not emphasize *I*; the agent is *they*, which stands for Founding Fathers, *we*, *our nation* or *the creator*. These stylistic choices shift attention away from the speaker, which might be desirable when grand issues are debated. In spite of being extremely cautious and reserved when talking about religion – or perhaps because of it – Hillary Clinton fails to sound convincing about her faith. The agentive *I* might be a calculated choice to show that she is an independent person, but it reinforces the view commonly held by “value voters”, that she is self-absorbed, self-centered, and not pious at all. Moreover, by using *I* as the subject of many sentences in which she talks about religion, symbolically she takes God off the pedestal, thus proving that for her faith is a secondary issue. Apparently, this is not true: Andrea Billups (2008) claims that although Mrs. Clinton is unwilling to talk openly about her Methodism, her creed has been an important part of her life that has helped her get through difficult times. Mark Earley, president of Prison Fellowship Ministries actually has the following comment on that: “The problem is that of this ‘God Talk’ misses the point: what Christians want – or *should* want – is a candidate who shares their moral and culture concerns, not just their religious vocabulary” (Vu 2007: 1).

At the same time, by trying to appeal to religious voters, Clinton loses some of her appeal in the minds of liberals, who, regardless of what she says, try to dig up certain facts from her life that make her a suspicious choice.

At other times, Senator Clinton’s utterances sound different, partly because of a different sentence structure:

(6a) Being here today I am reminded of a passage in Isaiah, upon your walls oh Jerusalem I have posted sentinels; all day and all night they shall never be silent. Just like the sentinels of old, you are never silent; you never grow weary and you never stop standing up for and fighting for Israel (2008).

(6b) There’s that great line James about how faith without works is dead but works without faith is just too hard (Luo 2007).

[When referring to a Republican immigration bill, which would criminalize helping illegal immigrants]

(7) It is hard to believe that a Republican leadership that is constantly talking about values and about faith would put forth such a mean-spirited piece of legislation ... It is certainly not in keeping with my understanding of the Scripture because this bill would literally criminalize the Good Samaritan and probably even Jesus himself (Bernstein 2006).

Halliday's concept of transitivity is also as illuminating when it comes to analyzing sentences (6a) and (6b). In the former *I*, which is the subject of the sentence is de-emphasized because of the passive and the fact that attention is drawn to a passage from the Bible. The Scriptures are chosen very carefully, to fit her political agenda: in this case Hillary's support of Israel and its policies. Instead of drawing attention to herself, Hillary Clinton quotes Isaiah, one of the best known prophets, whose name sounds familiar to people of different denominations. She also quotes a passage from the Book of James of the New Testament, which emphasizes faith in action while downplaying dogma. Though one of the most controversial books in the Bible, it might be appealing to voters of various denominations because of its universal moral themes. At the same time, Hillary Clinton shows that she is conversant with the Bible, a fact which might impress the religious right. When referring to a border security measure (sentence 7), Hillary Clinton puts *Republican leadership* and *the bill* in the agent position, drawing attention to the fact they are responsible for something condemnable; consequently, the agentive *I* is not used here at all.

6. Conclusions

After Hillary Clinton's unsuccessful run for the Democratic nomination, finding fault with the way she used religious discourse to communicate with the audience seems like a facile point. Although more Democrats were attracted to Obama than to Clinton, it remains unclear how the quantity and quality of Hillary's "God talk" affected voters and superdelegates. Nevertheless, a careful analysis of Clinton's infrequent remarks about her faith and her relationship with God can be illuminating. Trying to strike a balance between deep religiosity and liberalism, the former First Lady discussed her religious beliefs using carefully chosen parts of the Scriptures and making cautious comments. For those who believe that God should remain outside any political speech and political debates, her forced remarks about faith may have been an un-

palatable compromise. On the other hand, putting the agentive *I* in the subject position when discussing such profound issues as religion may have alerted “value voters” to the fact that faith was just a matter of choice for Hillary Clinton – a view that many of them may have found unacceptable. Hence, her failed campaign might be yet another proof that religion is hardly a peripheral issue in American elections.

References

- Bernstein, Nina 2006: Mrs. Clinton says G.O.P.'s immigration plan is at odds with the Bible. *The New York Times*. In: www.nytimes.com/2006/03/23/nyregion/23hillary.html/ ED 10.2008.
- Billups, Andrea 2008: Clinton's faith underestimated. *The Washington Times*. In: <http://washingtontimes.com/news/2008/apr/25/clintonsfaith-underestimated/> ED 10.2008.
- Burke, Daniel 2008: Hillary Clinton on faith, the pope and gays. *Religion News Service*. In: <http://pewforum.org/news/display.php?NewsID=-15390/> ED 10.2008.
- Bush, George W. 2005: President's remarks at National Day of Remembrance Service. In: www.whitehouse.gov/news/releases/2005/09/-20050916-4.html/ ED 10.2008
- Clinton, Hillary Rodham 2008: Senator Hillary Clinton AIPAC Policy Conference 2008 June 4, 2008. In: www.aipac.org/publications/-SpeechesByPolicymakers/PC_08_-Clinton.pdf/ ED 10.2008.
- Dionne, E.J., Jr. 2008: *Souled Out: Reclaiming Faith and Politics After the Religious Right*. Princeton: Princeton University Press. In: www.books.google.com/books?isbn=0691134588/ ED 10.2008.
- Fairclough, Norman 1998: Political discourse in the media: An analytical framework. In: Allan Bell, Peter Garrett (eds.) 1998: *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell Publishers, 142–162.
- Fowler, Roger 1991: *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. Routledge: London and New York.
- Healy, Patrick 2007: Clinton seesaws on question of gay morality. *The New York Times*. In: www.nytimes.com/2007/03/15/us/politics/-15gays.html/ ED 10.2008.
- Lampman, Jane 2007: Faith's role on the rise in Campaign 08. *The Christian Science Monitor*. In: www.csmonitor.com/2007/0912/-p13s02-lire.html/ ED 10.2008.
- Luo, Michael 2007: Transcript of interview with Senator Clinton. *The New York Times*. In: <http://www.nytimes.com/2007/07/06/us/-politics/07clinton-text.html?page>
- Miller, Tracy (ed.) 2008a: Is the 'God Gap' closing? *Pew Forum on Religion & Public Life*: In: <http://pewforum.org/events/?EventID=171/> ED 10.2008
- Miller, Tracy (ed.) 2008b: Running on faith. *Pew Forum on Religion & Public Life*. In: <http://pewforum.org/docs/?DocID=312/> ED 10.2008.
- Phillips, Kevin 2006: How the GOP became God's Own Party. *washingtonpost.com*. In: <http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2006/04/01/AR200604010004.html>/ ED 10.2008.
- Romney, Mitt 2007: Mitt Romney's Faith Speech. In: www.npr.org/-templates/story/-story.php?Id=16969460/ ED 10.2008
- Steele, Edward D. and Charles W. Redding 1969 /1962/: The American value system: Premises for persuasion. In: Robert L. Scott (ed.) 1969: *The Speaker's Reader*:

- Concepts in Communication*. Scott, Foresman and Company, 52–60 /*Western Speech* 26 (2), 83–91/.
- Sullivan, Amy 2006: Not God's party. *Slate Magazine*. In: <http://www.slate.com/id/2148547/> ED 10.2008
- Sullivan, Amy. 2007: The origins of the God gap. *Time*. In: <http://www.time.com/time/nation/article/0,8599,1642651,00.html> ED 10.2008.
- Vu, Michelle 2007: Obama breaks 'God Talk' tradition". In: <http://www.christianpost.com/article/print/20071009/obama-breaks-god-talk-tradition/> ED 10.2008
- Wilson, John. 2001: Political discourse. In: Deborah Schiffrin, Deborah Tannen and Heidi E. Hamilton (eds.) 2001: *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell, 398–415.

Demokracy i język religijny – analiza dyskursu wybranych przemówień Hillary Clinton

STRESZCZENIE. Przedmiotem artykułu jest język religijny jako składnik dyskursu politycznego w USA w okresie kampanii wyborczej. Analiza przemówień Hillary Clinton, walczącej o nominację Partii Demokratycznej, poprzedzona jest opisem kontekstu porażki w wyborach prezydenckich w 2004 roku. Kandydaci tej partii, dotąd postrzeganej jako wrogiej lub obojętnej wobec spraw wiary, postanowili odzyskać utracony na rzecz Republikanów wpływ na język religijny, a tym samym prawo do wypowiedzi na tematy moralne i etyczne. W artykule podane są przykłady nowego dyskursu Demokratów, w którym Bóg i wiara znalazły się na poczesnym miejscu. Badając „God Talk” Hillary Clinton, autorka posługuje się pojęciem przechodniości w analizie syntaktycznej, które pozwala na odkrycie czynnika ideologicznego niemal w każdym zdaniu, między innymi poprzez wskazanie sprawcy czynności. Mówiąc o Bogu i wierze, Hillary Clinton często używa zaimka „ja” jako składnika wyrażającego sprawcę. Ten syntaktyczno-semantyczny zabieg nie jest przypadkowy: stara się ona pozyskać konserwatywny elektorat, lecz jednocześnie uspokaja liberałów, że religia jest kwestią osobistego wyboru. Ta ostrożność powoduje, że jej wypowiedzi na temat religii nie brzmią przekonująco.

SŁOWA KLUCZOWE: dyskurs polityczny, język religijny, kampania prezydencka Hillary Clinton

Modality as a marker of values and valuation

1. Some theoretical assumptions

The basic assumption behind the current study is Peter L. Berger's and Thomas Luckmann's (1967: 19–20, 35–40) statement that language has constructive power. These scientists indicate that the reality that we experience in a variety of ways can be subject to “objectivity” by means of a system of signs such as language. The term *objectivity* should be understood as providing the generally accessible physical manifestation of subjective experiences and meanings by means of the process of signification. It is possible due to the language property of “[d]etachment from the immediate ‘here and now’ of subjective states”. With reference to language as socially constructive entity, Günther Kress and Robert Hodge (1979: 5) say that it enables us to fix “[a] world that is so much more stable and coherent than what we actually see.”

It is beyond any doubts that ideology we experience in our everyday life is the result of a social construction. Teun A. van Dijk (1997: 48) in his book titled *Ideology* explains it by introducing the socio-cognitive concept of ideology, in which ideology is characterized, as the name suggests, as a social process which guides the cognition of the surrounding reality. The crucial idea adapted from this view is the idea of ideology being monitored and organized by means of the socially shared factors such as valuations and resulting values.

Thinking of analyzing the means of expressing values and valuations that language offers to its users, one would have to resort to the field of semantics. However, scientists working on this issue show at least two different views in which language embraces values and valuation. In *Angels and devils in hell* Tomasz P. Krzeszowski (1997: 17) advocates the idea of axiological semantics. By blurring the division into semantics and pragmatics, Krzeszowski indicates that values are supposed to be seen as an integral part of any linguistic expression whose nominal aspect is subject to valuation. The second view is represented in Jadwiga Puzynina's (1992: 111–115) book on the language of values in which the author

suggests that values and valuations can be marked both by systemic properties of language and the contextualized elements of texts.

As a matter of fact, these are Puzynina's ideas that determine the use of Critical Discourse Analysis (CDA) as the investigative approach. As indicated by Günther Kress and Robert Hodges (1979), Norman Fairclough (1989: 17–26, 1995: 131), Roger Fowler (1991), Deborah Schiffrin (1994: 39–40), Ruth Wodak (1995: 204–207, 2000: 187–192, 2004: 105–122), the CDA assumes the perception discourse as the language use which is contextually determined. Such a view of discourse is mainly the result of the influence of Michel Foucault's (1972: 106–117) ideas. Therefore, language is a social practice in which ideology is directly manifested by means of the linguistic structures used for the purpose of communication. The supposed direct manifestation in language structures has its roots in the Marxist and neo-Marxist theories. The process of valuation is recognized as the main structuring principle of ideology which is created, expressed, and reproduced in discourse. Therefore, values and valuation are presented as a discursive phenomenon realized both on the level of the grammatical structure as well as on the level of lexical selection. This has been possible due to integrating assumptions of functional grammar proposed by Michael Alexander Kirkwood Halliday (1978), Roger Fowler's (1991) idea that valuation is present in every linguistic production, and Henry Widdowson's (2000) indication that the CDA views discourse as a collection of socially constructed values.

Hence, for the purpose of the analysis of values and valuation, we have adapted of the functional model of the CDA. We have decided to look at discourse as the contextually determined use of language, and in consequence, the mass media have been distinguished as a particular environment of the language use. In this light, the press journalism could be understood as a particular type of discourse which has been subject to the analysis. The aim of the analysis could be defined as specifying the combinations of grammatical features such as transitivity, modality, nominalization and passive but also lexicalization described among others by M. A. K. Halliday (1978), Roger Fowler (1991), Norman Fairclough (1989, 1995), Günther Kress and Robert Hodges (1978) which are used for the purpose of valuation by the Press journalists. The presence of these structures in texts results in the introduction of valuation on the level of organizing the argument and leads to creation of the ideologically marked linguistic image of a described or related events.

2. Investigating modality as an axiological marker

2.1. Journalistic data as investigative material

The corpus prepared for the purposes of the present study of values and valuation in the journalistic discourse regarding the ideology of the enlargement of the European Union consists of some 30,000 words. It comprises texts which have been selected from UK and Irish national daily newspapers. It has to be remembered that the UK, Northern Ireland, and in the Republic of Ireland are different political states having different degrees of autonomy and occupy a very small geographical area; however, in all of these states English is the official language. This selection of the newspapers should enable the researcher to indicate whether there are any differences in the perception, or rather presentation, of a particular political and/or historical event in these states whose histories have been tightly interwoven for many centuries. All the selected texts have been published and have since been stored in archives on the web pages of the following titles (for the use of abbreviations see Table 1, below): *Daily Mail* (DM), *Daily Telegraph* (DT), *The Independent* (I), *The Sunday Times* (ST), *The Guardian* (G), *The Times* (T), *Belfast Telegraph* (BT), *Irish Independent* (II), *Sunday Irish Independent* (SII), *The Irish Times* (IT). The choice of these titles was determined by such factors as geography, politics, frequency of publication and the quality of the publication.

Studying the political affiliation of these newspapers, one may notice that they represent all political agendas present in British and Irish politics. *Daily Telegraph* may be seen as an example of a conservative newspaper and *The Guardian* as a representative of the left wing. *The Independent*, *Irish Independent* and *Sunday Irish Independent* might be seen as liberal, while *The Times*, *The Sunday Times*, and *The Irish Times* might be perceived as representing the centre political ground. This assignment of particular titles to given political agendas has been based on inferences made after reading articles and comparing the ideas included in them to the statements expressed by the political leaders with reference to the enlargement of the EU. As to the quality of the publication, one may notice that these newspapers represent the mid-market and quality newspapers with the exception of *Daily Mail*, which is the only representative of a so-called tabloid publication.

The research via the web archives of the above mentioned titles was conducted between the beginning of December 2005 and the end of January 2006. As a result of this, forty articles which belong to five different journalistic genres were selected.

These genres may be labeled: the press note (PN), report (R), commentary (C), report with elements of commentary (R-C), and coverage (Cov.). It is important to notice here, that the idea of journalistic genre is constantly evolving. In the realms of the theory of the media, genre distinction is presented as a continuum rather than as the set of clearly identifiable classes. In other words, the genre of the Press does not possess a set of easily identifiable distinctive features characteristic of a particular genre and not of any other. It is also suggested that it is mainly the impression of the reader which enables any such divisions. In accordance with these assumptions, the distinction presented here could be characterized as impressionistic.

Table 1. The distribution of genres in the texts of selected newspapers

Title	GENRES IN SELECTED NEWSPAPERS (%)					Words total
	PN	R	C	R-C	Cov	
BT	25	50	25	-----	-----	1718
DM	33	-----	-----	66	-----	1718
DT	20	40	20	-----	20	2623
I	-----	20	-----	60	20	4902
ST	-----	-----	-----	100	-----	3158
G	-----	-----	66	33	-----	3853
T	-----	-----	25	-----	75	3870
II	33	-----	33	33	-----	1817
SII	-----	-----	100	-----	-----	1568
IT	-----	-----	33	33	-----	6722

The distribution and frequency of use of a particular genre could be characterized, as it is shown in Table 1. Commentary (C) is the genre

most frequently used. It has 11 attestations in 7 out of 10 titles. Report with elements of commentary (R-C) is the second most often used genre, as it appears 12 times in 6 out of 10 newspapers. Then, there is the coverage (Cov.), which could be recognized 8 times in 4 titles. Press notes (PN) appear 4 times in 4 titles and report (R) has 5 attestations in 5 titles out of 10. However, it needs to be recognized that each of the ten titles has its own ‘favored’ genres which are exploited more often than others.

2.2. Analyzing the instances of modality in press articles pertaining to the enlargement of EU

In this section, we shall move to a presentation of some representative examples featuring explicit modality. The sentence numbered as example [1] is taken from an article that is entirely devoted to the issue of the protection of the natural environment. In this particular case, the author focuses on the illegal trade in wildlife. This whole case is discussed with reference to the differences in the legal in the “old” and “new” member states.

[1] *UNSCRUPULOUS* traders will exploit EU enlargement to sell illegally obtained wildlife, experts warned today (*Belfast Telegraph*, 27 April 2004).

In example [1], the author focuses the reader’s attention on the noun ‘traders’ which is modified by the negatively loaded adjective “unscrupulous”. The modal verb “will” suggests high probability of the “exploitation” of EU enlargement by a certain group of people. By using such a construction, the author wants the audience to pay attention to the problem, which, as suggested by the use of the modal verb, will very probably appear after 1st of May.

Furthermore, in example [2], we may notice an introduction of a very interesting comparison. On the one hand, we are presented with a vision of European politicians who, after accomplishing some tasks, celebrate. On the other hand, we are confronted with a vision of a society that does not trust them and is dissatisfied with their actions.

[2] While champagne corks will certainly be popping in Brussels this weekend, public confidence in the EU is at a lamentably low ebb. The Eastern Europeans are joining a club that is deeply distrusted by its existing members. And no wonder. Take the new constitution, which politicians claim is essential if a 25-nation EU is to operate effectively (*Daily Mail*, 29 April 2004).

In example [2], one may notice an instance of modality which is expressed by the use of the adverb “certainly.” This indicates the author’s conviction regarding forthcoming actions. In quotation 3, we can see an argument composed of two parts. In the first part, the author introduces the reasons that gave rise to the rebuilding of Europe and the economic situation as we know it today.

[3] Western Europe fared better under the post-war reconstruction aid of America’s Marshall Plan. But the stingy budget reflects the realities of an ageing Europe in fiscal distress, wedded to a welfare regime that it cannot afford. Private capital is stepping in instead, exploiting East Europe’s “can-do” energy and wage rates a fifth of German levels. Ultimately, *the Slav and Baltic “tiger” economies may help* to lift the EU out of its decade-long slump (*Daily Telegraph*, 01 May 2004).

After introductory sentences, the author suggests that as a result of the enlargement something may change for the better with regard to the economy of the EU. This is clearly visible when the author builds a sentence with “the Slav and Baltic “tiger’s economies” as a causer of the supposed change. The use of the modal verb “may” suggests that the author sees such a possibility, and what is more, as the verb is in the present tense, this seems a very probable outcome of the enlargement. By means of this construction, the author values positively the role of the new member states in the process of bringing back prosperity to the EU. In this sense, the enlargement is presented as a positive and desired action.

The following examples, from [4] to [6], point to matters related to migration, and European politics and history. If one looks at example [4], one instantly notices that it points to the area of migration and the difference in wealth between the “old” and “new” countries.

[4] There were 74m impoverished EU newcomers, *the demagogues cried*, who *would* suddenly acquire the right to roam, and *large swathes would* head straight over here to the benefit office (*The Sunday Times*, 02 May 2004).

Here, the author keeps to the convention of a reported dialogue within a narrative piece. The use of the modal verb “would” indicates that the demagogues’ claims were something they strongly believed and were convinced would inevitably happen. In example [4], the construction of the sentence seems to suggest that the views presented were not shared by the author or the newspaper as an institution.

With further reference to *The Sunday Times*, we shall point to another issue related to the history of Europe. In example [4], we might have observed a distancing from the negative valuation of the enlargement which is represented by the Euro-skeptics. Furthermore, in exam-

ple [5], the newspaper anticipates another enlargement, which in fact took place on 1st of January 2007.

[5] *WERE it not for the carve-up of Eastern Europe after the First World War, the people of Transylvania would this weekend be marking their membership of the EU as part of Hungary. But the region was given to Romania in that deal, so they will have to wait until 2007* (*The Sunday Times*, 02 May 2004).

The Sunday Times journalist points directly to an issue related to the post-war negotiations that took place after each of the hundreds, if not thousands, of wars that ruined Europe. In this case, the author points to the First World War which brought an end to the Habsburg Empire. The main idea behind the argument, which we can see in example [5], is that wars always cause divisions, while the EU, as an international organization, is working in the opposite direction, namely uniting countries, regions and people. By this contrast the journalist positively values European integration. The use of the modal “would” and “will” indicates certainty. At that particular moment, Romania must have been in the advanced stages in membership negotiations with the EU, so that its full membership was just a matter of time. The second, more general, idea, which stems from the general principles of the EU, is the fact that any European country may become a member of the EU if certain conditions are fulfilled.

Example [6] refers to the political and historical significance of the event of broadening European integration. What is interesting here is the attempt to foresee the future of Europe. Presenting the doubts and fears of contemporary Euro-skeptics, the journalists value the enlargement of the European Union as the only possible solution.

[6] *A century or more in the future, united Europeans might look back at the first century of their great adventure with wry condescension for the divisive, petty and unimaginative hesitations of those who wished to suck their thumbs in the illusory comfort of a status quo which, had they succeeded, would have crumbled around them, pitching their left-behind corner of the continent into second world status* (*The Times*, 01 May 2004).

Quotation [6] could be seen as a one-sentence Euro-enthusiast manifesto, which starts from the declaration of a “century or more” of the EU. Roughly estimating, one could say that the author tries to anticipate the EU which is two hundred years old. It seems clear that this is the way the author wants to focus on valuation of the unprecedented EU enlargement of 2004. The very process of expressing valuation starts as early as the noun “Europeans” is modified by the adjective “united.” Remembering the introduction, one might understand this phrase as suggesting

a completed action of uniting the whole of Europe. Bearing in mind that the journalist presents an image of the future, the modal verb “might” does not signify the highly impossible as it would with reference to the present, but rather an anticipated and desired state.

At the very beginning of the discussion of the following examples, we should indicate that they have been selected from a single article which was published on 27th April 2004 in the *Belfast Telegraph*.

[7] *Our businesses can look forward to a larger single market with trade barriers removed between the current EU and the new member states, forming a single market that is larger than the population of the US and Japan combined (Belfast Telegraph, 27 April 2004).*

In example [7], the author uses the modal verb “can” seemingly to indicate the belief in the economic potential of Northern Irish investors, who, after the enlargement, will have the opportunity to do business with a population greater than that of “the US and Japan combined.” One can imagine what that sort of opinion could mean to someone whose occupation is trade. The phrase “larger single market with trade barriers removed” can only positively value the enlargement, especially from the perspective of an economist.

As a matter of fact, this article is full of twists and turns. Further on, some other consequences of the enlargement are presented; however, this time, they are not so positive.

[8] *Enlargement will not only bring opportunities, it will also bring challenges. In the marketplace we will be challenged by cheaper products from the accession states, and we are already seeing examples of companies locating manufacturing operations in those countries. But globalisation already means that we have to compete harder – both in our domestic markets and to achieve new export success (Belfast Telegraph, 27 April 2004).*

In example [8], the presence of the modal “will” used in the present tense suggests that the author is convinced of the inevitability of the situations presented. Therefore, according to the writer, Northern Ireland is to face negative outcomes of the enlargement such as relocating investments, factories, cheaper products on the market, etc. Due to the fact that valuating expressions in examples [7] and [8] come from a single article, we could indicate that positive and the negative argumentation are presented interchangeably in the course of this piece or writing. In this particular case, the author starts and finishes with an argument “for” enlargement which indicates the positive valuation of the issue which constitutes the subject of the discussion.

Example [9] has been taken from an article published in *The Independent* which is a political satire on British Euro-skeptics.

[9] *Maybe they're* uneasy about being joined with any country which *we've never ruled*. *Perhaps they'd* have tried to add a clause that *we can* treat these extra members as ex-colonies. So *we* find a hot bit of Lithuania where *we could* build a couple of hotels, with tigers' heads on the walls, for ex-brigadiers to sip tea while little native Lithuanians in purple tunics run in and out, watering plants and fanning their masters (*The Independent*, 29 May 2004).

In example [9], the modality is indicated by the adverb “perhaps” and modal verbs “would” and “can.” The use of the adverb and “would” indicate a suggestion of the existence of such a possibility, while the use of the verb in the present tense indicates a very probable action. In this particular case, one may notice that choosing the style of a satire may also have valuating consequences.

If the previous quotation reflects political and/or historical issues, in example [10], the journalist focuses on issues related to the field of economy. To be more precise, the focus is on the question of how the enlargement will influence location or relocation of investment. This quotation is taken from an article published in *The Irish Independent*; hence, it reflects doubt and reservations that were present in the society of the Republic of Ireland.

[10] *The applicant states* already offer at least as good an environment in many cases for new investment *as we do*. So the low tax advantage we have had is less significant than we like to think. It follows that the arrival of low tax regime competition *may* not be as much of a *threat* as we have been led to believe. What is much more important is that the advantage offered by Ireland in the form of an *educated and skilled labour force that speaks English is under threat* (*The Irish Independent*, 28 April 2004).

According to the author, all things being equal, there seems to be another “threat” to Ireland as a potential investment location. As the author states that the “educated and skilled labour force that speaks English” “may” no longer be to the Irish advantage. Therefore, it seems that using a negatively loaded noun “threat” and modal verb “may” in present tense, the author values this situation as highly probable and unfavorable for Ireland’s economic development and social situation.

In the following example, taken from *The Irish Times*, in the very first sentence the journalist explicitly indicates the basic values and principles of the European Union.

[11] They join a union committed to values of peace, democracy, solidarity, and market society about to be incorporated in a new constitutional treaty. Enlargement

has been the *greatest achievement* of the EU's foreign policy, bringing *peaceful transformation* to most of Europe at a time when the Balkan wars pointed up the danger of different outcomes. *The EU has become Europe's predominant institution and must now adapt itself to a greater world role* (*The Irish Times*, 02 May 2004).

In the last sentence of example [11], presenting the EU as the subject with the role of agent, the writer values the EU as being capable of acting on its own in order to evolve. On the one hand, the use of “must” indicates an urgent necessity for change caused by the expansion which the EU has to realize itself, but, on the other, it could express some authorities’ or the author’s suggestion. Introducing the phrase “greater world role”, the journalist positively values the EU’s achievements in Europe and suggests they be spread.

One may also notice that *The Irish Times* points to the very core of the EU, namely that any European country that follows EU principles and is willing to do so may join the EU. Therefore, the journalist assumes that the all the discussion that revolves around the biggest or, in fact, any enlargement is actually “a never ending story”. This can be seen in the introductory sentence of example [12] where the writer uses the noun “illusion” twice.

[12] EU: Any illusion that today's festivities will end all this talk about ‘enlargement’ is precisely that, an illusion.

The EU is open to membership to any ‘European’ country that meets *certain* political and economic criteria. *The possible number of members* of the EU is therefore *theoretically* well over 40. In the short term, three other countries are lined up to be members in the near future (*The Irish Times*, 01 May 2004).

From the point of linguistic mechanisms of valuation, the appearance of the adjectives “certain,” “possible” and “theoretically” is responsible for introducing modality which in this case indicates a considerable element of uncertainty regarding the future of the EU. This can be also noticed in the use of parentheses along with “European”. This punctuation device may suggest the author’s reference to Turkey, whose area in over 99% is in Asia, trying to access the union.

In the following extract, the writer describes the situation of the EU on the verge of changes to take place alongside the expansion. The main topic of example [13] is politics, and in particular the journalist touches on the issue of European Union reforms to be conducted before the process of enlargement. The most important of these reforms was the introduction of the so-called European constitution.

[13] *The mood of the EU is neither confident nor generous.* The existing 15 nations have failed to agree the modest reforms outlined in the draft EU constitution. Even if

the deal is agreed, as expected, in June, *its ratification will mean a tough fight* in nations which are holding a referendum (*The Irish Independent*, 01 May 2004).

The use of the modal verb “will” along with the main verb “mean” indicates the writer’s conviction regarding future actions concerning the constitution. These actions are characterized as “a tough fight” which indicates difficulties and problems of a nature referred to in the first sentence of this example. The very comparison of the ratification process with a “fight” presupposes a long-lasting, and to some extent unreasonable struggle.

As example [14], we shall present a quotation taken from *The Guardian* which seems to comprise issues related to the political and social life of the European Union.

[14] The fact remains: from Saturday, *the EU will not only be much larger and more diverse but will continue to grow even larger and more diverse*. I have some sympathy with those Euro-sceptics, in Britain and elsewhere, who fear bureaucratic homogenisation. Yet the truth is that with this enlargement, diversity has won (*The Guardian*, 29 April 2004).

The theme and the subject of this sentence is the phrase “the EU.” It seems that the journalist’s intention has been to indicate the kind of changes the enlargement will bring to the community of 15 countries and what their character will be. First of all, one may notice the use of the modal “will.” Just as in the previous case, it seems to indicate the certainty and inevitability of future events. Important for the presentation of the EU and the enlargement that is the use of “continue” as the main verb in the coordinated clause. In this way the author indicates the character of these changes, as well as that the 2004 enlargement is just the beginning of the process of evolution.

In the first clause of the final quotation, numbered as example [15], the author contrasts the past with the presence by indicating changes that took place in Europe and the mentality of the Europeans.

[15] Old national rivalries and dislikes persist. *You don't have to go further than sport and TV comedy to recognise that. But for anyone with a sense of history, it is nothing less than astonishing that, over two generations, a Europe has been built in which it is impossible to conceive of a return to the days of Continental war which held sway for a millennium and more* (*The Independent*, 01 May 2004).

In the first sentence of example [15], we are said that nothing has changed. In Europe, there are still countries that are allies or enemies. However, according to the author this is superficial, or rather restricted to some areas such as “sport” or “comedy.” In comparison to war, this is

in fact trivial. This idea is clearly explained in the next sentence, where the author introduces valuation by means of such phrases as “it is impossible to conceive of a return to the days of Continental war which held sway for a millennium and more.”

3. Conclusion

Thinking of the modality as the marker of the valuation, one may come up with the idea of a sort of a matrix in which there would be gathered the combinations that might be seen as significant for the valuation process.

Table 2. Combinations of modality structures and their axiology

Entity generally perceived as positive	Present tense, a modal verb indicating high degree of possibility, positive modality marker	Situation valued as positive
Entity generally perceived as positive	Past tense, a modal verb indicating low degree of possibility, negative modality marker	Situation valued as negative
Entity generally perceived as negative	Present tense, a modal verb indicating high degree of possibility, positive modality marker	Situation valued as negative
Entity generally perceived as negative	Past tense, a modal verb indicating low degree of possibility, negative modality marker	Situation valued as positive

In Table 2, we seek to indicate that using markers of modality for the purpose of valuation depends not only on the tense or denotation of a given marker, but it is also dependent on the denotation and connotation of the entity that is talked about. In the context of the present study, markers of modality were usually used to indicate the message sender’s degree of certainty expressed with reference to the actions described related to the EU and the EU enlargement.

The following example, deprived of the larger context is taken from *The Sunday Times* is to illustrate one of the cases presented in the table. If the journalist writes that the “Hordes of the eastern Europeans would descend on these shores” the valuation is expressed in the relation be-

tween the head of the noun phrase “hordes” and the modal verb “would”. The noun “hordes” indicates a huge mass of people bringing destruction and is instantly associated with the Barbarians who caused the fall of Rome, so it has negative denotation and connotation. If this negative noun is related to the modal verb “would” which indicates a high degree of possibility, almost certainty, then the situation is valued as negative, dangerous and unwanted.

To conclude briefly, the presence of explicitly indicated modality in texts results in the introduction of valuation on the level of organizing the argument and leads to creation of the ideologically marked linguistic image of a described or related events.

References

- Berger, Peter. L., Thomas Luckmann 1967: *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books.
- Fairclough, Norman 1989: *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1995: *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
- Foucault, Michel 1972 [1969]: *The Archeology of Knowledge*. Trans. Allan M. Sheridan. London: Tavistock Publications [*L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard].
- Fowler, Roger 1991: *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London: Routledge.
- Halliday, Michael A(lexander) K(irkwood) 1978: *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. Baltimore: University Park Press.
- Kress, Günther, Robert Hodge 1979: *Language as Ideology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Krzyszowski, Tomasz P. 1997: *Angels and Devils in Hell. Elements of Axiology in Semantics*. Warszawa: Energia.
- Puzynina, Jadwiga 1992: *Język wartości* [The language of values]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sarangi, Srikant, Malcolm Coulthard (eds.) 2000: *Discourse and Social Life*. Harlow: Pearson Education.
- Schiffrin, Deborah 1994: *Approaches to Discourse*. Oxford: Blackwell.
- Belfast Telegraph*. In: <http://www.belfasttelegraph.co.uk/search/index> DA 12.2005.
- Daily Mail*. In: <http://www.dailymail.co.uk/pages/dmsearch>) DA 12.2005
- Daily Telegraph*. In: <http://www.dailytelegraph.co.uk/search/index> DA 12.2006.
- The Guardian*. In: <http://browse.guardian.co.uk/search> DA 12.2005.
- The Independent*. In: <http://www.independent.co.uk/index>) DA 12.2006.
- The Irish Independent*. <http://www.independent.ie/search/index.jsp> DA 01.2006.
- The Irish Times*. In: <http://www.ireland.com/search>) DA 12.2005.
- Sunday Irish Independent*. In: <http://www.independent.ie/search/index.jsp> DA 01.2006.
- The Sunday Times. In: <http://www.timesonline.co.uk/tol/sitesearch> DA 12.2005.
- The Times. In: <http://www.timesonline.co.uk/tol/sitesearch> DA 12.2005.
- Van Dijk, Teun A(drianus) 1998: *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications.

- Widdowson, Henry 2000: Critical practices: On representation and interpretation of text. In: Sarangi & Coulthard (eds.), 155–169.
- Wodak, Ruth 1995: Critical linguistics and critical discourse analysis. In: Jef Verschuren, Jan-Ola Östman, Jan Blommaert (eds.) 1995: *The Handbook of Pragmatics*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 204–210.
- Wodak, Ruth 2000: Recontextualization and the transformation of meanings: A critical discourse analysis of decision making in EU meetings about employment policies. In: Sarangi & Coulthard (eds.), 185–206.
- Wodak, Ruth, Brigitta Bausch 2004: Approaches to media texts. In: John D. H. Downing (ed.) 2004: *The Sage Handbook of Media Studies*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 105–122.

Modalność jako wyznacznik wartości i wartościowania

STRESZCZENIE. Przedmiotem artykułu jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie czy i w jaki sposób modalność może być wyznacznikiem wartości i wartościowania w dyskursie dziennikarskim. Autor przedkłada tezę, że oba te zjawiska mają charakter dyskursywny i mogą być realizowane na poziomie struktury gramatycznej. Wychodząc z założenia gramatyki funkcjonalnej i krytycznej analizy dyskursu, że wartościowanie jest obecne w każdej wypowiedzi językowej oraz przyjmując, że dyskurs stanowi zbiór społecznie konstruowanych wartości, które są wyrażone poprzez środki językowe, autor przeprowadził analizę wybranego korpusu liczącego około 30 000 wyrazów. Korpus ten składał się z artykułów pochodzących z dziesięciu ogólnokrajowych brytyjskich i irlandzkich dzienników, które są poświęcone tematowi rozszerzenia Unii Europejskiej w 2004 roku. W trakcie analizy wyodrębnił wypowiedzi zawierające wyraźne wyznaczniki modalności. Na podstawie wybranych przykładów, autor przedstawił modalność jako mechanizm językowy, za którego pomocą możliwe jest wprowadzenie wartościowania w tekście na poziomie organizacji dyskusji. W konsekwencji zauważył, że taki zabieg prowadzi do wytworzenia ideologicznie nacechowanego lingwistycznego obrazu opisywanych lub relacjonowanych wydarzeń.

SŁOWA KLUCZOWE: modalność, krytyczna analiza dyskursu, aksjologia, media, dziennikarstwo

MAREK KUŹNIAK

UNIWERSYTET WROCŁAWSKI
WYŻSZA SZKOŁA FILOLOGICZNA WE WROCŁAWIU

Issues in lexicology: In search of THE boundary where fuzziness appears to prevail ...¹

1. Introduction

The capitalization of the definite article in the title to this paper is deliberate. The argument goes as follows: it is possible by means of a systematic study of corpus occurrences of non-native (foreign) lemmas to postulate objectivized criteria for category identification and demarcation and, in consequence, stricter typological differentiation of these units. This goal appears hardly feasible given the fuzziness of lexical category boundaries observed in a natural language (see, e.g., Rosch 1977, Taylor 2003, Lakoff 1987, Langacker 1987). As the discussion unfolds, however, we will see that the concept of category fuzziness does not invalidate the thesis set out above, as cognitive linguists have never questioned the ontology of the boundary as such.

More specifically, the issue involves here the category of borrowing on the one hand, and the category of foreign word, on the other. These two categories are, probably for the reasons of the aforesaid category fuzziness, often confused in the literature of the subject-matter in that they are treated either as synonymous (i.e., ontologically [epistemologically] alike), or some other time, viewed in relation of subordination/superiority, one to the other. Still, some other works see foreign words to be wholly deprived of their category status and are in effect reduced to all but a property of borrowing. This array of inconsistencies is argued in the paper to be both methodologically and ontologically unjustified. Therefore, firstly, specific sources of the aforementioned

¹ This paper relates to a part of a large project on the description of foreign words and phrases in the English language at the turn of a new millennium as well as explication of foreign lexical assimilation processes in a natural language (Kuźniak 2009, in print).

conceptual chaos are indicated, and finally, some solutions of how this chaos can be ‘tamed’ are suggested.

2. Defining the research problem

As hinted at the beginning, the terminological disorder in the literature which is connected with the analyses of words of non-native origins results primarily from the lack of consistency in the use of terms like foreign word or borrowing. More specifically, this terminological confusion involves lack of consistency in the categorization of the words and phrases in question.

2.1. Inconsistencies in the terminology

The study of selected major lexicological or lexicographic works shows that the problem is connected with quite a loose terminological treatment of non-native words at a superordinate level of description.² For example, in a collection of Manfred Görlach (2007, cf. also Mańczak-Wohlfeld 1994, 1995), which constitutes insightful studies on the impact of English on the selected 16 European languages, borrowing is seen as a broader category hyperonymous to other categories of non-native lexis. Translating this stance into the tertiary model proposed by Rosch (1977), the following organization is obtained:

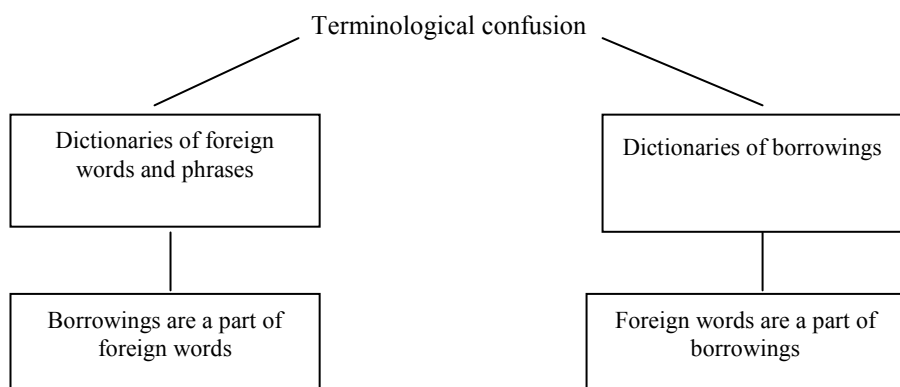
Table 1. Organization of non-native lexis (adapted from Görlach and Busse 2007: 29)

SUPERORDINATE LEVEL	BORROWING
Basic level	<i>Foreignisms; Lehnwörter; aliens; denizens, etc.</i>
Subordinate level	-----

Clear as the picture of category differentiation may be, it becomes largely complicated by the fact that the attribute of ‘foreignness’ becomes a manifestation of not so much a category level, but is rather viewed as a property that cuts across the typology presented above.

² See Rosch’s (1977) tertiary organization of conceptual categorization, where it is proven through a series of experimental studies that the categories are organized with regard to the level of schematicity (conceptual richness) into superordinate (e.g., ANIMAL), basic (e.g., DOG) and subordinate (e.g., POODLE).

In dictionaries (e.g., DBW, DEA, DFWPCE, ODFWP), the terminological confusion continues. For example, in various “dictionaries of borrowings”, it is borrowings that constitute a superordinate category to foreign words, whereas in “dictionaries of foreign words or phrases”, this hierarchical relation is reversed. This problem is sketchily illustrated in Scheme 1.

Scheme 1. Tendencies in the treatment of non-native lexis in lexicography

2.2. Sources of confusion

In their study of Anglicisms in the German language, Ulrich Busse and Manfred Görlach (2007: 29) provide the definition and the ensuing typology of borrowing. They view borrowing as “the takeover of the form and (parts of) the content of the foreign word” (Busse and Görlach 2007: 29). Later, they discuss the following taxonomic properties for the category in question:

Cases of borrowing:

- (a) Totally unadapted and not felt to be part of German (*quotation words, code-switching, foreignisms*)
- (b) Words that are still looking foreign in form or entirely-unadapted (*Fremdwörter, aliens*)
- (c) Fully integrated items (*Lehnwörter, denizens*)

The above-quoted definition suggests that the terms borrowing and foreign word are used as categories at the same level of conceptual organization. This, however, appears to be no longer the case once the typology of non-native categories is provided. It can be clearly seen that

borrowing receives the status of a superordinate category and depending on the degree of adaptation, it may be understood as bearing the traces ‘foreignness’, cf. case (a) and case (b), or it may be seen as *Lehnwörter*, i.e., devoid of any property of ‘foreignness’, cf. case (c). ‘Foreignness’ thus emerges as a gradient property of borrowing rather than the expency of category status. This observation is, however, in clash with the aforementioned definition of borrowing in which we have clear ontological separation between borrowing and foreign word.

According to the classic construal of a definition, *definiens* should be categorially equivalent with *definiendum*. If *definiens* is at a higher level than *definiendum*, then the definition is too broad. If *definiens* is at a lower level than *definiendum*, definition is too narrow. When we look at the definition of borrowing provided above, we are tempted to conclude that borrowing and foreign word occupy the same level of description. What is more, the status of *definiens* that foreign word exhibits informs us that the two terms cannot by any means be interchangeably used, nor should foreign word be postulated in the relation of subordination (inclusion) with regard to borrowing. These prerequisites appear, however, to be violated in the typology of borrowing listed above. The taxonomic specification of borrowing indicates that ‘foreignness’ becomes a definitional gradient property whose impact largely depends on the degree of integration of a non-native word with the receiving language system. The conclusion that emerges is that what is defined, i.e., borrowing is incompatible (at the level of conceptual categorization) with what is presented as specification of the definition, i.e., foreign word.

This leads, in effect, to a terminological confusion, which basically entails the actual treatment of borrowing and foreign word either in free variation (interchangeability of terms), or in the relation of subordination. These two situations are mutually exclusive. As a result, the borderline between foreign word and borrowing is viewed as essentially fuzzy³ and the discussion stops at this point.

3. Seeking solution

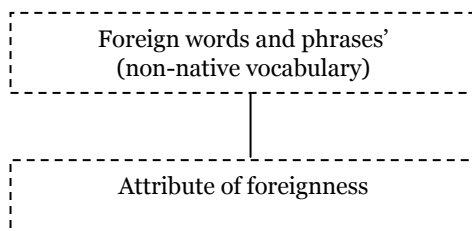
The proposal advanced in this paper, in opposition to the mainstream tendencies of categorization suggested in lexicological works, is that both borrowing and foreign word are categories in complementary distribution relative to each other. The claim is that although the bound-

³ For the discussion on categorization of borrowings see the selection of articles edited by Manfred Görlach (2007).

ary between borrowing and foreign word is a matter of degree, it cannot be an argument favoring abandonment of search for the demarcation line between the two ontologically discrete categories. This leads us to somewhat trivial an observation that fuzziness of a category boundary cannot and actually does not entail the lack of existence of that boundary.

The solution that we might come up with regarding the terminological ‘vicious circle’ outlined above is paradoxically not concomitant with the rejection of the definition of a borrowing (see Busse and Görlach 2007: 29 cited above). The criticism of the definition provided is not so much in the definition itself, but the way the definition is later put to use. The valuable thing that the definition provides is placing foreign word in juxtaposition to borrowing. At the same time, foreign word as *definiens* is granted the status of a more schematic term than a borrowing – *definiendum* (see section 2.1). In compliance with this observation we may offer the solution, whereby we posit two modes of existence for foreign words. One is more general and conventionally marked with an apostrophe. This understanding of foreign word is equivalent to a highly schematic category of non-native lexis.

Level 1

Level 2

Scheme 2. Towards a taxonomy of non-native lexis

The other mode of existence, a more specific one, situates foreign word at the same level of conceptual organization as borrowing. We thus, in a way, need to resort to a necessary conceptual split of “the foreign word” quoted in the definition into two manifestations: more and

less schematic ones. This binary ontological status is vital if the attribute of foreignness is supposed to function as a viable parameter differentiating native from non-native lexis regardless of the degree of adaptation to the receiving language system. Positing a two-level representation of non-native lexis is also significant if we are to account for the property-category confusion evidenced in the literature on non-native lexis. The findings at this stage are recapitulated in Scheme 2. Dotted lines indicate inherent fuzziness in conceptual organization of categories in question.

3.1. Stating the thesis

We are now at the point where we can fully articulate the central thesis of the paper and discuss some empirical as well as theoretical consequences of it. The thesis goes as follows:

Foreign words proper are conceptually different from borrowings. They are in complementary distribution in that they are posited at the same level of conceptual organization and should not be replaced, one for the other. Yet they belong with the same highly schematic conceptual category (*Foreign words*' <non-native lexis>), sharing the attribute of foreignness. The boundary between the two categories is fuzzy but it is there.

The verification of the thesis begins with data elicitation procedure. We take a lexicological source such as *Longman Dictionary of Pronunciation* which is neither 'foreign word' nor 'borrowing' biased in the 'basic-level' senses of these words. We quickly notice that LPD chooses to name all instances of non-native vocabulary that display a two-way pronunciation in English as foreign word. Following the clues of notation suggested by the dictionary, we notice that the group of 'foreign' words and phrases ranges from lexical items that we are greatly familiar with to those that we hardly ever encounter both in written and spoken texts. It thus appears that LPD uses the term foreign word or phrase in the highly schematic sense suggested in Scheme 2. It therefore follows that set of such conceived foreign words and phrases will include items varying with the degree of 'foreignness' in them.

The crucial issue involves approximating the boundary between a group of items with lesser familiarity and a group with greater familiarity. We speculate that foreign words proper will pertain to the former set, whereas borrowings to the latter. Our speculation is based on the fact that in lexicological works on borrowings, it is the stage (c) from the above quoted typology (section 2.2) that is most elaborated on. Stage (c) focuses on the full integration of a non-native unit with the target language system. The full integration entails phonological, graphemic,

semantic, and grammatical adaptation. Moreover, the full integration, besides implicating a lexical entrenchment of a non-native unit, presupposes a high degree of familiarity of a word by native speakers of the receiving language. If the term borrowing can thus be focused on stage (c), the other non-native words will be classified as either indicative of stage (a) or (b), given Busse and Görlach's typology.

Our attention should logically be directed towards a set of non-native words that might correspond to the stage (b) seeing that these might constitute a potentially confusing category with borrowings which are on the mid-way toward full integration. This group might fit into what we suggested in the diagram as foreign words proper.

3.2. Working out the thesis

As a sample set we have taken 21 foreign common words recorded by LPD: *aguardiente; bourgeois; bureau; cajon; champagne; copita; donna; ennui; extraordinaire; faux pas; frijole; fuhrer; gateau; grand prix; liaison; piñata; pronunciamento; quesadilla; regime; sedan; vignette*.

Asking for an indicator of familiarity, we have taken the statistics of frequency data retrieved on the basis of the British National Corpus. As presented in Table 2, we have considered 3 figures that might appear relevant to the analysis of the selected sample set: (1) number of occurrences of a given word in the entire corpus, (2) number of texts in which a give word or phrase is recorded, and (3) average of (1) and (2) – the value which is a mathematical average of the two figures retrieved in BNC.

Looking at Table 2, we can clearly observe differences in their average values ranging from 0 to 2120. On the basis of these facts, we suggest that the sample set of foreign words and phrases may further be divided into three sub-categories:

Candidates for:

(1) Borrowings: *regime; champagne; bureau; liaison; bourgeois; donna; grand prix*

(2) Foreign words and phrases proper: *extraordinaire; sedan; vignette; ennui; faux pas; fuhrer; gateau*

(3) Unknown words and phrases: *aguardiente; cajon; copita; frijole; piñata; pronunciamento; quesadilla*

We therefore conclude that items belonging with set (1) will qualify as good candidates for borrowings, i.e., items that are geared towards

adaptation in the English lexicon. The full-adaptation would entail one conventional anglicized pronunciation often coupled with graphemic adaptation. This is not a case with any of the considered items as the selection of words under consideration was based on phonological criterion, i.e., the aforementioned two-way pronunciation, i.e., the pronunciation of language of origin along with the anglicized version.

Table 2. Occurrences of foreign words and phrases in BNC

	LEMMA	OCCURRENCES	TEXTS	AVERAGE
1	<i>regime</i>	3445	795	2120
2	<i>champagne</i>	1794	495	1144,5
3	<i>bureau</i>	1433	465	949
4	<i>liaison</i>	985	497	741
5	<i>bourgeois</i>	1009	257	633
6	<i>donna</i>	1008	142	575
7	<i>grand prix</i>	767	155	461
8	<i>extraordinaire</i>	28	27	27,5
9	<i>sedan</i>	35	20	27,5
10	<i>vignette</i>	30	25	27,5
11	<i>ennui</i>	27	27	27
12	<i>faux pas</i>	27	27	27
13	<i>fuhrer</i>	39	14	26,5
14	<i>gateau</i>	31	22	26,5
15	<i>aguardiente</i>	0	0	0
16	<i>cajon</i>	0	0	0
17	<i>copita</i>	0	0	0
18	<i>frijole</i>	0	0	0
19	<i>piñata</i>	0	0	0
20	<i>pronunciamento</i>	0	0	0
21	<i>quesadilla</i>	0	0	0

Another group, set (2), is composed of items whose average values are much lower than the aforementioned words, but are nevertheless part of the BNC. These words may qualify for foreign words and phrases

proper. The last identifiable group, set (3), is comprised of items that we may safely classify as non-existent as a part of the stable landscape of the English lexical system.

3.3. Searching for THE boundary

The issue that remains to be resolved at this point is how the tentative classification presented in 3.2 can be more objectively tested. It appears that one such method would be to expand the sample to all common words and phrases classified as 'foreign' by LPD. The preliminary results indicate that among the set of 1018 common words and phrases the average value calculated on the basis of taking the sum of individual average values pertinent to particular lemmas amounts to 28. This value may thus appear a convenient benchmark designating the areas of the borderline between varying shades of familiarity that particular words or phrases are intuitively felt to manifest in the recipient language. Thus, the items whose individual average value reach well above 28 can bravely be classified as good candidates for the full integration in the English language. If this is indeed the case, further research is needed. Items with the individual average equaling 28 or near that value will become classified as foreign words and phrases proper, whose status as stable lexical elements in the English language is not yet entirely resolved. Finally, the items whose value is well below 28 may safely be classified as unknown to the average native speaker of English, as these are marked as occasional 'visitors' to the system, too rare to mark any significant role in it.

4. Conclusions and postulates

The findings presented in the preceding sections can be thus summarized as follows:

Firstly, words and phrases commonly referred to as borrowings in the literature are fully integrated items in the system of the receiver language which means:

They tend not to be viewed as foreign.

They display much higher than average (i.e., the value of 28) frequency count.

This leads us to postulating the following regularity: The higher the average frequency count of a particular non-native word the greater the chances for its complete integration with the target language system.

Secondly, words and phrases referred to as foreign words and phrases are half-integrated items in the system of the receiver language which means:

They tend to be viewed as foreign.

They display their individual average frequency count to be equal or approximating 28.

Their mode of existence is thus essentially distinct from borrowings and therefore a terminological disorder is ontologically unsubstantiated.

Thirdly, words and phrases whose individual average is well below 28 might henceforth be referred to as unknown words and phrases as they are felt not to be part of the English lexicon.

Further research in the field would necessitate conducting word recognition tests in an attempt at validating the tentative hypothesis about the strict relationship between the average frequency count value and entrenchment of a lexical unit in the target language system and its resulting category status. Further research, to be more representative, should also be expanded onto foreign proper names and phrases as these appear to undergo analogical stages of lexical assimilation in the target language (see Kuźniak 2009, in print [also ft. 1]).

A word must also be spared about some potential educational benefits of lexicological studies on foreign lexis. The data elicited in the course of the research on foreign lexis may serve:

As additional updated material in advanced practical courses on the usually neglected part of the English lexicon,

As a source of cultural information about donor languages,

As a source of sociolinguistic discussion about students' own attitudes to foreign words,

As a source of fun in class.

All in all, to be au courant with new words is always trendy!

References

Dictionaries and corpora

BNC – *British National Corpus*. In: www.natcorp.ox.ac.uk

DBW – Urdang, Laurence, Frank R. Abate (eds.) 1991: *Dictionary of Borrowed Words*. New York: Wynwood Press.

DEA – Görlach, Manfred (ed.) 2005: *A Dictionary of European Anglicisms*. Oxford: Oxford University Press.

DFWPCE – Bliss, Alan Joseph (ed.) 1972: *A Dictionary of Foreign Words and Phrases in Current English*. London: Routledge & Kegan Paul.

- LPD – Wells, John C. (ed.) 2004 /1995/: *Longman Pronunciation Dictionary*. Harlow: Longman.
- ODFWP – Speake, Jennifer (ed.) 2005: *Oxford Dictionary of Foreign Words and Phrases*. Oxford. Oxford University Press.

Secondary sources

- Busse, Ulrich, Manfred Görlach 2007: German. In: Manfred Görlach (ed.) 2007: *English in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 12–36.
- Görlach, Manfred (ed.) 2007: *English in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Kuźniak, Marek 2009: *Foreign Words and Phrases in English. Metaphoric Astrophysical Concepts in Lexicological Study*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego (in print).
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Mańczak-Wohlfeld, Elżbieta 1994: *Angielskie elementy leksykalne w języku polskim* [Lexical elements of English in the Polish language]. Kraków: Universitas.
- Mańczak-Wohlfeld, Elżbieta 1995: *Tendencje rozwojowe współczesnych zapożyczeń angielskich w języku polskim* [The developmental tendencies of contemporary borrowings in Polish]. Kraków: Universitas.
- Rosch, Eleanor 1977: Human categorization. In: Neil Warren (ed.) 1977: *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Vol. I. London: Academic Press, 1–49.
- Taylor, John 2003 /1989/: *Linguistic Categorization*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press.

Problemy leksykologii: W poszukiwaniu granic, gdzie niedookreślenie zdaje się przeważać

STRESZCZENIE. Przedmiotem artykułu jest próba znalezienia, w obliczu inherentnej niedookreśloności kategorii leksykalnych języka naturalnego, zobiektywizowanych narzędzi pozwalających na zakreslenie linii demarkacyjnej stanowiącej granicę oddzielającą jedną kategorię leksykalną od drugiej. Sprawa dotyczy kategoryzacji wyrazów obcych w języku angielskim. Mianowicie, w wielu pracach leksykologicznych dokonuje się, jak się wydaje, nieuprawnionego zamiennego używania kategorii wyrazu obcego z kategorią zapożyczenia z jednej strony, oraz rozdzielnego traktowania obu kategorii, z drugiej. W niniejszym artykule wykazano, że takie podejście prowadzi do chaosu terminologicznego, a w konsekwencji, do możliwości mylnej interpretacji wyników badań nad tego typu słownictwem. Stąd też istnieje potrzeba bardziej rygorystycznej typologizacji w obszarze nazewnictwa nierodzimych form leksykalnych. W konsekwencji zaproponowano dwa poziomy organizacji konceptualnej form nierodzimych, tj. nadrzędny oraz podstawowy. Na poziomie nadrzędnym wprowadzono schematyczną kategorię obcych wyrazów

i zwrotów, która obejmuje dwie zasadnicze kategorie na poziomie podstawowym, tj. kategorię wyrazów obcych właściwych oraz zapożyczeń. Analiza frekwencji występowania w korpusie wybranych wyrażen obcych pokazuje, że wyrazy obce właściwe charakteryzuje wartość 28, jako wynik średniej arytmetycznej dwóch wartości, mianowicie częstotliwości występowania danej jednostki leksykalnej w Brytyjskim Korpusie Narodowym oraz ilości tekstów, w których owa jednostka jest zaświadczona. Wytyczenie umownej granicy o wartości 28 stanowi tym samym podstawę do typologizacji form nierodzimych na trzy kategorie: (a) zapożyczenia, (b) właściwe wyrazy obce, (c) wyrazy nieznanne.

SŁOWA KLUCZOWE: niedookreśloność granic, kategoryzacja, wyraz obcy, zapożyczenie

Linguistic *faux pas* and its effect on communication

1. Communication as a complex phenomenon

Human communication by means of language, the ability which we have been endowed with and which distinguishes us from other species is often perceived as a blessing. When one looks upon it from the average language user's perspective there seems to be nothing simpler than that. Penelope Brown and Stephen Levinson (1978: 6) viewed a conversational exchange as an act in which participants exchange thoughts: the speaker has a message in mind, he encodes it into words which are transmitted to the listener who decodes the words and receives the message. Anyone interested in the principles governing conversation knows; however, that this is an over simplistic view which does not account for the presence of interlocutors and their extremely complex roles and does not allow for the existence of context, whose importance in communication is massive.

As it can be read in the work by Elizabeth Bates (1976: 315), Robin Lakoff suggests that the participants of a conversational exchange, no matter what their background is, possess some pragmatic competence which makes them follow the rules of clarity and politeness. The former may be achieved by the conscious or subconscious use of The Cooperative Principle, as represented by the four Maxims of Quality, Quantity, Manner and Relevance proposed by Paul Grice (cited in Yule 1996: 37). The speaker has to provide the other participant with the required amount of information, which is true, relevant and unambiguous. The latter requires politeness on the side of the speaker; however, it is often in opposition to the rules of clarity. The Cooperative Principle requires concise use of language, whereas polite language in most cases calls for mitigating devices to lessen the threat one might cause to the other's face. This already seems to be quite a complicated task, as George Yule (1996: 48) states, to form the message in such a way that the listener can infer what its illocutionary force is. We cannot overlook the role of context in conversational exchanges, which has a direct influence on the

interpretation of communicative intention. The same utterance may be interpreted differently in different situations, not to mention that some expressions are so context-dependant that in some situations of use they may seem to have no meaning at all. To give an example, the utterance: “Spaghetti ate three salads today” seems to be a nonsense if analyzed semantically, and could suggest that the speakers have some mental problems unless we are provided with the context of use and we learn that the sentence was uttered by a restaurant waiter who always serves spaghetti to one particular person, whom he named this way.

2. Emergent phenomenon – *faux pas*

Because a conversational exchange is to some extent unpredictable and unstable, sometimes it happens that the speaker makes a contribution which is troublesome in its consequences. Roman Kopytko (2002: 171) calls the *faux pas* an “emergent phenomenon”; it is a “false step”, i.e., a “gaffe” that users of language sometimes make in social encounters. It is a violation of accepted social norms which manifest themselves in communication and must be obeyed in successful interaction. Hence, linguistic or nonlinguistic blunder always brings about some consequences which will be more or less harmful to the *faux pas* addresser, addressee, the communicative act they are involved in, the relations between the participants of a conversation or even the audience involved.

For a linguistic gaffe to be an instance of *faux pas* it has to be unintentional, a sort of a slip of the tongue which the speaker makes unconsciously and only afterwards he is getting aware of what has happened. Addressees or other participants of the conversation always see it as impolite though. The question arises whether *faux pas* is, in fact, an example of impoliteness as viewed by such linguists as Brown and Levinson, mentioned above, and Erving Goffman or Jonathan Culpeper or if it is an example of an unintentional violation of the rule of politeness, resulting perhaps from a momentary lack of pragmatic competence. The answer to the question will depend on which definition of impoliteness one adopts.

2.1. *Faux pas* as an example of impoliteness

The concept of impoliteness proposed by Culpeper (1995: 350) involves the use of strategies which cause social disruption and which attack the addressee’s face. A *faux pas* definitely attacks the other person’s face, which Yule (1996: 60) defined as a person’s perception of self that

he/she wants others to recognize and respect and usually causes some sort of social disruption, but its classification as impolite behavior is problematic because it is always unintentional. Goffman (1967 /1955/: 14), on the other hand, claims that impoliteness is not unintentional and any subconscious threat to face should be rather viewed as “failed politeness”. This is also in agreement with other linguists, for instance, Karen Tracy (discussed in Culpeper 1995: 38). Following Brown and Levinson’s (1978: 28) approach to conversation, one must remember that there is always the speaker’s and the listener’s context and whatever is communicated might not be interpreted as the speaker intended. Thus, impoliteness must be looked upon from two perspectives – how a face attack is communicated and how it is perceived. Probably, having this in mind Culpeper (2005: 38) builds his revised definition of impoliteness which suggests: “Impoliteness comes about when: (1) the speaker communicates face-attack intentionally, or (2) the hearer perceives and/or constructs behaviour as intentionally face-attacking, or a combination of (1) and (2)”. It is the key word “or” that suggests that in agreement with this revised definition of impoliteness, *faux pas* may be viewed as such. It might not be a prototypical example but it is visible that although *faux pas* conveys offence without conveying intention directly, it must often be inferred as intentional if one looks at its consequences.

2.2. *Faux pas* as a violation of the rule of politeness

Robin Lakoff (1989: 36) believes that some sort of conflict is unavoidable in a conversational exchange and politeness serves the function of minimizing that potential for confrontation. Thus, when the speaker says something conflicting with what the listener expects, confrontation is usually unavoidable so the rule of politeness has not been applied. In her overview of different approaches to linguistic politeness, Pikor-Niedziałek (2007: 18) discusses Bruce Fraser’s social-norm view in which he points out that in every society there are some prescribed rules of behaviour which one must follow to be perceived as polite. Hence, if one makes a linguistic gaffe, he/she violates one or more of these norms and as a result interlocutors’ faces are threatened. When defining the role politeness plays in interaction, Geoffrey Leech (1983: 82) concentrated on how it helps to avoid social disharmony and maintain friendly relations with our interlocutors. He formulated six Maxims (adapted here from Pohl 2004: 2), which may be universally applied in

agreement with the rule of clarity, as represented by the four Maxims proposed by Grice:

TACT MAXIM (a) minimize cost to other, (b) maximize benefit to other;
 GENEROSITY MAXIM (a) minimize benefit to self, (b) maximize cost to self;
 APPROBATION MAXIM (a) minimize dispraise of other, (b) maximize praise of other;
 MODESTY MAXIM (a) minimize praise of self, (b) maximize dispraise of self;
 AGREEMENT MAXIM (a) minimize disagreement between self and other, (b) maximize agreement between self and other;
 SYMPATHY MAXIM (a) minimize antipathy between self and other, (b) maximize sympathy between self and other.

Following the author's division, the linguistic gaffe may be viewed as a violation of one or more Maxims at a time.

Considering all theories of politeness is beyond the scope of this article, but even these three presented above suggest that classifying *faux pas* as 'failed politeness' is as much possible as viewing it as an example of impoliteness.

3. The concept of face

As has been mentioned before the concept of face refers to the way people present themselves in social interactions. Each person cares for maintaining his or her face and wants others to respect it.

Goffman (1967: 14) states that each person's face consists of two categories: (a) positive face – the desire to be a member of a group of people with the same wants and needs, the wish to be liked and accepted, (b) negative face – the desire to be independent, autonomous and not imposed by others. The same division has been adopted in Brown and Levinson's politeness theory.

Helen Spencer-Oatey (2002: 540–542) goes further in her perception of the concept of face and she divides it into: (a) Quality face – the desire for people to acknowledge our personal qualities such as appearance and abilities and evaluate them positively, (b) Social identity face – the desire for people to acknowledge our social roles as leaders, friends, employees. The author also distinguishes Sociality rights "fundamental personal/social entitlements that a person effectively claims for him/herself in his her interactions with others" (Spencer-Oatey 2002: 540–542). Sociality rights are divided into: (a) Equity rights – the belief a person has that he/she has the right to be treated fairly and not to be imposed by others, (b) Association rights – the belief a person has that he/she has the right to be associated with others with whom he/she has already developed a relationship.

Although both the definition of face and sociality rights do overlap in some way or another with the traditional definitions of positive and negative face, Spencer-Oatey (2002: 541) argues that Sociality rights cannot be treated as face because their violation does not lead to face-loss but only to irritation or annoyance.

One of the concepts of face discussed by Culpeper (1996: 361) is the model used by Runqing Liu who views face as an accumulation of different phenomena such as family, job, nationality, social roles apart from “immediate properties of the self”. He visualized face as consisting of concentric circles, of which those that are the most threat-sensitive are the closest to the ego. For example, if a speaker makes an offence directed at the person’s family member, it will be perceived as much more offensive than if the same offence is directed at the person’s colleague.

4. *Faux pas* as a face threatening act

No matter if one agrees that *faux pas* is a violation of politeness or an example of impoliteness, what is beyond doubt is the fact that it will always be perceived as a face-threat. This article presents a few examples of *faux pas*, selected on the basis of which element of face they threaten and what consequences they bring in the immediate communicative situation or what their further effects may be. Their analysis involves the application of one or more of the concepts of face presented above, depending on how evident the direction of face threat is.

Following John Gumperz’s (1972: 193) idea of norms of behavior in a conversational exchange, at this point it is essential to notice that participation in any speech event requires obedience of these norms regulating who can take part, at which moment, what roles people take, what content is possible and what speech etiquette has to be followed. Moreover, Deborah Tannen (1990: 40) emphasizes that these norms are very much culture-specific but what is meant by cultural differences here does not have to be delimited to conversation participants originating from different countries, but also interactions between men and women or people of a different social status, like management involved in an interaction with manual workers. They can all be perceived as having a different cultural background and their interactions may show failures in cross-cultural communication. Jenny Thomas (quoted in Yule 1996: 114), is of the opinion that these are caused by the insufficiency of communicative competence, either pragmalinguistic connected with the choice of form or sociopragmatic, connected with choosing appropriate meaning.

Example I

As it can be read in Yule (1996: 114), Thomas, in her article “Cross-cultural pragmatic failure”, gives an example of asking for a cigarette in the Soviet Union and in Britain. She explains that while in the Soviet Union cigarettes were relatively a free good, at the same time in Britain they were not. Hence, when asking a passer-by for a cigarette in the Soviet Union a minimal degree of politeness was necessary, at the same time in Britain saying: “Give me a cigarette” would be a severe imposition on the negative face of the addressee, thus a sociopragmatic failure and at the same time a pragmalinguistic failure. Leech’s Tact Maxim would be violated, as “cost to other” would not be minimized.

Such an event could result in an ignorance of the bald on record request and the termination of the communicative action or a comment on the requester’s impoliteness, and most probably refusal of the request. If a Russian performed such an act in Britain it would definitely be perceived as a *faux pas*. Considering the definition of a mental set quoted by Pohl (2004: 4), the foreigner would probably not understand the problem, having based his request on a mental set at her/his disposal.

Example II

Recently, I have made a linguistic gaffe myself. It resulted from the lack of knowledge of one of my students’ marital status. The communicative event took place in the classroom when I was trying to recollect and write down the names of students from one group which I used to teach. The conversation went as follows:

T: I remember, Ania – your last name is Malinowska.

S: No, it used to be. Now it’s Adamska.

T: Oh, congratulations.

S: In fact, it’s the other way round. I’ve just divorced. Finally.

The whole group started laughing their heads off.

T: I’m sorry, I did not know.

S: That’s OK, in fact I’m better now.

What I felt was embarrassment, although what I did was totally unintentional. I thought I threatened the other’s negative face, the element connected with the person’s right to privacy. However, the student’s reaction and the presence of audience – people whom she knew very well and who were well-informed about her private life and their reaction revealed that although I have violated the Tact Maxim, the property of face I have threatened was not the most face-laden. After that inci-

dent, I could continue what I had started and it seemed to have influenced the atmosphere of the lesson positively. Neither was the addressee's face severely threatened nor was mine – the addresser's.

Example III

Faux pas is usually associated with a communicative situation in which a speaker says something that is considered a violation of accepted norms. Withholding politeness, one of Culpeper's (1995: 357) impoliteness superstrategies, is also a way of attacking face. The following example is representative of this superstrategy.

The speech event was a conversation between family members, a teenage girl and her aunt. The aunt was earlier informed about the teenager's very good school results and she planned to give the girl some money as a reward. When they met the aunt asked the teenager about her results:

A: So, why don't you show me your certificate, I heard it is really good.

T: Well, it's even better than last year. Here it is.

A: That's really good. Congratulations. Here's some money you can now spend on whatever you want. You deserve it.

T: (Smiled and left the room).

Where a polite thanking expression was expected, probably accompanied by one or two sentences on what the money was going to be spent, there was only a smile, followed by the teenager's leaving the room. The situation took place in the presence of the girl's parents who seemed to be embarrassed about their daughter's behaviour but did not comment on it, perceiving it as a threat to the aunt's face. The aunt's Quality face (Spencer-Oatey 2002: 540), the desire for people to acknowledge and evaluate her feature of character, generosity, positively was threatened by the withheld expression of politeness. The *faux pas* addresser was unaware of the gaffe she made, and it was the audience, the girl's parents, who had to suffer its consequences. Probably, if the relations between the family members were more intimate, the consequences would have been different and the face attack would have been forced back. Because they were not, the consequence was the addressee's inhibition and reluctance to continue the family meeting.

Example IV

The following example shows a cross-cultural failure caused by the use of English as a tool for communication between its two non-native

speakers, a Polish employee and a Dutch employer. The interlocutors' professional positions show that the power variable is also going to play a role here. The following conversation is only one of many which involved the use of the same utterance that was inferred as face-damaging:

E: If we don't send our Bulgarian partners the money for the previous order they will not send us the next.

W: Maybe (and an agreement head nod).

E: Why do you keep questioning what I say?

On the surface the employee's response to what the employer said does not seem to be a threat to his face. Because the employee was finally asked for an explanation why he cast doubt on what the employer believed to be sure, the employee understood that although it was not his intention, he attacked his employer's Social identity face (Spencer-Oatey 2002: 541), his desire to be acknowledged as the manager of the company and respected. Thus Leech's Agreement Maxim was violated although, in fact, the employee did not intend to disagree with the employer. Because there was inequity in power relations between the speakers, the employer, having a more powerful position, asked the employee for immediate explanation. At that moment the employee realized he had attacked his employer's face and had to suffer the consequences – embarrassment and the necessity to explain his behavior. After a serious consideration, the employee understood that what he wanted to convey by “maybe” was in fact the Polish “może tak być” (“it is very possible”) which shows agreement rather than casts doubt on what somebody says. What turned out to be responsible for the pragmatic failure was the lack of pragmalinguistic competence, the wrong choice of form. Finally, the disharmony caused by the *faux pas* was transformed into a company joke.

5. Conclusion

Deborah Tannen (discussed in Gumperz 1972: 195) views the choice of forms in a conversational exchange as governed by some “structures of expectation” of how it is going to progress. The emergent phenomenon of *faux pas* threatens this harmonious progression and may bring about diverse effects for all the communicative act participants. The difficulty of any attempt of classification or typology of *faux pas* results from the fact that their context-dependence is so vast and they bring about different consequences depending on the situation of use – the

place, the time, the audience involved, the relation between the participants, their cultural-background, gender etc.

References

- Bates, Elizabeth 1976: *Language and Context: The Acquisition of Pragmatics*. New York: Academic Press.
- Brown, Penelope, Stephen Levinson, 1978: Universals in language use: Politeness phenomena. In: Esther N. Goody (ed.) 1976: *Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Penelope, Stephen Levinson, 1987: *Politeness: Some universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 1996: Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics. An Interdisciplinary Monthly of Language Studies* 25, 349–367.
- Culpeper, Jonathan 2005: Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link. *Journal of Pragmatics* 1, 35–72.
- Goffman, Erving 1967 /1955/: On face-work: An analysis of ritual elements in social interaction on face work. Reprint in: Erving Goffman 1967: *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. New York: Doubleday Anchor Books, 5–46 /*Psychiatry: Journal of Interpersonal Relations* (1955) 18 (3), 213–231/.
- Gumperz, John 1977: Sociocultural knowledge in conversational inferences. In: Muriel Saville Troike (ed.) 1977: *Linguistics and Anthropology. Georgetown University Roundtable on Languages and Linguistics*. Washington, DC: Georgetown University Press, 191–211.
- Kopytko, Roman 2002: *The Mental Aspects of Pragmatic Theory*. Poznań: motiwek.
- Lakoff, Robin 1989: The limits of politeness. *Multilingua* 8, 101–129.
- Leech, Geoffrey 1983: *Principles of Pragmatics*. New York: Longman.
- Pikor-Niedziałek, Marta 2007: *Linguistic Politeness versus Impoliteness: The Study of Press Interviews*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Pohl, Gabriela 2004: Cross-cultural pragmatic failure and implications for language teaching. *SLLT (Studies in Languages and Language Teaching)* 4, 1–10.
- Spencer-Oatey, Helen 2002: Managing rapport in talk: Using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations. *Journal of Pragmatics* 34, 529–545.
- Tannen, Deborah 1990: *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: William Morrow.
- Yule, George 1996: *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

Językowe faux pas i jego wpływ na komunikację

STRESZCZENIE. Autorka omawia zagadnienie *faux pas* językowego, które zaburza harmonijny przebieg komunikacji i niesie za sobą szereg konsekwencji. W artykule dokonana została próba zdefiniowania *faux pas* i wyjaśnienia czy jest ono niegrzecznym aktem komunikacyjnym czy też złamaniem zasady grzeczności. We wstępie artykułu autorka zwraca uwagę na złożony charakter konwersacji, której przebieg zależy od

tak wielu czynników jak wiek i status uczestników, relacja między nimi, ich pochodzenie kulturowe, tematyka rozmowy i wiele innych, które czynią konwersację nieprzewidywalną. Autorka przedstawia *faux pas* jako akt stanowiący atak na „twarz” uczestnika konwersacji, wcześniej przytaczając różne koncepcje „twarzy” prezentowane przez takich językoznawców jak na przykład Erving Goffman czy Helen Spencer-Oatey. W dalszej części artykułu autorka wyjaśnia, iż *faux pas* może mieć swoje źródło w braku kompetencji pragmatycznej, a co za tym idzie nieznaności norm zachowania panujących w pewnych kulturach. Na potwierdzenie tego, w ostatniej części artykułu przytacza ona cztery przykłady gaf językowych, które omawia pokazując które elementy „twarzy” atakują, jaki mają wpływ na dalszy przebieg rozmowy i jakie przynoszą konsekwencje dla uczestnika popełniającego *faux pas* i rozmówcę, którego „twarz” w ten sposób została zaatakowana. Autorka stwierdza, że szeroki zakres czynników, które mogą z niewinnej wypowiedzi uczynić *faux pas* sprawia, iż jego typologia jest bardzo złożona.

SŁOWA KLUCZOWE: pragmatyka, analiza konwersacji, językowe *faux pas*, „twarz” współrozmówcy, grzeczność językowa

HANNA SZELACHOWSKA

UNIWERSYTET WROCLAWSKI
UNIWERSYTET OPOLSKI
WYŻSZA SZKOŁA FILOLOGICZNA WE WROCLAWIU

Possibilities of objective knowledge assessment through writing

1. Introduction

The development and use of relatively valid assessment procedures involves specifying the domain of writing ability and specifying the factors that influence writing and minimize the validity of score interpretation. Assessment procedures are then concerned with determining the extent to which a writing sample is a valid indicator of student's writing ability. In order to minimize the effects of factors other than communicative writing competence, we need to provide a clear theoretical definition of writing ability, and specify precisely the operations that we will follow in eliciting and observing writing. Finally, we need to quantify our observations so as to assume that our measurement scales have the properties we require.

I will begin my paper with a definition of writing competence and discuss it from the point of view of communicative competence as well as from the point of view of product and process approaches to writing. The next part of my paper is devoted to the problems of measurement. I will demonstrate the limitations in assessment that have a direct impact on the validity of test score interpretation, as well as I will present the factors that influence the test score in order to show that the score may be affected by many factors other than the communicative language ability. I complete this part with a presentation of types of writing assessment (i.e., indirect and direct assessment) and discuss their scoring procedures.

2, Understanding writing abilities in terms of communicative competence

The term *communicative competence* was coined by Dell Hatheway Hymes in 1966 against the background of the term *linguistic competence*

introduced by Noam Avram Chomsky (1965: 3–15) for denoting the grammatical and semantic abilities of speakers (cf. Hymes 1966, 1972). Considering its relevance, one may say after John Lyons (1996: 24) that the term *communicative competence* employed by Hymes was useful for labelling the ability of speakers to produce and understand the utterances that are not only linguistically correct and also contextually appropriate and socially acceptable.

The idea of communicative competence offers us an important resource for developing a model of writing. Writing competence can be discussed in terms of grammatical (linguistic), sociolinguistic, discourse, and strategic competence, as we may utilize the distinctions made by Michael Canale and Merrill Swain (1980: 27) with reference to communicative language teaching (initiated in 1979, and continued in 1980 and 1988), which was summarized also by Michael Canale in 1983. It might be relevant to quote here Charles A. Perfetti, and Deborah McCutchen (1987: 130) who state that: “writing competence is a productive control over the grammatical devices of language in the service of some communicative intent”. This definition covers some essential components, which, can be generalized and divided into three main parts: (1) the knowledge of discourse forms, that is, the typical linguistic and textual information about the basic rules of writing. For example, the rules telling us when to put connections such as; ‘then’ or ‘next’; or how to keep logical relations between arguments; (2) precise knowledge of lexical items, that is, not only the meaning of words but also their class and structure: phonemic, morphemic, and orthographic. This ability enables the writer, for example, to maintain textual coherence when moving to the next point of a discussion: (3) the knowledge of syntactic constructions and procedures. It is not only the knowledge of grammar. It is the knowledge of what is locally appropriate in the virtue of the text.

Communicative perspective on writing competence introduces an important factor mentioned above, namely, the awareness of syntactic structures, i.e., the knowledge of lexical categories of words and their combination into phrases and sentences. This syntactic awareness is taken into consideration when assessing writing, that is, syntactic accuracy, variety and complexity of a text. Another component important in writing is semantic awareness of words that means precise knowledge of meaning of words, their class and structure. This knowledge helps the writer to build a coherent text or to preserve, for example, textual coherence when moving to the next point.

Communicative intentions of the writer, as well as of the reader, are often arbitrary. Writing competence is then the ability to turn private

interpretations into public meaning. It is the ability to specify the intentions and to make the ideas coherent for the reader.

A coherent writer is then the one who has sufficient vocabulary knowledge, semantic precision and adequate syntactic repertory to transform information into language. It is a person who is able to initiate discourse processes even in the absence of high level domain knowledge. In other words, in case of writing, there are skills that are independent of domain-specific knowledge. Perfetti and McCutchen (1987: 105) calls it schooled language competence and claims that it is a set of language abilities that build on basic linguistic competence and are modified by learning. Schooled language competence serves both reading and writing. The same reading and writing serve the development of schooled language competence. Following this idea, the growth of language competence in schooling will be reflected in writing competence.

2. Product vs. process approaches to writing

Traditional models of composing considered writing from the perspective of form. It avoided the questions of substance, treating it as something non-teachable and outside of the field of composition. Writing was a matter of producing and arranging grammatically correct sentences, so the aim of writing was to produce an appropriate product on the level of structure (sentence, paragraph and essay structure). The domain of writing was so narrowly defined that it could not provide any theoretical as well as practical instructions concerning the matter of how to write. From this point of view, writing assessment was rather based on grading vocabulary items and sentence patterns than on the quality of ideas and expressions. The two most influential product approaches to writing that have been discussed by Tony Silva (1990: 12) with respect to the second language composition instruction are, *controlled composition* and *current-traditional rhetoric* approach.

Controlled composition has its roots in aural-oral and structural approach, with insights taken from behaviorist psychology. This combination has led to the theory that writing is of a secondary importance and written prompts are supposed to reinforce the oral habits. Sentence-level correctness has been of primary concern as the text itself is treated as a sequence of sentence patterns with vocabulary items. There was no need for such elements as audience and purpose. Controlled composition is an approach, which has focused on controlled programs of systematic habit formation. However, there are also some proposals argu-

ing that composition should rather take the form of free writing to extend language control of the student and promote free writing.

The mid-1960s brought a decline of controlled composition. This was caused by a recognition of extended written discourse by students, and the need to find the bridge between controlled and free writing. It was also the time when Noam Chomsky rejected the structuralist approach to language as well as behaviourist theory of language learning description. Chomsky himself (1966: 153) maintained that: "Language is not a habit structure. Ordinary linguistic behavior characteristically involves innovation, formation of new sentences and patterns in accordance with rules of great abstractness and intricacy".

The need for extended written discourse was filled out by another theory of composition, namely, *current traditional rhetoric* approach (discussed by Silva 1990: 12). This approach focused on organizing syntactic units into larger patterns. Writing was more than building grammatical sentences; it was a matter of arranging the text into prescribed patterns, with primary attention to the paragraph. Learning to write involved becoming skilled in identifying and using the various discourse forms. The classroom procedures were then concentrated on the form, on analyzing a model and then applying it to a piece of writing. The text was a collection of discourse structures, sentences, paragraphs, sections, etc. The role of the teacher was to provide the student with the form, and to judge the correctness of its use. The failure of this approach was, as Stephen M. North (1987: 319) concludes, the concentration on the correctness of the written form. It didn't provide any effective instruction in what is called *prewriting stage*, and any instructions for the analytical skills necessary for good thinking.

The *process approach* is a consequence of dissatisfaction with writing curricula and assessment based mainly on formal correctness. There was a need for an approach that would encourage creative thinking and writing. The process approach assumes that writing is not only a creative and complex process, as it consists of viable stages, but also it is recursive. Perl Sondra (1980: 150–151) explains that recursive means that the writers move back and repeat some elements. Following her ideas we can distinguish three main recurring features. The first one is reading little bits of discourse – the majority of writers read what they have just written. The second recurring feature is a key word, which means that writers return to their notion of the topic throughout the process of writing. The third element, which is said to recur in the process of writing, is feelings and non-verbalized perceptions that surround the words. In other words, it can be said that the topic calls forth images, words, ideas,

and other feelings in the writer. The writer can recognize where to go and what to do.

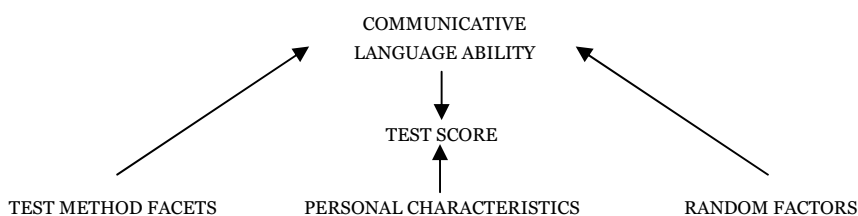
3. Limitations in assessment

Teachers look for methods and techniques that would guide and advise students engaged in the process of language learning. Important seems to be the search for means that could measure and outline a certain scale of standard knowledge in a given area. That is why testing is a part of our everyday life. In developing and using language tests we would always like to have tests that are absolute indicators of the measured language ability. However, there are certain limiting factors that influence the way we specify, elicit, and quantify language abilities.

Table 1. Scoring scales with five levels defined in terms of range and accuracy (adapted from Bachman and Palmer 1996: 275–276)

KNOWLEDGE OF SYNTAX	
Theoretical construct definition	knowledge of syntax
Operational construct definition	evidence of accurate use of a variety of syntactic structures as demonstrated in the context of the specific tasks that have been presented, and as rated on the following scale
LEVELS OF ABILITY/MASTERY	DESCRIPTION
0 None	No evidence of knowledge of syntax Range: zero Accuracy: not relevant
1 Limited	Limited knowledge of syntax Range: small Accuracy: poor, moderate, or good accuracy ...
2 Moderate	Moderate knowledge of syntax Range: medium Accuracy: moderate to good accuracy within range ...
3 Extensive	Extensive knowledge of syntax Range: large, few limitations Accuracy: good accuracy, few errors
4 Complete	Evidence of complete knowledge of syntax Range: evidence of unlimited range Accuracy: evidence of complete control

Writing demands a set of behaviors and assessment of writing is concerned with eliciting the set of behaviors and minimizing the effects of factors other than the communicative language ability of the learner. In order to minimize it, we have to specify clearly what is that we want to measure, how, and how we are going to quantify it. When defining language ability theoretically, we need to distinguish it from other abilities and from factors that may affect performance. This is difficult because language abilities may overlap or interrelate with each other. It is also not possible to distinguish and take into consideration all the factors that influence performance. In consequence, this provides for limitations in specification. Defining language abilities operationally means choosing the kind of procedures we will follow to elicit performance. That means specifying some examples of language performance that we will interpret as indicators of the ability we want to measure, following Bachman and Palmer (1996: 275–276), as exemplified in Table 1. We cannot specify all possible examples of behavior which, in consequence, provides for limitations and limits the validity of score interpretation.

Scheme 1. Factors influencing performance (adapted from Bachman 1991/1990/: 350)

When designing a test and using it, we have to take into consideration also other factors such as (shown in Scheme 1): random factors, personal characteristics and test method facets. Random factors, such as physical condition or mental alertness, are unpredictable and thus we cannot control them. Personal characteristics, such as sex, age, background knowledge or cultural background, can be controlled but it depends upon the context. The most control over factors that influence the test score is connected with the test method we use in eliciting, the communicative language ability of a learner.

To measure writing ability we observe a sample of an individual's performance under certain conditions. Those conditions can be characterized by test method facets, that is, methods we use to obtain the sample of writing. If we can assume that the writing sample is affected by factors other than the writing ability that we want to measure, then our

interpretation of score will not be valid. If we want to interpret test scores as indicators of writing ability, we need to minimize the effects of test methods. In the account of Lyle F. Bachmann and Adrian S. Palmer (1996), the test method facets include: the time of the testing, the test organization, and instructions. By instructions we mean: language (native or target), channel (aural or visual), the specifications of procedures and tasks. The test method facets include also the form of response (language, non-language, or both), the topic, or the number of words expected in the written response.

The task type we choose has direct influence on the validity of score interpretation. That is why, the task variables have to be organized in such a way as to give the test taker the ability to write the best. In the opinion of Liz Hamp-Lyons (1990: 73), the most controversial of the task variables is the topic. It has been the point of debate whether the topic has any significant influence on the quality and quantity of content.

Generally, we may say that the topic has significant influence for poor writers, as good writers will always cope somehow with the test. In a homogeneous group of test takers with a specific topical knowledge we may suppose that this knowledge can serve as the base with which they can demonstrate their writing abilities. In a situation where we have a very diverse group of test takers, we need to give them a topic that will be relatively free of topical knowledge in order give them all equal opportunity to perform the best.

4. Approaches to writing assessment and their usefulness

As it has been noticed by Robert B. Kaplan and William Grabe (1996: 396), writing assessment typically occurs in two contexts, that is, in classroom and standardized context. Classroom-based assessment is mainly used for diagnostic and placement purposes. Standardized assessment is mostly used for proficiency judgments. In this part, I shall discuss indirect, direct, and portfolio assessment and I will comment on the validity of each.

A typical example of an indirect writing assessment method constitutes a multiple-choice measure that tests students' grammar, vocabulary, and written expression knowledge. This kind of assessment is largely limited to a standardized language assessment, that is, to a large scale testing. In the view of Grabe and Kaplan (1996: 397), these tests provide statistical reliability which means that they are interested in predicting future performance and not measuring one's ability in lan-

guage. This view of language ability as a capacity to do something offers an inadequate basis for understanding the nature of writing ability that is to be measured.

Regarding the direct writing assessment, one of the most often used methods of direct testing writing, as Kaplan and Grabe (1996: 400) assert, involves writing an essay. In a large scale, testing – usually a topic or a selection of topics – is assigned to students who are asked to write an essay of approximately so and so many words, or possibly to write an essay within a certain time limit. The essays are then scored holistically by a group of raters. It is difficult to quantify essay-type tasks and we should stress the ease of obtaining unreliable and thus invalid scores, as tasks that are not highly constrained and require the production of sequences of linguistic material are difficult to control.

Kaplan and Grabe (1996: 413–414) point out that there are serious concerns around the validity of large-scale assessment. The strongest arguments underline that the de-contextualized, brief, one-time writing sample is insufficient for a valid assessment, as the sample obtained doesn't reflect the students' writing abilities.

Classroom-based assessment has moved much more further from indirect assessment than the direct standardized, large-scale tests. It can be based on a single writing task, a series of related writing tasks, a long-term writing project, or a portfolio. The most promising is portfolio assessment which allows creating under plenty of time, so that the students may complete the entire writing process. A portfolio is a folder where students keep all their drafts, revisions, and final copies. One of the strong advantages of portfolios is that the teacher, having a number of various writing samples, may provide a more realistic picture of the students' writing abilities and examine their growth over a period of time. Another advantage of portfolio is that it allows students to write at their own pace giving them plenty of time to complete the writing process. The disadvantage may be that the portfolio produces a huge workload for the instructor. This workload may be overwhelming for the teacher and cause difficulties in supervising each of the students.

In-class assessment may include holistic scoring, analytic scales, or it can be non-quantative. Holistic means that the student is given an overall score that evaluates all aspects of their writing. Analytic means that it allows for a separate score on each performance criterion (see an example of a scale adapted from Bachman and Palmer 1996). The analytic scales are common though they provide validity problems as it is not clear to what extend the scales represent the students' writing abilities. Holistic scoring involves reading a text and deciding on a general and

subjective score that is based on a numerical rubric, usually 1–4 to 1–9. In most holistic procedures, essays are read by two or three raters. The validity and reliability problems in this kind of scoring concern the difficulty for raters to agree commonly on the quality of an essay (cf. Hamp-Lyons 1990).

Assessment can be based on teacher evaluations, student self-evaluations or peer-evaluations. Finally, assessment can be based on mastery of certain skills and strategies or towards student's performance compared with other students' performances.

Peer and self-correction seems to be the most promising in the development of student's writing abilities. In this kind of assessment, student is given a number of questions or a questionnaire that refers to different aspects of writing: organization, contents, paragraphing, etc. While analyzing the questions, the student is able to detect and correct the mistakes in his or her writing. Then, he is able to redraft his original writing sample. What is more, the student becomes more involved in the writing process and thus he has opportunities to improve the writing strategies. Peer and self-correction is an active way of studying and may be considered as more effective than teacher-based assessment.

5. Conclusion

Both standardized and classroom-based direct assessment procedures are concerned with maximizing the reliability and validity of procedures and both of them still encounter some problems. This is the result of the fact that the definitions of construct of writing clearly and unambiguously still remains an open question. Firstly, writing is not a single skill; it is interrelated with other language abilities. Secondly, writing competence cannot be directly observable, what we can observe is only a sample of writing behavior. Finally, writing behaviors cannot be specified exhaustively because they are influenced by such a large variety of factors that specifying it would be an endless list. Those general points provide one of the answers for validity and reliability problems that we encounter while assessing writing.

It is essential to remember the belief of Bachman (1991 /1990/) that the way we measure language abilities is always subjective; as in designing a test we are subjective and we make subjective decisions about the content and judgment. That is why it is essential for the readers to undergo special rater trainings. Trainings that would help the readers to come up with relatively common responses when assessing a particular

reading. One of the examples is trainings that have been introduced in Poland for raters assessing the “Matura” written exam.

Language tests are indirect, as language abilities that we measure cannot be directly observed. Language tests are also imprecise, which refers to the problem of accuracy of assessment. It means that in measuring language abilities our assessment scales must be defined as precisely as possible. For example, they have to be adapted to the level of difficulty that we demand. For a group of students on an intermediate level, neither extremely easy nor extremely difficult items will provide precise measures. What is more, the presence or absence of language ability cannot be absolutely defined. For that reason, we cannot have an individual with zero ability or absolute ability. This indicates that the measures we use are always relative to some norm of language performance.

Language tests are incomplete, which refers to the fact that our assessment is based only on a sample of performance. That is why the portfolio assessment, with various writing samples, is so important if we want to have a more objective view on student’s writing abilities.

When discussing the possibilities of objective knowledge assessment, we have to remember that the aim of any kind of assessment is to improve the student’s language abilities and influence on the development of their learning strategies. It is therefore very essential not to ignore the role of self and peer-evaluation and to be able to involve our students into their own development.

References

- Bachmann, Lyle F. 1991 /1990/: *Fundamental Considerations in Language Testing*. 2nd edition. Oxford, New York & Toronto: Oxford University Press
- Bachmann, Lyle F., Adrian S. Palmer 2000 /1996/: *Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests*. 3rd impression. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Canale, Michael 1983: From communicative competence to communicative language pedagogy. In: Richards, Jack C., Richard W. Schmidt (eds) 1983: *Language and Communication*. London: Longman, 2–27.
- Canale, Michael, Merrill Swain 1980: Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics* 1 (1), 1–47.
- Canale, Michael, Merrill Swain 1979: *Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing*. Toronto: Ministry of Education,.
- Canale, Michael, Merrill Swain 1988: Some theories of communicative competence. In: William Rutherford, Michael Sharwood Smith (eds.) 1988: *Grammar and Second Language Teaching: A Book of Readings*. New York: Newbury House, 61–84.
- Chomsky, Noam A(vram) 1965: *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: The Massachusetts Institute of Technology Press.

- Chomsky, Noam A. 1966: *Topics in the Theory of Syntax*. The Hague: Mouton.
- Hamp-Lyons, Liz 1990: Second language writing: Assessment issues. In: Barbara Kroll (ed.) 1990: *Second Language Writing: Research Insights for the Classroom*. New York: Cambridge University Press, 69–83.
- Hymes, Dell (Hatheway) 1966: On communicative competence. Paper presented at the Research Planning Conference on Language Development among Disadvantaged Children. Yeshiva University.
- Hymes, Dell (Hatheway) 1972: *Towards Communicative Competence*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kaplan, Robert B., William Grabe 1996: *Theory and Practice of Writing*. London: Longman.
- Lyons, John 1996: On competence and performance and related notions. In: Gillian Brown, Kristen Malmkjær, and John Williams (eds.) 1996: *Performance and Competence in Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press, 9–31.
- North, Stephen M. 1987: *The Making of Knowledge in Composition: Portrait of an Emerging Field*. Upper Montclair, NJ: Boyton Cook.
- Perfetti, Charles A., Deborah McCutchen 1987: Schooled language competence: linguistic abilities in reading and writing. In: Sheldon Rosenberg (ed.) 1987: *Advances in Applied Psycholinguistics*. Vol. 2. *Reading, Writing, and Language Learning*. New York: Cambridge: University Press, 105–137.
- Perl, Sondra 1980: Understanding composing. *College Composition and Communication* 31, 149–154.
- Silva, Tony 1990: Second language composition instruction: Developments, issues, and directions in ESL. In: Barbara Kroll (ed.), *Second Language Writing: Research Insights for the Classroom*. New York: Cambridge University Press, 11–23.

Możliwości obiektywnej oceny stanu wiedzy poprzez pisemne formy wypowiedzi

STRESZCZENIE. Stworzenie odpowiedzialnych procedur oceniających wiedzę studentów wymaga odpowiedniego przygotowania. Popularnym sposobem sprawdzenia wiedzy jest forma pisemna, może nim być zarówno test jak i esej. Zadaniem prowadzącego jest zorganizowanie takich procedur, które byłyby odpowiednie do sytuacji, to znaczy, aby uzyskany wynik był adekwatnym świadectwem wiedzy. Artykuł ten przedstawia, jakie forma pisemna stwarza możliwości dla obiektywnej oceny wiedzy. Zwraca również uwagę na czynniki ograniczające wiarygodność oceny, takie jak, źle sformułowane polecenie lub nieodpowiedni dobór ćwiczeń. Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na problem dokładnego sprecyzowania tego, co chcemy ocenić i w jaki sposób.

Pierwsza część artykułu to zdefiniowanie tego, co rozumiemy poprzez pojęcie kompetencji w pisaniu, czyli, co to jest pisanie i jakie umiejętności świadczą o biegłości w pisaniu. Pojęcie kompetencji w pisaniu zmieniało się wraz z metodami nauczania. Inaczej rozumiano biegłość w pisaniu patrząc jedynie z perspektywy gotowego produktu a inaczej,

gdy pisanie zaczęto postrzegać jako proces złożony. Rozwój metod nauczania i większa dbałość o podniesienie wartości oceny jako świadectwa wiedzy sprawiło, iż zwrócono uwagę na czynniki inne niż wiedza, mające również istotny wpływ na ocenę. Dlatego też w dalszej części artykułu omówione zostały ograniczenia w uzyskaniu obiektywnej oceny i jak je zminimalizować. Dobór odpowiedniego rodzaju ćwiczenia lub tematu oraz sprecyzowanie w poleceniu tego, co dokładnie oczekujemy od studenta zdaje się być najistotniejsze w uzyskaniu wiarygodnego wyniku.

Ostatnia część artykułu skupia się na przedstawieniu tego, jakie mamy typy testów pisemnych i w jakich okolicznościach są one najbardziej przydatne. Wymienione są metody pisemnego sprawdzenia wiedzy zarówno pośredniego np. testy wyboru, jak i bezpośredniego. Zwrócono także uwagę na to jakich sposobów używa się dla uzyskania oceny.

SŁOWA KLUCZOWE: Glottodydaktyka, metodyka nauczania, testowanie wiedzy, kompetencja językowa i komunikacyjna

**Das Worten der Welt
im sprachlichen Verkehr und
Gedächtnis der Gemeinschaften**

CORNELIUS SOMMER

HAUS DER DEUTSCHEN SPRACHE, BERLIN

Eint oder trennt sie uns? Die Sprachenvielfalt im Europa der 27: Unwissenschaftliche Anmerkungen eines Deutschen

Meine Damen und Herren!

Danke für die freundliche Einladung. Ich bewundere die Veranstalter: eine internationale Tagung in diesem stillen Winkel des Riesengebirges! International in der Teilnehmerschaft und in den Themen. Der alte Rübezahl würde staunen, wenn er uns hier auf seinem Gelände beieinander sehen könnte.

Und hören! International ist das Treffen auch von den Sprachen her, in denen wir uns hier begegnen. Ich begrüße das. Es ist ja inzwischen Mode geworden, derartige Veranstaltungen der Einfachheit halber monolingual abzuhalten. Das heißt in aller Regel auf Englisch.

Ich liebe die englische Sprache, weil ich sie seit langem gut kenne und großartig finde. Dennoch halte ich es für bedenklich und bedauerenswert, dass wir sie dazu missbrauchen, den Dialog zwischen unseren vielen schönen Muttersprachen immer mehr zurückzudrängen. Das Englische zwingt sich nicht auf, sondern wir ziehen es dazu heran.

In der polnischen Fassung des Programms war ein Typ von Konferenz-Veranstaltungen als „warsztat“ bezeichnet. Da brauchte ich nicht ins Wörterbuch zu schauen. Das deutsche Wort „Werkstatt“ hatte ich auch schon in Norwegen und in Dänemark als „verkstaed“ gesehen. Ich bitte die polnischen Freunde, dieses schöne Wort noch lang zu beschützen. In seiner deutschen Heimat wird es zunehmend von „workshop“ verdrängt.

Wenn ein alter Franzose dem Ur-Urenkel das in seiner Heimat ausgestorbene Wort „friseur“ in lebender Form zeigen möchte, muss er ihn nach Deutschland oder Polen schicken. Hier findet er an allen Ecken

einen „fryzjer“ oder „Friseur“. In Paris hat ihn der *coiffeur* längst in Vergessenheit geraten lassen.

Schon seit Luther benutzen wir in wenigstens vier germanischen Sprachen ein slawisches Wort – polnisch und russisch „granica“, tschechisch „hranice“ – in Form der deutschen „Grenze“, der niederländischen „grens“. In Dänemark, Norwegen und Schweden ist's die „graense“. Daran musste ich vorgestern auf dem Weg von Berlin hierher denken, als ich an der *granica* nicht einmal mehr anzuhalten brauchte.

Die linguistischen Theoretiker kennen Hunderte von Beispielen, wie sich unsere Sprachen in zwei oder gar mehr Richtungen untereinander bereichern. Als Sprachpraktiker sammle ich sie nicht, freue ich mich aber immer, wenn ich solchen Zeugnissen der jahrhundertealten gegenseitigen Befruchtung unserer Sprachen im praktischen Leben unserer Zeit begegne. Diese Spuren sollte man um Himmels willen nicht mit dem Lappen einer Einheitsprache verwischen.

Verstehen Sie mich richtig: Ich begrüße es, dass es heute eine Weltprache gibt, mit der man sich fast überall auf dem Globus und fast über alles, zumindest rudimentär, verständigen kann. Wir brauchen eine solche lingua franca. Denn die globale Kommunikation ist so breit und so schnell geworden – und es nehmen so viele verschiedene Berufs- und Bildungsschichten daran teil –, dass längst nicht mehr immer geeignete, bezahlbare und sofort verfügbare Übersetzer zu Hilfe kommen können. Wie viele Niederländer können selber Griechisch, wie viele Malteser Finnisch!

Umgekehrt könnte man vermuten, diese breite multinationale Kommunikation konnte überhaupt erst dadurch entstehen, dass Englisch diese Rolle übernommen hat.

Würden russische, japanische und deutsche Kosmo- oder Astronauten gemeinsam in ein und dieselbe Weltraumkapsel steigen, wenn sie erst ein langes und schwieriges Sprachstudium absolvieren müssten? Nie! Erst Englisch macht's möglich! Wie spricht der polnische Formel-1-Fahrer mit dem brasilianischen? Englisch! Das ist schön, weil praktisch.

Bedenklich freilich wird es, wenn der österreichische mit dem deutschen Preisträger in öffentlicher Debatte Englisch spricht.

Wichtiger noch: Der internationale Flugverkehr, die weltweite polizeiliche Zusammenarbeit und vieles mehr wären ohne Englisch äußerst schwierig, wenn nicht ganz unmöglich.

Die Feststellung, früher hätten das Lateinische oder das Französische diese Aufgabe erfüllt, stimmt nur sehr eingeschränkt. Das waren die Sprachen kleiner Eliten, nicht großer Bevölkerungsteile. Zudem war

ihre länderübergreifende Anwendbarkeit weitgehend auf Europa beschränkt.

Warum gerade Englisch diese Rolle global so gut und so unangefochten spielen kann, darüber wird viel nachgedacht, gesprochen und gestritten. Aber eine wirklich plausible Erklärung habe ich noch nicht gehört. Gewiss, es gibt kaum eine andere Sprache mit ähnlich einfachen Grundmustern, keine andere, in der man mit 100 Vokabeln beginnen kann, sich über einfache Sachverhalte zu verständigen. Der tschechische Tourist kann so auf Mallorca sein Bier bestellen, der japanische in Amsterdam Käse kaufen. Der Spanier kann der Griechin sagen, dass er sie schön findet. Gut so!

Doch gerade das, meine Damen und Herren, führt bei vielen zu der falschen Ansicht, Englisch sei eine einfach zu erlernende oder gar primitive Sprache. Das ist natürlich Unsinn. Gutes Englisch zu sprechen und zu schreiben ist genauso schwierig, wie das für andere Fremdsprachen gilt.

Die globale Durchsetzung des Englischen kann nicht daran liegen, dass es die Amtssprache eines ehemaligen Welt- oder Kolonialreiches ist oder die Sprache des heute wirtschaftlich, militärisch und wissenschaftlich-technisch mächtigsten Landes der Welt. Auch das spielt sicher eine Rolle, aber es kann nicht die entscheidende sein. Es muss in erster Linie an der Sprache selbst liegen. Ich warte noch immer auf eine plausible Analyse durch die Sprachwissenschaft.

Doch, meine Damen und Herren, die Esperanto-Funktion, die das Englische derzeit erfüllt, soll heute nicht mein Thema sein – allenfalls als Hintergrundkontrast zum Thema der europäischen Sprachenvielfalt.

Wie Sie sicherlich gehört haben, habe ich jahrzehntelang als Diplomat auf allen Kontinenten gearbeitet und gelebt. Wie meine polnischen, singapurischen oder argentinischen Kolleginnen und Kollegen bin ich auf diese Weise natürlich vielen Sprachen begegnet – im praktischen Alltag, nicht in gelehrten Büchern.

So wird man nicht nebenher zum Sprachwissenschaftler, wohl aber zum Sprachenpraktiker. Man macht sich seine Gedanken über die Sprachenvielfalt in der Welt, wie auch über einzelne Sprachen, besonders aber über die eigene.

Als Sprach-Praktiker bitte ich also um Nachsicht für meine unakademische Betrachtungsweise. Und für das bunte Durcheinander meiner Anmerkungen. Es waren wohl auch keine akademischen Fachleute, die vor zweitausend Jahren irgendwo zwischen Nil und Euphrat erstaunt die Sprachenvielfalt in ihrer kleinen Welt entdeckten und sich fragten,

wie es wohl dazu gekommen sei – Aramäisch, Hebräisch, Hethitisch und wie sie alle geheißen haben mögen.

Das Ergebnis dieses Nachdenkens ist im alten Testament der Bibel zu finden, im 1. Buch Moses, alias Genesis. Dort lesen wir – in Luthers Übersetzung – eine merkwürdige Geschichte:

Es hatte aber alle Welt einerlei Zunge und Sprache. Da sie nun zogen gen Morgen [d.h. Osten], fanden sie ein ebenes Land im Lande Sinear und wohnten daselbst. ... und sprachen: Lasst uns einen Turm bauen, des Spitze bis an den Himmel reiche, dass wir uns einen Namen machen!

Da [sprach Gott]: Lasset uns herniederfahren und ihre Sprache daselbst verwirren, dass keiner des anderen Sprache verstehe. ... Also zerstreute sie der Herr in alle Länder, dass sie mussten aufhören, die Stadt zu bauen. Daher heißt ihr Name Babel ...

Die babylonische Verwirrung der Sprachen. *Pomieszanie języków*. *God confounded the languages*. Gottes Strafe? Oder seine Arbeitsbeschaffungsmaßnahme für spätere Philologen und Dolmetscher? Auf jeden Fall: eine Wohltat für die ganze Menschheit.

Scherz beiseite! Verfolgen wir in drei, vier Schritten – mehr Zeit haben wir jetzt nicht – den Weg von Babel nach Brüssel ins moderne Zentrum der europäischen Sprachenvielfalt!

Schritt eins: Wie die menschliche Sprache entstanden ist und was für eine Sprache das am Anfang war, ist nicht festzustellen. Die Tonbänder sind verschollen. Wenn ich den Stand der Forschung richtig verstehe, hat sich der *homo sapiens* in einer Millionen von Jahren langen Evolutionskette aus dem Tierreich heraus entwickelt und – mit dem größer werdenden Gehirn – parallel dazu aus der primitiven tonalen Kommunikation der Tiere untereinander. Die gibt es ja (auf dem Lande, in der Luft, sogar im Wasser) – also mit dem größer und immer raffinierter werdenden Hirn hat der *homo sapiens* eine immer differenziertere Form des Sprechens und Verstehens entwickelt.

Ich bin sicher: ohne *homo sapiens* keine Sprache, ohne Sprache kein *homo sapiens*. Mit der Vermehrung dieses *homo sapiens* fing natürlich auch das Wandern, das Suchen nach immer mehr Lebensraum an. Die vorherrschende Theorie nimmt als Ausgangspunkt der Wanderungen Afrika an. Nach vielen tausend Jahren war dann keine Insel im Pazifik mehr vor dem Menschen sicher, keine im Nordmeer, kein Tal in den Anden oder im Riesengebirge.

Überall dort hatten die *homines sapientes* dann wieder viele -zigtausend Jahre Zeit, sich in die uns heute bekannten menschlichen

Arten, auch Rassen genannt, zu differenzieren – unterschiedliche Hautfarben, Augen- und Nasenformen, Körpergrößen, Temperamente. Ernährung und Klima waren sicherlich entscheidende Faktoren.

Andere Aspekte blieben gleich und werden es wohl bleiben, bis sich die Menschheit eines Tages wieder verabschiedet: der aufrechte Gang, die weltweit kleine Zahl der Blutgruppen, das DNA-Grundmuster, das uns, wenn auch nur knapp, vom Kaninchen und Regenwurm unterscheidet, der biologische Monatsrhythmus der Frauen, der Bartwuchs der Männer, das Lachen und Weinen, die Technik der Kinderzeugung, der Drang zu lernen. Vieles mehr.

Auf jeden Fall aber auch das sprachliche Kommunizieren. Das hat schon die frühen Menschen überall hin begleitet. Da wird es kein Zurück geben, sondern eher noch gesteigerten Bedarf, verfeinerte Formen, immer raffiniertere technische Möglichkeiten. Alle drei Aspekte der Sprache, des Sprechens und Hörens – Bedarf, Form, technisches Angebot – werden sich gegenseitig vorantreiben und verändern.

Manches, was sich über die Jahrtausende der Evolution und Regionalisierung auseinander entwickelt hatte, wird durch die Globalisierung der Sprache, der Märkte, der Kommunikationstechnik zum Teil gerade wieder vereinheitlicht – die Ernährung: Cornflakes in China, Sushi in Polen, blond gefärbte Haare im schwarzhaarigen Korea, Jeans überall und für beide Geschlechter, die gleichen Musik- oder Sportidole von Rio bis Rejkjawk. Das alles wird von einem Mindestmaß an sprachlicher Kommunikation zwischen den verschiedenen Zivilisationen begleitet oder erst möglich.

Auch die Namen, die wir – vielleicht mit der Ausnahme Asiens – unseren Kindern geben, zeigen einen deutlichen Trend zur sprachlichen Vereinheitlichung. Weltweit sieht man heute schließlich dieselben Fernseh- und Kinofilme. Das hat seine Wirkung!

Sicher ist Ihnen schon aufgefallen, dass an die Stelle sprachlicher bzw. schriftlicher Kommunikation immer mehr eine visuelle tritt. Graphische Symbole treten – auf dem Monitor unserer Computer, bei den Hinweisschildern in unseren Städten, Bahnhöfen und Flughäfen, in den Gebrauchsanweisungen usw. – an die Stelle von Wörtern.

Ich wüsste gern, was die Sprachwissenschaftler oder Neurologen sagen: Übersetzt man ein solches Symbol erst einmal in ein Wort? Oder regiert das Hirn direkt, also ohne den Umweg über die Sprache? Ich weiß es nicht.

Möglicherweise sind diese Zeichen eine Demotivierung beim Wörtererwerb der Kinder und Einwanderer. Andererseits sind sie natürlich

ganz praktisch, da meist international. Wer im Hotelflur in Berlin, New York, Warschau oder Kairo das Piktogramm mit dem rennenden Mann sieht, der weiß auch ohne langes Nachschlagen im Wörterbuch: Hier ist der Fluchtweg bei Feuer oder Erdbeben. Die durchgestrichene Zigarette verstehen Chinesen wie Marokkaner. Aber nicht immer ist das international verständlich. Als ich vor Jahren zum ersten Mal nach Polen kam, stand ich im Restaurant ratlos vor den Toilettentüren und wusste nicht: Bin ich ein Kreis und ein Dreieck? Geschriebene Wörter hätte ich in meinem Taschenlexikon finden können.

Schritt zwei: Wie viele Sprachen es heute weltweit gibt, weiß niemand genau. Es sind jedoch mit Sicherheit ein paar tausend. Da es aber nur 192 Staaten auf der Welt gibt, ist klar, dass in vielen Ländern viele Sprachen nebeneinander existieren. In Papua-Neuguinea sind es etwa 600 bei nur 6 Mio. Einwohnern. In Korea und Island gibt es nur je eine Sprache. Das ist also ganz unterschiedlich.

Man teilt diese Sprachen in weltweit etwa 15 Großfamilien ein. Die größten darunter, von der Zahl der Sprecher, sind die chinesische, die indoeuropäische (früher oft indogermanisch genannt) und die semitisch-hamitische. Mit Ausnahme der aus dem uralischen Gebiet stammenden finno-ugrischen, der maltesischen und türkischen gehören fast alle Sprachen Europas zur indoeuropäischen Familie. Sie war vor etwa 9000 Jahren, also ca. 7000 Jahre vor Christus, in dem Gebiet um das nördliche Schwarze Meer entstanden.

Schritt drei: Die indoeuropäische Sprachfamilie fächerte sich in den jüngst vergangenen Jahrtausenden allmählich (und wohl hauptsächlich wieder durch Wanderungen) in mehrere Untergruppen auf. Die können wir heute relativ einfach identifizieren, weil unsere modernen europäischen Sprachen leicht erkennen lassen, mit welchen anderen sie verwandt sind.

Wer kein Wort einer slawischen Sprache versteht, wird nicht wissen, ob die Leute am Restaurant-Tisch nebenan Russisch, Bulgarisch, Polnisch oder Serbisch miteinander sprechen, aber er wird wohl sagen können: Das ist eine slawische Sprache. Dasselbe gilt für Deutsch und Niederländisch und Schwedisch, also germanische Sprachen. Die anderen Hauptgruppen sind die direkt vom Lateinischen abstammenden romanischen Sprachen. Ein Italiener kann ziemlich leicht Spanisch verstehen, auch wenn er es nie gelernt hat. Eine Rumänin wird mit ein wenig Anstrengung auch einer portugiesischen Zeitung Wichtiges entnehmen können. Und schließlich die indoiranischen Sprachen, grob gesprochen im mittelöstlichen bis westasiatischen Bereich – nicht zu verwechseln

mit dem Arabischen. Letzteres ist eine semitische, also keine indoeuropäische Sprache.

Ich habe Ihnen – ohne jeden Anspruch auf wissenschaftliche Korrektheit oder Vollständigkeit – auf einem Blatt einen Überblick über die heutige Sprachenvielfalt in Europa zusammengestellt (siehe Tabelle 1).

Tabelle 1. Die Sprachen in den Mitgliedstaaten der Europäischen Union

STAAT	BEITRITT	EINWOHNER (475 Mio.)	AMTS-SPRACHE(N)	REGIONAL ANERKANNT
Belgien	1957	10,4	Niederländisch, Französisch	Deutsch
Bulgarien	2007	7,8	Bulgarisch	
Dänemark	1973	5,4	Dänisch	Deutsch
Deutschland	1957	82,5	Deutsch	Sorbisch, Dänisch
Estland	2004	1,4	Estnisch	Russisch (28%)
Finnland	1995	5,2	Finnisch, Schwedisch (ca 5%)	Samisch
Frankreich	1957	62,5	Französisch	
Griechenland	1981	11,1	Griechisch	
Großbritannien	1973	60,1	Englisch	
Irland	1973	4,1	Englisch, Gälisch („Irish“)	
Italien	1957	58,5	Italienisch	Deutsch, Französisch
Lettland	2004	2,3	Lettisch	Russisch (29%)
Litauen	2004	3,4	Litauisch	Polnisch und Russisch (je 6%)
Luxemburg	1957	0,5	Luxemburgisch, Französisch, Deutsch	
Malta	2004	0,4	Maltesisch	
Niederlande	1957	16,3	Niederländisch	
Österreich	1995	8,2	Deutsch	
Polen	2004	38,2	Polnisch	
Portugal	1986	10,5	Portugiesisch	
Rumänien	2007	21,7	Rumänisch	
Schweden	1995	9,5	Schwedisch	
Slowakien	2004	5,4	Slowakisch	
Slowenien	2004	2,0	Slowenisch	
Spanien	1986	43,0	Spanisch	Katalanisch, (Baskisch)
Tschechien	2004	10,2	Tschechisch	
Ungarn	2004	10,1	Ungarisch	
Zypern	2004	0,8	Griechisch, Türkisch (ca. 11%)	

Die 23 Amtssprachen der Europäischen Union gehören folgenden Sprachgruppen an: **BALTISCH:** Lettisch, Litauisch; **FINNO-UGRISCH:** Estnisch, Finnisch, Ungarisch; **GERMANISCH** Dänisch, Deutsch, Englisch, Niederländisch, Schwedisch; **ROMANISCH:** Französisch, Italienisch, Portugiesisch, Rumänisch, Spanisch; **SLAWISCH:** Bulgarisch, Polnisch, Slowakisch, Slowenisch, Tschechisch; **EINZELSPRACHEN:** Griechisch, Maltesisch (semitisch-arabisch, seit 17. Jh. lateinische Schrift), Gälisch („Irisch“, keltische Sprache).

Amtssprachen der EU, die in Nicht-EU-Ländern Europas Amtssprache sind: **DEUTSCH** in Liechtenstein und Schweiz, **FRANZÖSISCH** in Andorra, Monaco, Schweiz, **ITALIENISCH** in San Marino und Schweiz, **SPANISCH** in Andorra

Wichtige andere europäische Sprachen außerhalb der EU sind: Albanisch, Armenisch, Aserbaidzhanisch, Bosnisch, Georgisch, Isländisch, Kroatisch, Makedonisch, Moldauisch, Norwegisch, Rätoromanisch, Russisch, Serbisch, Türkisch, Ukrainisch, Weißrussisch.

Dazu ein paar kurze Anmerkungen: In allen drei baltischen Staaten (Estland, Lettland, Litauen) ist Russisch zwar nicht, wie das Schwedische in Finnland oder das Französische in Belgien, als gleichberechtigte zweite Landessprache anerkannt, aber eine Realität. Es gibt seit 1991 in diesen Ländern einen dauernden Streit um den Status des Russischen, im Hinblick auf die Schulerziehung, Gerichtssprache, die Bedingungen für den Erwerb der Staatsbürgerschaft, usw. Hier kommt die „Charta der Grundrechte der EU“ ins Spiel, die ich gleich noch erwähnen werde. Auf jeden Fall aber: Russisch ist nirgends EU-Amtssprache.

In der Spalte ganz rechts habe ich für einige Länder solche Minderheitensprachen benannt, die dort eine gewisse offizielle Anerkennung als Regionalsprachen genießen, also z.B. das Samische im polaren Norden Finnlands, das Sorbische hier ganz in der Nähe an der deutschen Ostgrenze und besonders das Katalanische in Spanien.

Deutsch ist anerkannte Regional- und auch Schulsprache von etwa 120.000 Belgiern, also gut einem Prozent, die im südlichen Teil des Landes an der Grenze zu Deutschland leben.

Ein besonderer Fall ist das Irische, die gälische Ursprache auf der Grünen Insel. Im irischen Alltag begegnet man dieser Sprache so gut wie gar nicht. Das Englische dominiert durchweg. Irisch wird zwar in Schulen und Universitäten gelehrt, ist aber eine sehr schwierige Form des Keltischen. Es gibt jedoch bedeutende literarische Zeugnisse aus dem Mittelalter in dieser Sprache. Die Iren sind nicht nur deshalb stolz auf ihr eigenes Idiom, sondern sie möchten auch zeigen, dass ihre Kulturge-

schichte nicht mit der Englands identisch ist. So pflegt man das Irische und zeigt es gern der Außenwelt. Das ist wohl auch der Grund, warum die EU, auf Dublins Wunsch, 2005 beschlossen hat, Irisch ebenfalls als Amtssprache anzuerkennen. Dieser Beschluss ist 2007 in Kraft getreten, zu genau dem Datum also, als durch den Beitritt Rumäniens und Bulgariens zwei weitere Sprachen hinzugekommen sind – mit Bulgarisch erstmals auch die kyrillische, das heißt, neben Griechisch, die einzige nicht-lateinische Schrift in der EU.

Ein weiterer Sonderfall ist das Luxemburgische, das Letzebuergesch. Sie wissen, das kleine Luxemburg, in einem Winkel zwischen Deutschland, Frankreich und Belgien mit weniger als einer halben Million Menschen, aber dem weltweit höchsten pro-Kopf-Einkommen, leistet sich drei Sprachen: Französisch, Luxemburgisch und Deutsch. Erstaunlich ist, dass eine große Zahl Luxemburger alle drei Sprachen tatsächlich beherrscht. Allerdings wurde das Luxemburgische erst 1984 zur National- und Verwaltungssprache des Landes erklärt und nicht bei der EU als eine weitere Amtssprache angemeldet. In der EU tritt das Großherzogtum in französischer Sprache auf.

Ein Wort zu Zypern. Wir erinnern uns, 1960 wurde die Insel im Zuge der Dekolonisierung von Großbritannien unabhängig und zu einem eigenen Staat mit einer überwiegend griechischsprachigen Bevölkerung und einer türkischen Minderheit im Norden. Beide Sprachen wurden Amtssprachen. Der sprachlich und ethnisch türkische Norden der Insel spaltete sich 1974 ab und erklärte sich zu einer eigenen Republik. Doch die wurde international bis heute nicht anerkannt, außer von Ankara. Als Zypern 2004 in die EU aufgenommen wurde, wurde – nach unser aller Auslegung – die ganze Insel, also der Staat Zypern in seiner Form von 1960, EU-Mitglied. De jure, wenn auch nicht de facto, hat die EU also schon jetzt etwa 80.000 türkischsprachige Bürger.

Sie sehen – und das ist dann der vierte Schritt von Babel nach Brüssel: Die 27 Mitgliedstaaten der EU haben, zusammen, 23 Amtssprachen. Das sind die Sprachen, die die Länder selbst nach Brüssel gemeldet haben. Wenn die bulgarische Regierung in bulgarischer Sprache an die EU-Kommission schreibt, dann muss die ihr auch auf Bulgarisch antworten. Das gilt für alle 23 Sprachen entsprechend. Wenn die 27 Außenoder, sagen wir, die Gesundheitsminister im Rat der EU miteinander debattieren, darf jeder in seiner eigenen Sprache sprechen.

Als die Europäische Gemeinschaft am 1. Januar 1958 zu arbeiten begann, hatte sie nur 6 Mitglieder: Belgien, Deutschland (genauer: die Bundesrepublik, also Westdeutschland), Frankreich, Italien, Luxemburg

und die Niederlande. Und die hatten zusammen nur 4 Amtssprachen: Deutsch, Französisch, Italienisch und Niederländisch. Man brauchte also bei den Sitzungen nur 6 je zweisprachige Dolmetscher oder im Büro für die schriftlichen Arbeiten nur 6 Übersetzer.

Wie viele Dolmetscherkabinen heute bei 23 Amtssprachen im Europäischen Rat zu besetzen wären, wenn jede von ihnen direkt in die 22 anderen übersetzt würde – kann das jemand mal schnell ausrechnen? Ich habe es getan: 253 Dolmetscher würden gebraucht, wenn jeder von ihnen in beide Richtungen arbeiten könnte. Andernfalls müssten sogar 506 Dolmetscherkabinen ständig besetzt sein – europäische Sprachenvielfalt in Brüsseler Mathematik! Das würde jeden Rahmen sprengen, zumal manchmal mehrere Treffen gleichzeitig abgehalten werden und es für etliche Sprachenpaare gar nicht genug Dolmetscher gibt. Wie gesagt: maltesisch-finnisch, griechisch-irisch, slowenisch-lettisch usw. – da gäbe es erhebliche Probleme.

Man behilft sich mit indirekter Übersetzung. Das heißt, wenn der Litauer litauisch spricht, wird er zuerst einmal ins Englische, Deutsche und/oder Französische übersetzt und von dort weiter in die anderen Sprachen. Auch das erfordert noch 22 Dolmetscher, aber es geht ziemlich rasch und ist auf jeden Fall billiger.

Entsprechend verfahren wird auch im Europäischen Parlament. Die Übersetzung von allen in alle Sprachen gilt freilich nur für einen Teil der Sitzungen, meistens für hochrangig besetzte – etwa auf der Ministerebene. Der EU-Alltag sieht anders aus. Dort kann man diesen hohen Aufwand nicht betreiben. Und er ist auch nicht erforderlich. Die Beamten, die dort Tag für Tag in Arbeitsgruppen oder den Büros beieinander sind, beherrschen außer ihrer eigenen Sprache alle wenigstens eine, wenn nicht beide der so genannten Arbeitssprachen, also Englisch, Französisch oder Deutsch. Ich habe selbst viele Dutzend Mal an solchen Arbeitssitzungen teilgenommen. Das funktioniert problemlos. Englisch wurde dort manchmal auch schon vor 1973 gesprochen, also vor dem Beitritt von Großbritannien und Irland, den einzigen anglophonen Mitgliedstaaten. Englisch als Muttersprache haben nur 13% der EU-Bürger.

Polnisch sprechen fast 9%, deutsch 18% und französisch 12%. Dieses Sprachregime für die Arbeitsebene – so wird heute von manchen moniert – entspreche seit der Erweiterung 2004/2007 nicht mehr der sprachlich veränderten Gewichtung in der Europäischen Union. Zu den drei genannten Arbeitssprachen solle auch eine slawische hinzukommen, da diese Sprachfamilie nun mit Bulgarisch, Polnisch, Slowakisch, Slowenisch und Tschechisch fünffach vertreten sei. Logischerweise

müsste das dann Polnisch sein, denn es gibt eineinhalbmal so viele Polnischsprecher wie Sprecher der vier weiteren slawischen Sprachen zusammengenommen. Andere unterstützen den Ruf nach einer slawischen Arbeitssprache gar mit dem Argument, dass auch die Nicht-EU-Sprache Russisch die Muttersprache von mehr legalen EU-Bewohnern sei, als es in Zypern, Malta und Luxemburg zusammen an Einwohnern gebe – in den drei baltischen Staaten. Das slawische Element habe damit sogar noch ein höheres Gewicht. Sie sehen das in meiner Liste.

Das mit dem Polnischen ist also eine berechtigte Idee, auch eine sympathische, aber keine realistische. Warum? Weil es leider eine Tatsache ist, dass in den 22 nichtslawisch-sprachigen Ländern nur sehr, sehr wenig Menschen Polnisch oder Tschechisch lernen. Der Polnischsprechende Beamte oder Experte in einer EU-Arbeitsgruppe würde einfach nicht verstanden. Dieser bedauerliche Mangel an slawischen Sprachkenntnissen hat, glaube ich, im wesentlichen zwei Gründe. Einer ist trivial: Diese Sprachen sind schwer zu lernen. Der zweite ist historisch-politisch. Seit dem Ende des Zweiten Weltkrieges waren die slawischen Sprachen für die West-, Süd- und Nordeuropäer die Sprachen des anderen Lagers, des politischen Gegners. Da gab es wenig Kontakte, wenig Interesse.

Meine persönliche Geschichte steht dafür. Ich bin zwar in Breslau geboren, dann aber in Westdeutschland zur Schule und zur Universität gegangen. Obwohl ich mich schon als Jugendlicher für Sprachen interessiert und ein halbes Dutzend gelernt, genauer: zu lernen versucht, habe, wäre ich nie auf die Idee gekommen, mich mit Polnisch, Russisch usw. zu befassen. Jetzt bin ich zu alt. Leider, *szkoda, škoda, жаль!*

Die slawischen Sprachen waren die einer fernen, einer für uns fast verbotenen Welt. Natürlich gab es auch in der alten Bundesrepublik wie in Italien oder Frankreich an jeder Universität die Möglichkeit, slawische Sprachen zu lernen. Doch die es taten, die waren oft nicht viel zahlreicher als die, die Äthiopisch, Sanskrit oder Kisuaheli wählten.

In der DDR war das anders, wie wir alle wissen. Russisch war Pflichtfach in den Schulen, aber so unbeliebt, dass man nach 1990 erleichtert und sehr schnell mit dem Russischlernen aufhörte. Das war meines Erachtens ein Fehler. Wie es in der DDR mit Polnisch, Tschechisch oder Bulgarisch ging, weiß ich, ehrlich gesagt, nicht.

Sicher ist nur, dass sich am Mangel an slawischem Sprachunterricht, an der Kenntnis slawischer Sprachen in den 22 übrigen EU-Ländern bis jetzt wenig geändert hat. (Das gilt im übrigen für den Rest der Welt – für beide Amerikas, Süd- und Ostasien, Afrika.) Erfreuliche Ausnahmen

bilden einige deutsch-tschechische und polnisch-deutsche Schulen im grenznahen Bereich. Und natürlich die Europa-Universität „Viadrina“ in Frankfurt/Oder mit ihrem Schwester-Institut „Collegium Polonicum“, 500 Meter entfernt auf der polnischen Seite in Slubice. Die Viadrina regt zum Erlernen des Polnischen durch deutsche und andere Studenten aus 70 Ländern an.

Meine Damen und Herren, damit sind wir bei der wirklichen Sprachensituation in der Europäischen Union angekommen. Wie die Politiker und Beamten sich in Brüssel oder Straßburg sprachlich arrangieren, ist zwar ein interessantes Schauspiel und das sichtbarste Abbild der europäischen Sprachenstruktur, aber letztlich eine für die Bürger, die Sprachbürger der Union unwichtige, technische Frage, die ohne nennenswerte Wirkung auf ihre europäische Lebenswirklichkeit bleibt.

Zu erwähnen, mit dem Blick auf Brüssel, ist allerdings noch eines: Der Vertrag über die Europäische Union, also über die um wesentliche Aspekte erweiterte Europäische Gemeinschaft, wurde am 1. Nov. 1993 geschlossen. In ein paar Tagen wird er 15 Jahre alt sein. Im Jahr 2000 wurde die „Charta der Grundrechte der EU“ verabschiedet. In deren Artikel 22 verpflichten sich die Mitgliedstaaten, die sprachliche Vielfalt in ihrem Geltungsbereich zu respektieren. Artikel 21 verbietet jede Diskriminierung aus sprachlichen Gründen. Genauso wie die Anerkennung der Rechte jedes einzelnen EU-Bürgers, die Offenheit für andere Kulturen und überhaupt die Toleranz gegenüber anderen gehört die Achtung der Sprachenvielfalt zu den Grundwerten der EU. Dieses Prinzip gilt nicht nur für die 23 Amtssprachen der EU, von denen ich eben gesprochen habe, sondern auch für die zahlreichen Regional- und Minderheiten-Sprachen, die oft von nur kleinen Teilen der Bevölkerung eines Mitgliedstaates gesprochen werden.

Das Recht auf die eigene Sprache ist kulturell, sozial, politisch, persönlich-rechtlich notwendig und verbürgt. Wenn Ihnen, meine Damen und Herren, inzwischen ein wenig der Kopf schwirren sollte von all den Sprachen, die ich genannt habe, und von den vielfältigen Zusammenhängen zwischen ihnen, dann wäre es mir immerhin gelungen, Ihnen die sprachliche Buntheit unseres Kontinents vor Augen zu führen.

Und diese Buntheit, das Durch-, Mit-, gelegentlich auch Gegeneinander dieser vielen Sprachen ist ein zentrales, vielleicht das zentrale Charakteristikum unseres gemeinsamen europäischen Kulturraums und Kulturerbes. Wir sollten es stolz pflegen. Ich habe mich umgeschaut: Derartiges gibt es nirgends sonst in der Welt. Jede dieser – sagen wir einmal – gut dreißig großen Sprachen ist das Ergebnis einer eigenen

kulturellen Entwicklung. Mit Hilfe seiner Sprachen zu allererst stellen sich unsere Kulturen gegenseitig dar. Zugleich sind die Kulturen selbst, ja mancher Aspekt der praktischen Alltags-Zivilisation von der Sprache geprägt. Und so, wie die Kulturen Europas sich gegenseitig schon immer beeinflusst haben, so taten und tun das unsere Sprachen auch heute. In aller Regel beschränkt sich das auf die Lexik, auf den Wortschatz. Die Grammatik und die Aussprache sind so zentrale Faktoren unserer Muttersprachen, dass sie sich kaum von außen beeinflussen lassen.

Für mich gilt in dieser Situation vordringlich dreierlei. Erstens: Wir müssen den Wert unserer Muttersprachen für uns persönlich und für unsere national-kulturellen Gesellschaften als Grundlage unserer Identität und unserer intellektuellen Fähigkeiten erkennen, bejahen und schützen. Lassen wir uns nicht von dilettantisch-modischen Trends verführen! Zu geistigen Leistungen und zum Ausdruck unserer wirklichen Empfindungen sind wir alle nur – oder wenigstens am besten – in unserer Muttersprache fähig.

Der vor den Nazis geflohene Einstein hat sich noch nach Jahren im Exil zu seiner Muttersprache bekannt. Literarische und intellektuelle Höchstleistungen gelingen nur in der Muttersprache. Es gibt nur wenige Ausnahmen, etwa Wladimir Nabokow, Samuel Beckett oder Józef Konrad Korzeniowski, der als Englisch schreibender Pole Joseph Conrad bekannt wurde. Rilke hat sich mit dem Dichten auf Französisch versucht, aber damit nichts Bleibendes geschaffen. In seiner deutschen Muttersprache dagegen war er ein Genie.

Zweitens: Wir sollen Respekt vor anderen Sprachen haben und – doch wem sage ich das hier? – möglichst viele davon, jeder wenigstens eine oder zwei, lernen. Das hilft nicht nur dabei, sich international zu verständigen, sondern auch beim Verstehen der Besonderheiten und Feinheiten der eigenen Sprache. Gerade das hat mir die bekannte polnische Sprachpflege- und Fernseh-Größe Jan Miodek in Wroclaw bestätigt. Mein Leitsatz ist daher: Respekt! Jede Sprache ist jemandes Muttersprache.

Unsere internationale Offenheit beweisen wir nicht dadurch, dass wir Sprachen vermischen, bis sie eines Tages keiner mehr auseinanderhalten kann, sondern dadurch, dass wir jede einzelne von ihnen achten, in ihrer Besonderheit zu erkennen versuchen. – Das heißt für uns, die Vertreter von vier großen Sprachen bei dieser Konferenz, dass wir auch die kleinen Sprachen, die, die von wenigen Europäern gesprochen werden, achten und beachten.

Drittens: Wir betrachten die Tradition der europäischen Sprachenvielfalt nicht als eine unbequeme Altlast der babylonischen Verwirrung der Sprachen, sondern als unser gemeinsames, gemeinsam zu bewahrendes, fortzuentwickelndes Kulturgut.

Eine Symphonie gehört keinem einzelnen der Musikinstrumente. Nur wenn jedes von ihnen den ihm gegebenen Part mit der ihm eigenen Technik perfekt spielt und dabei von den anderen respektiert wird, entsteht der schöne, vielstimmige Klang.

Jednoczy nas czy dzieli? Różnorodność języków w Europie 27: Nienaukowe spostrzeżenia Niemca

STRESZCZENIE. Przedmiotem artykułu są rozważania nad konsekwencjami, jakie wynikają dla obywateli zjednoczonej Europy z przyjęcia 23 języków, ustanowionych w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej jako równorzędnych języków urzędowych 27 państw członkowskich, na zasadach: (1) poszanowania wielojęzyczności jako dziedzictwa, (2) zakazu dyskryminowania ze względu na język (3) tolerancji i otwartości w odniesieniu do różnych języków. Autor artykułu podsumowuje zadania, które stoją przed każdą jednostką: Po pierwsze, należy uznać, potwierdzić i chronić wartość języków ojczystych jako podstawę tożsamości i zdolności intelektualnej. Po drugie, powinno się szanować inne języki i możliwie wielu spośród nich nauczyć się. Po trzecie, nie powinno się traktować wielojęzyczności językowej jako niewygodnego obciążenia babilońskiego pomieszania języków, lecz jako wspólną, chronioną i rozwijającą się spuściznę kulturową.

SŁOWA KLUCZOWE: wielojęzyczność, Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, poczucie tożsamości, polityka językowa

Die richtige Version der vergangenen Ereignisse. Scheinbare Kontinuität oder wahrheitsgemäßes Chaos

Im ersten Kapitel seines Büchleins *Geschichte*, das „Fragen zu einem Mord und zur Geschichte“ (Arnold 2001 [2000]: 9–26) thematisiert, schreibt John H. Arnold über die Arbeitsweise der Historiker:

Historiker können nicht jede Geschichte der Vergangenheit erzählen, nur einige von ihnen. Es gibt Lücken im vorhandenen Material [...], und es gibt Gebiete, zu denen sich keine Quellen erhalten haben. Aber selbst mit den Quellen, die wir haben, könnten wir viel mehr Dinge ansprechen, doch es gibt nicht genug Raum, alles zu diskutieren. Historiker entscheiden zwangsläufig darüber, welche Dinge gesagt werden können und sollten. So ist „Geschichte“ [...] nur aus jenen Dingen zusammengesetzt, die unsere Aufmerksamkeit erregt haben und die unserer Meinung nach für den modernen Leser wiederholt werden sollten (Arnold 2001: 17).

Eine „Geschichte“ soll aus „jenen Dingen“ zusammengesetzt werden, die der Historiker aus seinem Quellenmaterial ausgesondert hat. Die Auswahl der Quellen, die Reihenfolge, in der vergangene Ereignisse präsentiert werden, die Form der Erzählung sind nicht in der Vergangenheit selbst vorhanden, sondern resultieren aus den Entscheidungen des Verfassers. John Arnold weist auf die Rolle der Wahl, die dem Historiker zusteht – im Gegensatz zur Gegenwart des Verfassers, die oft schwer zu deuten ist, entzieht sich die Vergangenheit der Gestaltung durch den Historiker nicht. *Was wirklich geschehen ist* lässt sich frei formen. Die richtige Bedeutung der vergangenen Ereignisse liegt auf der Hand. Sie werden dem Leser – eben – geordnet präsentiert und nicht so, wie sie wahrscheinlich den Zeitgenossen erschienen – nämlich als unüberschaubares Chaos. Die Geschichte wird erzählt und in der Art und Weise, wie sie als Erzählung zustande kommt, spiegeln sich sowohl ihr Verfasser als auch ihre Entstehungszeit. Es sind also neben dem Hintergrund, vor dem der Geschichtsschreiber steht – seiner Loyalität gegenüber seinen Gönnern, seiner Konfession und Partei, der er gehört, auch die Erwartungen der potenziellen Leser, die sich unter einem historio-

graphischen Text meistens etwas durch den gerade herrschenden Geschmack Bestimmtes vorstellen.

In dem zitierten Abschnitt bezieht sich John Arnold nicht nur auf die Arbeitsweise der „modernen Historiker“ und die Erwartungen der „modernen Leser“, sondern spricht über Fragen, die dem Geschichtsschreiben allgemein gestellt werden sollen. Sie gelten auch für Marcin Kromers *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* (alle in diesem Aufsatz herangeführten Abschnitte wurden der Übersetzung von „De origine“ ins Deutsche, also Heinrich Pantaleons „Mitnächtlicher Völckeren Historien“, Basel 1562 entnommen). Am Beispiel dieses historiographischen Werkes der Frühen Neuzeit soll der Frage nachgegangen werden, wie Geschichte im 16. Jahrhundert im Königreich Polen vermittelt wurde und inwieweit die Form, in der Vergangenheit dargestellt wird, als wirklichkeitsnah oder als für die Geschichtsdarstellung besser geeignet bezeichnet werden kann. Somit stellt sich natürlich auch die Frage, ob man im Hinblick auf diesen historiographischen Text überhaupt von Informationsmanipulation sprechen darf. Denn während die Konfession, die Zugehörigkeit einer bestimmten Partei am königlichen Hof oder der direkte Verweis auf denjenigen, dem das Werk gewidmet ist, viel über den Verfasser des historiographischen Textes verraten und somit feststellen lassen, was er in seinem Werk verschwiegen und was besonders hervorgehoben haben mag, machen sie aber oft blind für all das, was mit der Form der Erzählung, für die sich der Historiograph entschieden hat, zusammenhängt. Damit aber die Form als Produkt ihrer Zeit verstanden werden kann, muss der Verfasser vor dem Hintergrund seiner Zeit kurz dargestellt werden.

Der Verfasser von „De origine“, Marcin Kromer, ist 1512 in Biecz in einer angesehenen Patrizierfamilie deutscher Herkunft geboren (siehe: Barycz 1970: 319), die großen Wert auf seine Ausbildung gelegt hat – 1528 begann er das Studium an der Universität Kraków, wo er nach zwei Jahren das Bakkalaureat der Freien Künste erlangt haben soll. Danach, im Jahre 1533, wurde er dank der Unterstützung des Unterkanzlers Jan Chojeński in die königliche Kanzlei aufgenommen. Bald fand er eine Stelle am Hof von Zygmunt August, der damals bereits polnischer König war. Von Chojeński gefördert reiste Kromer 1537 nach Italien, wo er in Padua Vorlesungen in Philosophie, Latein und Griechisch absolvierte. Danach studierte er in Bologna Jura und 1539 erlangte er den Dokortitel des kirchlichen und weltlichen Rechts. Nach dem Tod seines Gönners nahmen sich seiner der Bischof von Kujawien Łukasz Górka, der Bischof von Kraków Piotr Gamrat und der ermländische Bischof Jan Dantyszek an. Wahrscheinlich im Frühjahr 1539 kehrte Kromer durch Rom, Paris

und das Reich nach Polen zurück und begann gleich die Arbeit in der Kanzlei des Piotr Gamrat (siehe: Finkel 1883: 318). Diese Zeit war gekennzeichnet durch die Reisen nach Rom (1543, 1544) in den Angelegenheiten Gamrats und den Einsatz für die Erneuerung der polnischen Kirche – in seiner Rede „Sermo de tuenda dignitate sacerdotii“ (1542 auf dem Konzil in Piotrków gehalten bzw. als Flugschrift verbreitet) setzte er sich für die Würde und Unantastbarkeit der Geistlichen ein, was eindeutig an die reformatorisch gesinnten Adligen gerichtet war. 1542 erhielt er wahrscheinlich auch die Priesterweihe und wurde Pfarrer in Biecz, bald auch Kanonikus in Kraków. Nach dem Tod Gamrats wurde Kromer 1545 Rat des Unterkanzlers Samuel Maciejowski und königlicher Sekretär, ungefähr in dieser Zeit begann seine Arbeit an der Chronik der polnischen Geschichte (ursprünglich sollte es lediglich die Fertigstellung der unbeendeten Chronik Bernard Wapowskis sein). Bis zur Herausgabe von *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* im Jahre 1555 reiste Kromer im Auftrag des polnischen Königs zum Reichstag in Augsburg, nach Rom zum Papst Paul III. mit der Nachricht vom Tod des polnischen Königs Zygunt I. (siehe: Walewski 1874: 12), besuchte mehrmals die preußischen Städte, um ihre Huldigungen dem polnischen König abzunehmen und ordnete das Kronarchiv in Kraków, was in der Fertigstellung des Registers der Archivbestände resultierte. Bald nach dem Erscheinen von „De origine“ wurden Kromers Dienste für die Krone anerkannt, als er und seine Brüder vom König Zygmunt August in den Adelsstand erhoben wurden. Dieser Auszeichnung folgten mehrere Aufenthalte am kaiserlichen Hof (1547, 1553/1554, 1556, 1558–1564). Nach der Rückkehr nach Polen hielt sich Kromer vor allem in Kraków (seit 1544 war er Kanonikus beim Domstift) und in Ermland auf – nachdem Stanisław Hosius vom Papst Pius IV. nach Rom gerufen wurde, ernannte er Kromer zu seinem Koadiutor im Bistum Ermland (siehe: Wolf-Dahm 1992: Spalten 681–686). Als 1579 Hosius gestorben war, wurde Kromer zum ermländischen Bischof. Als Bischof beschäftigte er sich vor allem mit der Reform der Kirche im Sinne des Tridentinums und kümmerte sich um neue Ausgaben von „De origine“. Bis zu seinem Tod am 22. März 1589 kämpfte er gegen die Reformation und versuchte sich gegen das ermländische Domkapitel durchzusetzen (zu Kromer als ermländischer Bischof siehe: Obłak 1965: 7–30; Nowak 1975: 29–91; Kalinowska, Wiśniewski 1979: 139–164; Sojka 1970: 341–359) .

Was in dieser sehr kurzen Schilderung des Lebens von Marcin Kromer vor allem ins Auge fällt, ist wohl seine enge Beziehung zum königlichen Hof und zu Würdenträgern, die ganz bestimmten Parteien gehörten. 1544 wurde Kromer königlicher Sekretär, nachdem er sich im

Dienst des Bischofs von Kraków Piotr Gamrat bewährt hat. 1550 wurde er mit der Ordnung des Kronarchivs in Kraków beauftragt. Er erschien am Hof, als man gerade seit langer Zeit nach einem Verfasser der Geschichte des Landes gesucht hat. Für wen war aber diese Geschichte gedacht? Der Hof war auf keinen Fall ein einheitliches Gebilde und ein Geschichtsschreiber hatte keine leichte Aufgabe, wenn er alle Seiten zufrieden stellen wollte.

Die Idee einer zeitgerechten Geschichte Polens hatte seit langem die Würdenträger Polens beschäftigt. Die „*Annales Poloniae*“ von Jan Długosz¹ waren nur vereinzelt in schwer zugänglichen Handschriften vorhanden, außerdem war der Kanonikus seinerzeit in den Streit des Königs Kazimierz IV. mit dem Kapitel von Kraków verwickelt und schrieb Manches nicht sehr Günstiges über einige Adelsfamilien, was für die Verbreitung seines Werkes bestimmt nicht förderlich war. Eine Chronik ist erfolgreich, wenn sie eben vom Hof aus Verbreitung findet. Noch bis in die Zeiten Kromers hat man sich über die Geschichte Polens mit Hilfe der „*Cronica de gestis principum et regum Poloniae*“ des Bischofs von Kraków Wincenty Kadłubek informiert. Diese eignete sich aber nicht mehr als Informationsquelle zur Geschichte Polens. Seit dem 11. Jahrhundert haben sich die Ansprüche, die man an einen solchen Text stellt, verändert. Das Vorhaben Kromers, ein Werk über die Geschichte Polens zu schreiben, war eine willkommene Antwort auf Bestrebungen und Erwartungen, die bereits viel früher in den einflussreichen Kreisen des polnischen Staates geäußert wurden (siehe: Barycz 1981: S. 15f.).

Bevor Marcin Kromer mit der Arbeit an seiner Geschichte begann, wurde zu dieser Aufgabe der bekannte Humanist Filip Buonaccorsi, der Kallimachus gewählt. Sein Werk über den heldenhaften Tod des Königs Władysław in der Schlacht bei Warna hat den Bischof von Kujawien Piotr von Bnin derartig beeindruckt, dass er gleich an den Italiener als einen Verfasser der noch fälligen polnischen Geschichte gedacht hat. Dieser berief sich jedoch auf sein Alter und lehnte den Auftrag ab. Da bald danach beide gestorben sind, blieb das Vorhaben des Bischofs nicht realisiert. Erst 1506 wurde ein Schreiben des Königs Aleksander an den Sejm in Lublin gerichtet, in dem dieser die Auszahlung des Gehalts für einen Mikołaj Rozemberski forderte. Der Diplomat und Gesandte am Hof des Kaisers sollte für das Verfassen der Geschichte Polens bezahlt

¹ Długosz, Jan 2001 /Druck: 1701–1703/: *Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae opera venerabilis domini Joannis Dlugossii canonici Cracoviensis antiquitatum gentis suae observantissimi summa cum diligentia collectae recto veritatis tramite fideliter custoditis*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (Liber Undemicus et Liber Duodemicus 1431–1444.)

werden (siehe: Barycz 1981: 18). Henryk Barycz lehnt hier den König als Auftraggeber ab (er beruft sich dabei auf die weit verbreitete Meinung von der Geistesschwäche Aleksanders) und plädiert für die These von der Urheberschaft des Kronkanzlers Jan Łaski. Der Kanzler zeigte sich später tatsächlich als ein Förderer der Geschichtsschreibung – aus politischen Gründen. In ganz Europa begannen nämlich Chroniken zu entstehen – und die handelten, aus Mangel an Literatur zum Thema, auch von der Geschichte Polens. Ganz besonders ärgerten den Kanzler die Werke von Enea Silvio Piccolomini, dem späteren Papst Pius II., dessen Darstellung Polens nicht gerade vorteilhaft war. Im Hinblick darauf erscheinen die Beweggründe Heinrich Pantaleons, des Übersetzers von „De origine“ ins Deutsche, die ihn erstmal zur Übersetzungsarbeit angeregt haben, selbstverständlich und fortschrittlich zugleich. Er habe gemerkt, bevor die Deutschen über sich selbst zu schreiben begannen, wurden sie für Barbaren gehalten (siehe: Pantaleon 1562: o. S). Ähnliches müsse auch Marcin Kromer zu seiner Arbeit an „De origine“ bewogen haben.

Der Kanzler hatte eine genaue Vorstellung von der Geschichte Polens (siehe: Barycz 1981: 25) – sie sollte den Ursprung der Slawen richtig darstellen (im Vordergrund sollte ihre Eigenständigkeit stehen, alle Thesen von ihrer Abstammung von anderen Nationen sollten widerlegt werden), der Geschichtsschreiber hatte die Geschichte des polnischen Staates immer mit der Vergangenheit der Nachbarvölker zu vergleichen, die vor allem von Pius II. verbreiteten „Lügen“ über die Charaktereigenschaften der Polen mussten auf jeden Fall dementiert werden. Diese Postulate an die Chronik sind im Hinblick auf die Ausrichtung von „De origine“ von großer Bedeutung.

Łaski versuchte viele mehr oder weniger bekannten Humanisten und Dichter für sein Vorhaben zu gewinnen. Tranquillus Andronicus Parthenius lud er sogar in seine Residenz ein, um ihm die Möglichkeit zu geben, ungestört an der Chronik zu arbeiten. Der Humanist nutzte diese Gelegenheit aus, aber für andere Ziele – er widmete sich der dichterischen Tätigkeit und fand keine Zeit für die Geschichte Polens. Auch die zweite Wahl erwies sich als nicht unbedingt gut getroffen. Bernard Wapowski war zu sehr als Rat des Kronkanzlers mit zahlreichen diplomatischen Reisen und mit der Gelegenheitsdichtung beschäftigt. Schließlich haben beide Günstlinge des Kanzlers kurze Texte verfasst, die zwar dem Anspruch auf ein vollständiges Werk von der Geschichte nicht entsprechen, aber der politischen Einstellung des Gönners gerecht waren. Den Vorstellungen des Kanzlers entsprach auf jeden Fall nicht die in dieser

Zeit verfasste Chronik des Maciej von Miechów.² War es nicht der enge Rahmen, den Łaski jedem eventuellen Autor der von ihm angestrebten Chronik aufzuzwingen versuchte, der die „Kandidaten“ abgeschreckt hat? Jedenfalls hat der Kanzler zum Verbot der Chronik vom Senat beigetragen. Vieles spricht dafür, dass die Entstehung des Traktats „De duabus Sarmatiis“ und der *Chronika Polonorum* den Kanzler auf ein gravierendes Problem aufmerksam gemacht hat. Am Beispiel des Maciej von Miechów zeigte es sich, dass ein unbeaufsichtigter Historiograph für die Interessen des Staates (und vor allem für die Interessen der Regierenden) sehr gefährlich sein kann. Bezeichnend ist, dass es bald danach zur Ernennung eines staatlichen Beamten-Historiographen kam. Henryk Barycz nennt drei mögliche Urheber dieser Idee – die Königin Bona Sforza, den Unterkanzler Piotr Tomicki und natürlich den Kanzler Jan Łaski selbst. Für letzteren spricht die Wahl Bernard Wapowskis, seines Rates, zum Staatshistoriographen 1522.

Die Ausrichtung seines Werkes musste die Auftraggeber zufrieden stellen (siehe: Barycz 1981: 37). Die Chronik, die die Jagiellonenkönige glorifizierte und in jeder Hinsicht den Postulaten des Kronkanzlers Jan Łaski gerecht war, wurde aber, ziemlich überraschend, nicht entsprechend anerkannt und verbreitet. Die Tatsache, wie schnell auch ein vom Hof gefördertes Werk in Vergessenheit geraten kann, zeigt deutlich, dass die Gunst hochgestellter Persönlichkeiten den Erfolg gar nicht garantiert. Der König Zygmunt I. bat nämlich seinen Sekretär Hosius, den späteren Kardinal und engen Freund Marcin Kromers, das Werk zu begutachten und zum Druck vorzubereiten. Hosius' Urteil war für die Chronik sehr ungünstig – es wäre sehr aufwendig, den Text um Dokumente und Bezüge auf andere Historiographen zu erweitern und ihm eine entsprechend prachtvolle Form zu geben. Der Kronkanzler Jan Łaski lebte nicht mehr – er ist 1531 gestorben – und konnte sich für Wapowskis Werk nicht einsetzen. Auffallend ist, dass Hosius kurz zuvor (1530) der Unterkanzler Piotr Tomicki das Studium in Italien finanziert hat. Tomicki war langjähriger politischer Gegner des Jan Łaski. Es lässt sich wohl nie feststellen, ob wirklich nur die Mängel der Chronik von Bernard Wapowski Hosius' Entscheidung beeinflusst haben. Am Hof agierten mächtige Akteure, die sich des Einflusses der Geschichtsschrei-

² *Maciej z Miechowa* 1986 [1517]: *Chronica Polonorum*, Kapitel XXXVIII, Sete 131. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza. Opis bibliograficzny: Maciej z Miechowa (Miechowita) – Tractatus de duabus Sarmatijs Asiana et Europiana et de contentis in eis. Impressum Cracouie ... Anno Christi 17 supra millesimu[m]-quingentesimu[m] [= 1517]. Impensis prouidi viri d[omi]ni Ioannis Haller. 4, s. [67].
Por. <http://www.raraavis.krakow.pl/Miechowita.htm#1> (dopisek red.).

bung auf das Bild des Staates und ihrer selbst im Ausland und im Königreich Polen wohl bewusst waren. Die Geschichte Polens sollte *ihre* Auslegung der Vergangenheit und *ihre* Vorstellung vom Funktionieren des Staates präsentieren.

Marcin Kromer veröffentlichte seine Chronik 1555, 1558 und 1568. 1589 erschien eine Gesamtausgabe mit „Polonia sive de situ“. 1562 wurde die Chronik von einem Basler Arzt Heinrich Pantaleon ins Deutsche und 1611 von Marcin Błażowski ins Polnische übertragen.

Kromer lebte unter den Königen Zygmunt I., Zygmunt August, Heinrich von Valois und Stefan Bathory, jedoch sein Werk *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* wurde entscheidend von den zwei ersten Herrschern geprägt. Er erlebte den Zuwachs der Macht des Hauses Habsburg, die Säkularisation des Ordensstaates, die Kriege mit dem Moskauerreich, die labile Situation in Böhmen und Ungarn und das problematische Verhältnis zum Osmanenreich. Als Marcin Kromer an den Hof kam, war die Macht Zygmunt I. immer geringer – im Staat kämpften die Königin Bona Sforza gegen die Senatoren um die Realisierung ihrer gegen die Habsburger und Hohenzollern gerichteten Politik. Die Schlachta wandte sich gegen die geistlichen und weltlichen Potentaten und versuchte den König für die eigenen Postulate zu gewinnen. In Polen und Litauen breitete sich die Reformation aus. Den Chronisten förderten der alte Zygmunt I. – der Senatorenkönig, die Bischöfe Jan Chojceński – an der Seite des Königs und der Habsburger, Piotr Gamrat – der treue Diener der Königin, also gegen die Habsburger und Hohenzollern und Samuel Maciejowski, der wiederum der Ansichten wegen an Chojceński erinnerte. Der junge König Zygmunt August war anfangs weitgehend von der Mutter abhängig, seit der Übernahme der Regierung in Litauen gestaltete er seine eigene Politik, erst im Bündnis mit den Magnaten. Seine Orientierung in der Außen- und Innenpolitik wechselte ständig abhängig von der momentanen Situation. Vor diesem Hintergrund entstand die Geschichte Polens von Marcin Kromer – sie musste alle Faktoren berücksichtigen und den Erwartungen des Hofes Rechnung tragen.

Über die humanistischen Historiographen schrieb treffend Eduard Fuetter:

Als Politiker wünschten die humanistischen Historiker Geschichte und Politik des eigenen Landes im Sinne der Regierung vor dem Auslande in ein günstiges Licht zu stellen, als Stilisten suchten sie dem eigenen Staate und dessen Helden Zelebrität zu verleihen, d. h. durch eine glänzende Darstellung auch den an dem Gegenstande uninteressierten Leser anzuziehen (Fuetter 1911: 9).

Beides trifft auch auf Marcin Kromer zu. Er hat nämlich nicht nur die polnischen und die ausländischen Leser für die Geschichte Polens interessiert, sondern hat es auch geschafft, den Helden der Vergangenheit die erwünschte Zelebrität zu verleihen und es dabei ganz im Sinne der Regierung getan. Wie es die Kräfteverteilung am polnischen Königshof von dem Historiographen verlangte, wurden in seinem Werk Könige gepriesen, die mit dem Senat zusammengearbeitet haben, während diejenigen Herrscher, die die ganze Macht im Königreich an sich bringen wollten, an all ihren Vorhaben kläglich scheitern mussten. Ihnen fehlte nämlich die Unterstützung der Senatoren, denen immer das Wohl der *res publica* am Herzen lag. Die Bindung an die großen Adelsfamilien, die sowohl Zygmunt I., als auch – in den ersten Regierungsjahren – Zygmunt August bevorzugt haben, wurde in „De origine“ als die beste Regierungsform gerechtfertigt und als eine der Eigenschaften eines guten Königs präsentiert. Es sind aber nicht die Argumente des Historiographen, die den Leser zu gerade dieser Regierungsform überzeugen, sondern die erzählte Geschichte selbst. Wie es treffend Hayden White bemerkt hat, hat die Vergangenheit nicht die Form einer Erzählung, die wird erst als Erzählung geschrieben. Viele kleine Ereignisse werden im Prozess der Fabularisierung von dem Geschichtsschreiber aneinander gereiht.

Die Tatsache, dass auch wir Geschichte als Erzählung sehen, hängt eher damit zusammen, dass eben diese Form der Geschichtsvermittlung bevorzugt wird. Die Reihenfolge, in der uns die vergangenen Ereignisse erscheinen, die kausalen Beziehungen werden in die Vergangenheit eher projiziert, als in ihr selbst entdeckt. Die Frage, die nun zu beantworten wäre, lautet: inwieweit wird die in dem jeweiligen Werk behandelte Geschichte bewusst von dem Verfasser so und nicht anders fabularisiert. Warum werden uns diese und nicht jene als Helden präsentiert, warum sollen wir ihre Schicksale als tragisch oder als komisch wahrnehmen?

Wie gesagt ist „De origine“ eine Rechtfertigung der Regierungsform, die zu Lebzeiten des Verfassers von den zwei, für ihn wohl wichtigsten, Königen praktiziert wurde. Die Geschichte Polens wird, ganz im Dienste eben ihrer politischen Auffassung, als Geschichte der guten und schlechten Herrscher (siehe: Stasiak 2003: S. 59f.), der guten und schlechten Senatoren erzählt. Das Scheitern der schlechten Könige und Senatoren wird dem Sieg der guten gegenübergestellt und gerade durch diese Gegenüberstellung und ständige Wiederholung des gleichen Szenarios – unwürdiges Verhalten wird bestraft, gute Taten werden belohnt – wird das blühende Königreich als Verdienst der Seite an Seite arbeitenden Könige und Senatoren bestätigt. Die Helden dieser Geschichte werden

dabei fast ganz der Charaktereigenschaften beraubt, die sie unverwechselbar hätten machen können. Für den Verfasser scheinen sie als Individuen nur insofern interessant zu sein, als sie dem Ideal entsprechen oder es negieren. Ihre Schilderung trägt lediglich zur Aufstellung eines Registers der Eigenschaften eines guten Herrschers bei.

Ähnlich wird in „De origine“ der Senat behandelt. Als einer der drei Stände des Königreiches erscheint er als Verkörperung der Staatsraison, als eine Art Wächter über die Prinzipien, die die *res publica* ausmachen. Gehen aber einzelne Senatoren (wie manchmal auch Herrscher) eigene Wege, hören sie auf, Teil eines Ganzen zu sein. Sie werden zu „den Herren Potentaten“, die nun ihre Familien und nicht die *res publica* repräsentieren. Für ihr Eigensinn und ihre Streitsucht bestraft sie die Geschichte selbst und mit ihnen muss das Königreich leiden. Die Schilderung der Situation nach dem Tode Popiels ist ein Beispiel für das von dem Verfasser bevorzugte Schlussfolgern nach dem Schema Sünde – Ehrgeiz und Machtsucht eines der Stände, Resultat – Schwäche des Königreiches, Strafe – Angriff seitens der Nachbarstaaten :

Do nun Popielus mit seinem weyb vnd kinden der gestalt/ als yetzt gemeldet worden/ vmbkommen/ ist die Herrschaft mit hauffen gen Crusuitzen gezogen/ einenn neüwen fürsten zu erwoellen. Als man aber lang in diser sach gehandelt/ dieweil das volck nit einerley meinung/ vnd etliche ehrgeytzige leüt grosse partheyen an sich gehencket/ ist man vn geschafft wider von einander gezogen. Weyl auch niemand dem anderen woellen gehorsamen oder weychen/ ist aller mutwill/ mord/ vnd todtschlag hin vnd wider fürgangen/ [...]. Es habend auch dievmblicgende voelcker/ vorab die Teütschen/ disen kommlichen anlaß nicht von handen gelassen: sonder bedacht/ wie sie jre grentzen erweyteren/ oder sonst eine gute peüt daruon bringen moechten [...] (Pantaleon 1562: xlv).

In „De origine“ bleiben derartige Verbrechen gegen das Wohl der *res publica* nur selten unbestraft. Das Böse muss besiegt werden, sonst hätte die Geschichte als ein Erziehungswerk keine Wirkungskraft. Eroberungskriege seitens der Nachbarn Polens, Seuchen, Dürren oder Überschwemmungen, manchmal sogar Wunderzeichen erscheinen als Manifestationen der höheren Macht – der Geschichte, in der sich wohl Gott selbst äußert.

Dem schwarz-weißen Schema, das der Verfasser für seine Beschreibung der Könige und des Senats gebraucht, lassen sich auch die Schilderungen der katholischen Kirche und ihrer Würdenträger anpassen. Die geistlichen Würdenträger als Mitglieder des königlichen Rates werden in „De origine“ positiv dargestellt und Herrscher, die die Ratschläge der Bischöfe befolgen und die Kirche in Polen unterstützen, gehören zu den guten Königen und Fürsten. So ist der gottesfürchtige Piast zugleich ein guter Herrscher, Władysław Łokietek wird dafür bestraft, dass er auf den

Bischof von Poznań Andrzej nicht hört (siehe: Pantaleon 1562: cccxxxvij), Bolesław Śmiały verliert sein Königreich, weil er den ihn ermahnenden Bischof Stanisław ermordet (siehe: Pantaleon 1562: cvij f.), der Bischof von Kraków, Iwon erbittet beim Papst eine Befreiung von Henryk Brodaty von einem unter Zwang geleisteten Eid (siehe: Pantaleon 1562: cclij), die Diözesen von Gniezno, Kraków, Włocławek und Poznań unterstützen Kazimierz IV. finanziell gegen den König von Ungarn (siehe: Pantaleon 1562: ccclxiij). Die Bischöfe greifen immer ein, wenn der König gegen das Wohl des Staates und den Glauben verstößt. Die gläubigen Könige und Fürsten regieren glücklich und werden von den Untertanen geliebt, während diejenigen, die ein sündhaftes Leben führen, meistens des Königreiches los werden. Die Kontrolle der Bischöfe über dem Herrscher dient der *res publica* und erlaubt ihnen sogar, sich gegen den schlechten Herrscher zu wenden.

Kromer war, wie gesagt, selbst ein Geistlicher. Bevor er zum ermländischen Bischof ernannt wurde, war er in der Bewegung für die Erneuerung der polnischen Kirche tätig, was in seiner auf dem Konzil in Piotrków gehaltenen Rede ihren Niederschlag gefunden hat. Auch seine langjährige Bindung an die Bischöfe Maciejowski und Gamrat beeinflusste sicher die Schilderung der Kirche in „De origine“. Interessant ist hier vor allem die Art und Weise, auf die allerlei Fehlentwicklungen in der polnischen Kirche beschrieben werden. Kromer bedient sich des Mechanismus, der sich auch bei der Schilderung der Fehlentwicklungen des polnischen Parlamentarismus bewiesen hat. Während nämlich all die, nach Kromer, lobenswerten, weisen Entscheidungen der katholischen Geistlichen auch die Nützlichkeit und die Funktion eines weisen Beraters der Kirche selbst untermauern, werden die Fehler der Bischöfe und Päpste als Einzelfälle dargestellt, die in keiner Weise der katholischen Kirche als einem Ganzen schaden. Die schlechten Bischöfe werden in ihrer Schilderung aus der Gemeinschaft der Kirche durch die Sprache und Wortwahl des Verfassers herausgenommen. Paradoxiertweise erscheinen sie gerade deswegen menschlicher, besser ausgeformt, als die vorbildlichen Bischöfe, in denen man eher die Verkörperung bestimmter positiver Eigenschaften sehen kann, als richtige Menschen aus Fleisch und Blut. Passagen, die den schlechten Bischöfen gewidmet sind, sind auch im ganzen Text besser sichtbar, als diejenige, die die tugendhaften Geistlichen darstellen. Die Bloßstellung ihrer Fehler erfolgt in einem ganz besonders sarkastischen, fast boshaften Ton. So nennt Kromer einen Bischof gehirnlos, der sein Bistum in Salzburg nicht übernehmen wollte, als er erfuhr, dass es dort kein Bier gibt oder schreibt von der Todesursache eines anderen:

Zu erst ist Zauissa der bischoff zu Cracauw an dem zwoelfftenn Jenners in seinem meyerhof zu Dobrouoda an einer gaehenn vnnd schnaellen krankheit gestorben/ oder wie etliche daruon redenn/ vber ein leiterenn zu tod gefallenn/ als er ongefah auff ein hauffen hoeuw zu einem bauren meitlen woellen steygen/ dasselbig zu schwechen (Pantaleon 1562: xxij f.).

Im Falle der Päpste erfolgt eine ähnliche „Ausklammerung“ aus dem Ganzen der Kirche wie in den Abschnitten, die den schlechten Senatoren gewidmet sind. Das beste Beispiel ist hier wohl Papst Pius II., der als Geschichtsschreiber, auf den sich Kromer beruft und den er auch oft und mit Vorliebe kritisiert und als derjenige, der sich in den Auseinandersetzungen des polnischen Königs mit dem Deutschen Orden auf die Seite des letzteren stellt, immer unter seinem richtigen Namen – als Enea Silvio Piccolomini – vorkommt. In „De origine“ steht der Papst immer über der weltlichen Macht und die Geistlichen unterstützen die Könige in ihren guten Taten und bemühen sich um das Wohl der Gläubigen. Kromer ist von der Würde und Unantastbarkeit der Geistlichen tatsächlich überzeugt, er sieht dabei jedoch auch ihre Laster. Der Papst als eine Institution mag immer recht haben, der Papst als Mensch vertritt seine eigenen Interessen und irrt manchmal. Die Bischöfe werden ähnlich wie der Senat positiv dargestellt, einzelne Bischöfe aber sind oft in Machenschaften verwickelt, die ihrer Würde nicht zustehen.

Ähnlich wie die schlechten Bischöfe wird auch die Schlachta in „De origine“ präsentiert – mit einer Ausnahme – in den Reihen des niederen Adels finden sich keine lobenswerten Gestalten, der ganze dritte Stand wird als ausnahmslos lasterhaft dargestellt. Auch in seiner Schilderung bedient sich Kromer der bewährten Muster – das Fehlerhafte wird einerseits lächerlich gemacht, andererseits als für das Gemeinwohl gefährlich enthüllt, indem dem Leser gleich auch die Folgen eines derartigen Verhaltens sichtbar werden – nämlich das geschwächte Königreich, das den Feinden zu Opfer fällt oder von Überschwemmungen und Dürren heimgesucht wird. Die Landboten erscheinen hier als Zerstörer des Gleichgewichts zwischen den Ständen der *res publica*, als diejenige, die den Landtag schließlich handlungsunfähig machen:

Vonn disem haer ist der brauch erwachsen/ das man zu nachghendenn zeytten ohn dise lanbotten [...] kein ordenliche Tagsleistung mehr halten/ darzu gar kein schatzung erkennen/ oder einerley neüw gesatz machen doerffen: es ist auch vonn jar zu jar jr anzaal gewachsen/ vnd nimmer noch taeglichen vberhand. Es hat jr gewalt fast wie der Zunfftmeisteren zu Rom/ oder der Ephoren bey den Lacedemonieren angefangen: dann zu vnserer zeyt habend sie vnderstanden jhnen ein sollichen gewalt zuzumessen/ das sie vermeinet es doerffe weder der König od sein Rath etwas nambhafftiges on sie beschliessen. Ja sie habend mit besonderem hochmut angefangen jr vrtheil auch vber den Rath vnnd den König selbs zufellen.

[...] zum theil habend die grossen Herren vnnd gewaltigen partheyen darzu geholfen/ woeche dise mit fleyß zu jnen gezogen/ auch mit jren gastmaelern oder schenckungen auff jr seyten gebracht/ vnd jnen alles nach gefallen eingeildet/ als wann sie dise wie ein sackpfeffenn auff geblasenn/ wie sich dann ettliche selbs auß jnen geruemet (Pantaleon 1562: cccxlvij).

In dieser Passage sind die zwei, von Kromer mit Vorliebe angewandten Mechanismen des Tadels gut sichtbar – die Folgen des Fehlverhaltens sind hier aus dem angeführten antiken Kontext bekannt und die Gefahr für das polnische Königreich kann daraus *per analogiam* geschlossen werden. Die Landboten werden aber nicht nur auf diese Art und Weise kritisiert, sondern auch noch lächerlich gemacht, indem sie mit *Sackpfeffenn* verglichen werden, auf denen die Magnaten nach Belieben blasen.

Zusammenfassend kann man feststellen, dass Kromers „De origine“ nicht nur rein informativen Charakter hat, sondern auch eine erzieherische Funktion erfüllt. Wie es bereits im ersten Teil des Aufsatzes skizziert wurde, sollte das Werk Kromers die als peinlich empfundene Lücke in der polnischen Geschichtsschreibung füllen, indem es den Erwartungen des Königs und bestimmter Würdenträger gerecht werden sollte. Die Erhebung der Brüder Kromer in den Adelsstand lässt vermuten, dass dieses Vorhaben mit Erfolg realisiert wurde.

Die Geschichte Polens ist in „De origine“ parataktisch und additiv organisiert, was ihren erzieherischen Charakter fördert. Die Vergangenheit erscheint also als ständige Wiederholung immer der gleichen Erzählung, die zwar variiert, der Rahmen aber unverändert bleibt. In den an sich komplexen Vorgängen lassen sich Schemata erkennen, die das Geschehene erst verständlich machen. Kromers Plädoyer für die – seiner Meinung nach – beste Staatsordnung wird nicht argumentativ vorgetragen, sondern als von der Vergangenheit selbst bestätigt dargestellt. Das Königreich, das von einem weisen Herrscher regiert wird, der auf den Rat der kirchlichen und weltlichen Würdenträger hört, garantiert seinen Bürgern ein glückliches Leben fern aller Unruhen. All die in „De origine“ beschriebenen Blütezeiten verdankt die *res publica* dem Gleichgewicht zwischen den Ständen des Königreiches. So wie die Zeiten des Gleichgewichts ein Idealfall sind, werden die für dieses Gleichgewicht sorgenden Herrscher zu Vorbildern gemacht – schließlich werden sie alle zur Verkörperung des guten Hirten, wie sie Kromer mehrmals nennt. Ähnlich werden der Senat und die katholische Kirche zu Inkarnationen der Staatsraison und des Wächters über das Wohlergehen der Gemeinschaft, während sich die einzelnen Senatoren oder Bischöfe entweder in diese eingliedern lassen oder aus ihnen ausgenommen werden. Diese

Ausklammerung wird auch sprachlich realisiert, indem die Betroffenen mit dem Namen genannt werden, den sie in der Gemeinschaft verlieren würden oder indem sie lächerlich gemacht werden.

Marcin Kromers Auffassung von Geschichte war pragmatisch. „De origine“ wurde im Auftrag des Königs und seiner Umgebung geschrieben. Bestimmte Verhaltensmuster wurden bevorzugt, während andere als gefährlich oder lächerlich angeprangert wurden, da aber das Bild des vorbildlich regierten Staates nicht auf die Ebene der Argumente, sondern in die Erzählung selbst projiziert wurde, erscheint es als gegeben und die in ihm enthaltenen Muster als diejenigen, die sich bewährt haben.

Die „allein richtige“ Version der Vergangenheit Marcin Kromers hätte als Beispiel der Informationsmanipulation, als wirklichkeitsferne Fabel bezeichnet werden können, hätte man den Prozess des Geschichtsschreibens außer Acht gelassen. Geschichtsschreibung an sich erzwingt vom Geschichtsschreiber die Entscheidung für eine bestimmte Reihenfolge, für eine bestimmte Ordnung und somit auch gegen das Chaos oder gegen eine andere Ordnung, die sich dem Forscher im Quellenmaterial offenbart. Die Geschichte, die schließlich dem Leser präsentiert wird, ist ein Produkt der Interaktion zwischen dem Schreiber und seinem Material, von denen beide in einen bestimmten historischen Kontext gehören und dessen Wertvorstellungen und Wünsche sie weitertragen.

Literaturverzeichnis

Kromer, Marcin 1555: *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*. Basilea: Oporinus.

Pantaleon, Heinrich 1562: *Mitnächtlicher Völckeren Historien in welcher viler Nationen [...] Ursprung, mancherley gebreüche, nammhaffte Historien, Regiment unnd Ritterliche taathen biß auff dise unsere zeyt auff das kürzeste waarhafftig unnd ordentlichen in dreyßig Bücheren begriffen*. Basel: Petri, Perna.

Nachschlagewerke

Barycz, Henryk 1970: Marcin Kromer. In: *Polski Słownik Biograficzny* 15/3 (66), 319.

Wolf-Dahm Barbara 1992: Martin Kromer. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Bd. IV, Spalten, 681–686.

Forschungsliteratur

Arnold, John H. 2001 [2000]: *Geschichte. Eine kurze Einführung*. Übersetzung Karin Schuler. Stuttgart: Reclam [*History. A Very Short Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press].

- Barycz, Henryk 1981: *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Finkel, Ludwik 1883: Marcin Kromer, historyk polski XVI wieku. Rozbiór krytyczny. *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności* 16, 302–434.
- Fuetter, Eduard 1911: *Geschichte der neueren Historiographie*. Zürich: R. Oldenbourg (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Abteilung I. Allgemeines. Hrsg. von Georg von Below und Friedrich Meinecke. Erste Ausgabe).
- Kalinowska, Jadwiga; Jan Wiśniewski 1979: Najstarszy warmiński formularz wizytacyjny z czasów biskupa Marcina Kromera. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 2 (144), 139–164.
- Nowak, Władysław 1975: Agenda biskupa Marcina Kromera w dziele ujednolicenia liturgii sakramentów św. w Polsce po Soborze Trydenckim. *Studia Warmińskie* 12, 29–91.
- Obląg, Jan 1965: Kaplice polskie Marcina Kromera na Warmii. *Studia Warmińskie* 2, 7–30.
- Sojka, Józef 1970: Ustawodawstwo synodalne biskupa Marcina Kromera (+1589). *Studia Warmińskie* 7, 341–359).
- Stasiak, Arkadiusz Michał 2003: *Ideal monarchy w pismach Marcina Kromera*. Lublin: Warmińska Kuria Metropolitalna.
- Walewski, Cyprian 1874: *Marcin Kromer*. Warszawa: J. Berger.

Właściwa wersja minionych wydarzeń. Pozorna kontynuacja czy rzeczywisty chaos

STRESZCZENIE. Wychodząc z założenia, że słowo jako środek komunikacji może być przedmiotem manipulacji, autorka stara się udowodnić na wybranych tekstach historiograficznych że wybór opisywanych wydarzeń dziejowych i sposób ich prezentacji może mieć wpływ na kształtowanie się poglądów politycznych odbiorców informacji. Manipulacja może też, jak wskazuje, mieć miejsce u badaczy zajmujących się interpretacją źródeł historycznych. Przedmiotem analizy autorki jest sposób ukazania historii Polski w *De origine et rebus gestis Polonorum* Marcina Kromera oraz zaproponowana przez niego ocena poczynań stanów Rzeczypospolitej i jej wpływ na kształtowanie postaw czytelników tego dzieła.

SŁOWA KLUCZOWE: historiografia, historia Polski, Marcin Kromer, manipulacja

„Ich kann das *Wort* so hoch unmöglich schätzen“ (Faust). Anmerkungen zur Wortschatzarbeit im DaF-Unterricht

Nach seinem Osterspaziergang will Faust das Johannesevangelium übersetzen. Schon der erste Satz bereitet ihm aber Schwierigkeiten. Faust versteht die im ersten Satz ausgedrückte Proposition so, dass der Ausdruck „Wort“ eine Entität bezeichnet, die „alles wirkt und schafft“ (Vers 1232). Das Wort *Wort* kann es nach seiner Auffassung nicht sein, daher entscheidet er „Ich kann das *Wort* so hoch unmöglich schätzen.“ (V. 1225)

Im weiteren Verlauf dieser Szene wird Faust jedoch Wörter gebrauchen, um den Pudel zu beschwören. Eine gewisse schaffende Kraft traut er den Wörtern also doch zu. Das wird ihm auch prompt vorgehalten, denn auf seine Frage an den fahrenden „Skolasten“: „Wie nennst du dich?“ (V. 1227) bekommt er zur Antwort:

„Die Frage scheint mir klein
Für einen, der das Wort so sehr verachtet,
Der, weit entfernt von allem Schein,
Nur in der Wesen Tiefen trachtet“ (V. 1228 – 1230).

Doch jetzt beharrt Faust. Er will den Namen wissen:

„Bei euch, ihr Herren, kann man das Wesen
Gewöhnlich aus dem Namen lesen ...“ (V. 1230–1231).

Auf den ersten Blick haben wir es hier mit einem Widerspruch zu tun. Einerseits verachtet Faust das Wort, andererseits ist es ihm wichtig, den Namen des Wesens zu erfahren, das als Pudel vom Osterspaziergang mit ihm in sein Studierzimmer gekommen ist. Doch der Widerspruch ist nur ein von mir konstruierter, denn Faust verachtet das Wort gar nicht. Das zeigt vor allem seine Verbundenheit mit der Magie. Er widerspricht nur der Behauptung des Johannes, das Wort – also eine Äußerung – sei als der Anfang des Seins anzusehen. Fausts Problem kann man also in der Form des uralten metaphysischen Problems so fassen: Gibt es ein X

für das gilt: X ist der Anfang des Seins? Der Evangelist Johannes setzt für dieses X Gottes Wort ein, Faust entscheidet sich für „die Tat“.

Können Worte Wirklichkeit schaffen? Sieht man diese Szene und den weiteren Verlauf der Handlung genauer an, so ist diese Frage zunächst bejahend zu beantworten. Nach dem Johannesevangelium schafft ein Wort die ganze Schöpfung. Indem Faust aber für „das Wort“ „die Tat“ setzt, schafft er ebenfalls eine bestimmte Wirklichkeit.

Verlassen wir den Doktor Faust und kehren in unsere Welt zurück, in die Welt, in der ich lebe. In dieser Welt gibt es sicher solche Entitäten wie: *Urknall, Struktur, Wachstumskurven, innere Sicherheit, Armut, Fundamentalismus, terroristische Bedrohung, Gewinne, Begabung, Aufmerksamkeit, Intelligenz, Disziplin, Morpheme, Konstituenten, Fremdsprachendidaktik, Moral, Disziplin, Arbeitseifer, Ehre, Schönheit, Gerechtigkeit*, Finanzkrise und vieles mehr.

Wie viel von dem, was die Welt, in der ich lebe, ausmacht, kenne ich wirklich? Wie viele Arbeitslose kenne ich, wie viele Fundamentalisten, wie oft habe ich Intelligenz erfahren, wie oft eine terroristische Bedrohung? Wie viel also von dem, was *die Welt, in der ich lebe*, ausmacht, kenne ich aus eigener Erfahrung, wie viel davon ist mir nur durch Worte vermittelt worden? *Die Welt, in der ich lebe*, ist zweifellos etwas, das zum großen Teil aus Symbolen besteht und damit auch aus Wörtern. In erster Annäherung kann man – keineswegs erschöpfend – deren Rolle so bestimmen: Wörter schaffen in gewissem Sinne eine Realität, Wörter können zu Sätzen und Texten zusammengefügt werden. Ohne Wörter können wir uns nur beschränkt verständigen und ohne Vokabelkenntnisse kann ein fremdsprachiger Text nicht dekodiert werden. Daher ist auch nach Kußmaul (2007) das Wörterbuch das am häufigsten benutzte Hilfsmittel beim Übersetzen.

Das Vokabellernen ist aber oft ein mühseliges Unterfangen, es raubt vielen Schülern die Freude am Erlernen einer fremden Sprache. Wie kann man dieser Schwierigkeit begegnen? Ein Vorschlag wäre, den Schülern/Lernern zu zeigen, dass die Beschäftigung mit Wörtern, deren Struktur und Geschichte eine spannende Angelegenheit werden könnte. Sie könnte ihnen zeigen, wie sehr die Sprachen, die wir in Europa am häufigsten lernen, also Englisch, Französisch, Spanisch und Deutsch als indoeuropäische Sprachen miteinander verwandt sind und das viel stärker als es auf den ersten Blick scheint. Diese Sprachen sind in ihrer heutigen Ausprägung auch dadurch gekennzeichnet, dass zwischen Ihnen ein reger Wort-Tourismus über Jahrhunderte stattfand und auch heute noch stattfindet. So ist z. B. *Grenze* ein polnischer Einwanderer in der deutschen Sprache, genauso wie *Brandenburg (branibor)* und das bran-

denburgische *Wittstock* (*wysoka*). Viele Menschen wissen nicht, dass die Franzosen ihren *chic* von den Deutschen ausgeliehen haben. Das polnische Wort *szlachta* wiederum ist aus dem mittelhochdeutschen *slahte/geslaht(e)* entlehnt. Das alles lehrt uns ein Blick in entsprechende etymologische Wörterbücher (siehe Bibliographie).

Bevor ich dies vertiefe, möchte ich aber kurz auf die gegenwärtige Problematik des Sprachunterrichts überhaupt eingehen. Ich möchte aus meiner fast vierzigjährigen Erfahrung als Fremdsprachen- und Deutschlehrer die Analyse von Jürgen Trabant bestätigen (2008), dass wir im Zuge der Globalisierung in Europa immer stärker die Tendenz zur reinen Diglossie beobachten. Immer weniger Menschen sind bereit, neben Englisch noch eine weitere Fremdsprache zu erlernen. In den Wissenschaften bringen nur noch Veröffentlichungen in englischer Sprache die so begehrten Leistungspunkte. Viele Universitäten – auch Schulen und Firmen – in ganz Europa gehen dazu über, auf Englisch zu unterrichten oder zu verhandeln. In dieser Situation scheint es reine Zeitverschwendung zu sein, neben Englisch noch eine zweite Fremdsprache zu erlernen, denn die ganze Welt spricht „Globalesisch“, wie Jürgen Trabant (2008) es ausdrückt. In dieser Situation sind aber diejenigen, die Englisch als Muttersprache beherrschen, eindeutig im Vorteil – also Englisch schon im Kindergarten und das mit vollem Ernst? In der Schule und an der Universität dann möglichst alle Fächer auf Englisch unterrichten?

Ich denke, hier sind die geisteswissenschaftlichen Fächer und die Philologien gefordert. Vielleicht hat auch unsere Art Sprachen zu unterrichten dazu beigetragen, dass unsere Jugend immer größere Probleme sowohl mit fremden Sprachen als auch mit ihrer Muttersprache hat. Zumindest kann ich von mir und meinen inzwischen erwachsenen Kindern sagen, dass wir die Schulzeit nicht als die spannendste Zeit unseres Lebens in Erinnerung haben.

Wie geht das aber, spannend unterrichten? Diese Frage ist gar nicht so einfach zu beantworten. Das zeigt m. E. eindeutig die Geschichte der rasch wechselnden Methoden im Sprachunterricht im Verlauf der letzten Jahrzehnte. Diese regelmäßigen Wechsel didaktischer Entwürfe, die stark an wechselnde Modetrends erinnern, sind für mich ein Kennzeichen dafür, dass wir die Unterrichtsmethode noch nicht gefunden haben. Ein Grund dafür mag sein, dass die Fremdsprachendidaktik eine reine geisteswissenschaftliche Disziplin ist, in der nur selten – wie dies Susanne Riegler (2006) feststellt – empirische Untersuchungen unternommen werden.

Ich möchte im Folgenden in Anschluss an die Postulate und Ergebnisse von Susanne Riegler, einige Vorschläge für eine reflektierende Wortschatzarbeit machen. Sie bestehen darin, durch thematisieren phonetischer und etymologischer Gesichtspunkte die natürliche Neugier der Lernenden für Wörter und für die Zusammenhänge, in die sich Wörter bringen lassen, zu erwecken und zur Entfaltung zu bringen. Bevor ich fortfahre, möchte ich Sie aber beruhigen: Die Unterrichtsmethode sind meine Vorschläge auch nicht. Es dürfen also weiterhin Magister- und Doktorarbeiten in Sprachdidaktik geschrieben werden.

Ich habe vom Wort-Tourismus gesprochen. Dazu werde ich noch einige Beispiele, insbesondere deutsch-polnische anführen. Dieser Schwerpunkt deshalb, weil mir als Deutschen sehr schmerzhaft die Worte von Jerzy Mikułowski-Pomorski über seine ersten Erfahrungen mit Deutsch in den Ohren klingen:

Mówiąca po niemiecku władza nie miała nic ludzkiego do powiedzenia. ... za mego dzieciństwa niemiecki nie był językiem ludzkiej rozmowy; człowiek, który nim się posługiwał, wymagał posłuszeństwa i nie słuchał, co się do niego mówi. Mógł być groźny, ale nie interesował mnie. Powinien sobie pójść i zniknąć z mego życia.“ (Mikułowski-Pomorski 2007: 11). [Die Deutsch sprechende Behörde hatte nichts Menschliches zu sagen. ... Zu meiner Kindheit war Deutsch nicht die Sprache des menschlichen Gespräches; Der Mensch der sie benutzte, erforderte eine Gehorsamkeit und hörte nicht zu, was man zu ihm sagte. Er konnte gefährlich sein, aber er interessierte mich nicht. Er sollte weggehen und aus meinem Leben verschwinden (Eigene Übersetzung: GG)]

Das zwanzigste Jahrhundert ist aber nur eines von zwanzig. Es gab auch andere Zeiten in den deutsch-polnischen Beziehungen. Davon zeugt der freie grenzüberschreitende Wortverkehr, auf den es sich lohnt hinzuweisen. Er kann auch wieder bewusst machen, dass Nachbarn friedlich miteinander sprechen können. Dazu kann und sollte m. E. der Fremdsprachenunterricht beitragen.

Und nun, wie angekündigt, eine Reihe von Beispielen für die angesprochene Thematisierung phonetischer und etymologischer Gesichtspunkte, die ich in drei Gruppen ordnen möchte:

- (1) Internationalismen / Europäismen, d. h. wir sprechen doch alle die gleiche Sprache. Den etymologischen Blick entwickeln. Hier geht es mir darum, im Sprachunterricht den Artikulationsvorgang bewusst zu machen, um jahrgangsgentsprechend die Fähigkeit zu vermitteln, Wortverwandtschaften zwischen Sprachen zu erahnen.
- (2) Wort-Tourismus. Hier plädiere ich dafür, die Fremdsprachen nicht nur in Anlehnung an einen neuen Modetrend interkulturell zu unterrichten. Ich möchte meinen Schülern/Studenten klar machen, dass

Wörter gar nicht reisen können. Es sind Menschen, die durch die Gegend ziehen und im Reisegepäck neue Ausdrücke mitbringen. Die Verfolgung dieser Wege, das Öffnen dieses Reisegepäcks, dazu sollte der Sprachunterricht anhalten und zeigen, dass die Lerner damit viel auch über die fremde und ihre eigene Kultur erfahren können. Hier wäre auch die Stelle, an der man – wiederum Jahrgangsabhängig – mit den Schülern darüber sprechen kann, was eine bestimmte Ausdrucksweise über die Menschen verrät, die sich dieser Ausdrucksweise bedienen. In diesem Punkt möchte ich auch zeigen, dass es in der deutsch-polnischen Nachbarschaft nicht nur Krieg und Aggression gegeben hat (vgl. auch Łaziński 2008).

Und nun zum ersten Punkt, den Internationalismen und Europäismen. Zunächst möchte ich einige Beispiele dafür anführen, dass wir Europäer tatsächlich die gleiche Sprache(n) sprechen. Wenn sie das etymologische Wörterbuch des Polnischen von Krystyna Długosz-Korczakowa (2006) durchblättern, das nicht nach einzelnen Lexemen sondern nach bestimmten Oberbegriffen geordnet ist, werden Sie feststellen, dass unter dem Buchstaben A alle zweiundzwanzig Begriffe in fast allen europäischen Sprachen vorkommen: ABC, ABORCJA, ADMIRAŁ, ADWENT, ADWOKAT, AFERA, AGENT, AGITACJA, AKADEMIA, AKKUMULATOR, ALGORYTM, ALLELUJA, AMPUTACJA, ANTOLOGIA, ANTYSEMITYZM, APTEKA, ARENA, ASORTYMENT, ATEIZM, AUTO, AUTOR, AWANGARDA. Unter den neunzehn Einträgen unter dem Buchstaben H habe ich elf Internationalismen gefunden: HABIT, HANDEL, HARMONIA, HISTERIA, HISTORIA, HOBBY, HOKUS-POKUS, HONOR, HUMANISTA, HUMOR, HYMN. Noch ein anderes Beispiel, diesmal aus „Englischer Mindestwortschatz“ (West, Hoffmann 1974). Dieser Mindestwortschatz enthält unter dem Buchstaben E sechsfünfzig Lexeme, davon sind zehn wiederum Europäismen: EDUCATE, EFFECT, ELECT, ELECTRICAL, EXAMINE, EXACT, EXCELLENT, EXPERT, EXTRA, EXTREME. Diese und ähnliche Zusammenhänge machen zumindest eine gewisse Gemeinsamkeit zwischen den jeweiligen Sprachgemeinschaften deutlich.

Gegenwärtig werden das Deutsche und andere europäische Sprachen vom Englischen stark beeinflusst: *Cash, Slogan, Manager, CD, Disco, Hit, Jazz, Show, Sex, Computer, Update, log in, SMS*. Hier muss ich auch das schöne, neue deutsche Wort *Handy* erwähnen, das einerseits ein Missverständnis, andererseits eine echte Neuschöpfung ist, und obwohl deren Benutzer sehr oft lästig und als Autofahrer manchmal kriminell sind, möchte ich diesen süßen Neologismus nicht mehr missen. Die Vorherrschaft des Englischen hat viele Sprachpuristen aufgeschreckt. In den meisten Sprachen gibt es inzwischen Bezeichnungen für diesen

Trend zum Globalesischen: *Denglisch, français, Dungalisch, Sweng-lisch*. Im Polnischen ist mir noch keine solche Bezeichnung begegnet.

Solche Listen kennen Sie aber, ich will Sie damit nicht weiter langweilen. Wenn Sie ihren Schülern/Studenten diese Zusammenhänge bewusst machen, könnten Sie ihnen deutlich machen, dass die fremden Sprachen gar nicht so fremd sind und deren Erlernen eine zu bewältigende Aufgabe ist.

Mein zweiter Punkt betrifft den etymologisch/phonetischen Blick. Ausgangspunkt dieser Überlegungen soll die Wiederholung einer oft erwähnten Tatsache sein: Sprechen ist eine Tätigkeit. Ich denke jetzt aber nicht an pragmlinguistische Zusammenhänge, sondern an das körperliche Tätigsein. In der Fachsprache der Phonetik ausgedrückt: „In den heutigen europäischen Sprachen werden die für die Einzelsprachen relevanten lautlichen Differenzierungen normalerweise durch die Modifikation des ausgeatmeten (egressiven) Luftstroms im Kehlkopf und/oder im Ansatzrohr gebildet“ (Pompino-Marschall 2003: 18). Die Modifikation geschieht durch die Veränderung der Geometrie des Ansatzrohres, wobei wir im Schnitt bei jedem Laut etwa dreißig Muskeln aktivieren. Aus dieser Perspektive möchte ich im Folgenden das Sprechen weiterhin als eine Tätigkeit vorstellen und dabei zeigen, dass wir mit unseren Lernenden Beziehungen zwischen Wörtern entdecken können, wenn bewusst gemacht wird, was wir eigentlich beim Sprechen im soeben genannten Sinn tun. Ich habe mit Studenten der WSHE die Erfahrung gemacht, dass dies eine spannende Beschäftigung sein kann und ich glaube in Anschluss an Susanne Riegler (vgl. Riegler 2006), dass dies mit jeder Altersstufe machbar ist, mit kleinen Schulkindern vielleicht sogar leichter als mit erwachsenen Studenten.

Ich möchte Sie jetzt zu einer kleinen Übung einladen. Sprechen Sie bitte den Laut [a] und das möglichst lange. Machen Sie sich dabei das bewusst, was der Phonetiker mit „Geometrie des Ansatzrohres“ meint: Sie öffnen den Mund, indem Sie den Kiefer senken, Sie halten dabei die Zunge ebenfalls gesenkt. Was passiert nun, wenn Sie weiterhin den Laut [a] produzierend den Kiefer und die Zunge allmählich heben? Sie ändern die Geometrie des Ansatzrohres und produzieren – sprechen heißt etwas tun! – die Reihe der sogenannten Kardinalvokale [a, e, i]. Wenn Sie sich genau beobachten, werden Sie feststellen, dass Sie bei [i] die Lippen etwas breiter werden lassen; schließen oder runden sie die Lippen nun, so könne sie [o] und [u] artikulieren. Solche und ähnliche Übungen sind beim Fremdsprachenlernen wichtig, das ist nichts Neues. Das haben Sie sicher auch gemacht, wenn Sie z. B. mit Lernenden, deren Muttersprache Polnisch ist, die korrekte Aussprache der Wörter *über*,

rühmen, Mühe, blühen, Würmer, mündig, hüben usw. geübt haben. Deutsche Muttersprachler können ohne derartige Übungen die französischen Nasalvokale, z.B. [ã] oder [õ] (dabei auch entsprechend den nasalierten [e] Laut) auch nicht erlernen.

Worauf ich aber mit solchen Übungen die Lernenden hinweisen will, ist die Tatsache, dass sie durch die bewusste Artikulation Verwandtschaften zwischen Worten erahnen können, so z. B. die zwischen den beiden Worten *Wasser* und *Woda*. Durch bewusst machen der Artikulationsweise kann man m. E. zeigen, dass dies die gleichen Wörter aus der indoeuropäischen Sprachfamilie sind. Vorher aber noch etwas phonetischer Systematik. Es geht hierbei nicht darum, einen Phonetikkurs zu halten, sondern darum, die Tätigkeit Sprechen bewusst zu machen – erinnern Sie sich bitte, wir betätigen beim Artikulieren im Schnitt etwa dreißig Muskeln! ¹

- (1) Wir benutzen die Lippen, um die Laute [p, b, m] (=bilabial),
- (2) die Unterlippe und die Zähne, um die Laute [f, v] (=labiodental),
- (3) den Zahndamm und die Zunge um die Laute [t, d, n, s, z, l, r] (=alveolar) zu artikulieren.
- (4) Gehen wir mit der Zunge jetzt ein wenig weiter nach oben (=postalveolar), dann sprechen wir die Laute, die im Polnischen mit Graphemen „sz“ und „ż“ oder „rz“ und im Tschechischen mit „š“ und „ž“ oder „ř“ wiedergegeben werden,
- (5) noch weiter oben werden die Laute [ç, j](=palatal) und schließlich werden
- (6) am weichen Gaumen (=velar) die Laute [k, g, x, ŋ] produziert.

Es bleiben noch zwei Artikulationsorte übrig:

- (7) der hintere Bereich des Ansatzrohres (=uvular), wo wir die z.B. die Laute [χ, ʀ] realisieren, und
- (8) fast am Kehlkopf (=glotal), wo wir die Laute [h, ʔ] (z. B. *Be?amter, ge?ahnt*) artikulieren.

Das ist das, was der Dozent wissen sollte. Ich wiederhole nochmal, es geht um bewusstes Artikulieren nicht um einen Phonetikkurs. Nach den Artikulationsübungen kann ich zeigen, dass in den Worten *Wasser* und *Woda* die beiden Laute [s] und [d] Alveolare sind (siehe oben Punkt 3), bei deren Artikulation die gleichen Sprechwerkzeuge beteiligt sind. Sie unterscheiden sich nur in der Artikulationsweise. Den Laut [s] kann ich sehr lange artikulieren [sssssssss ...]. Dieser Laut ist ein Frikativ. Die ausströmende Luft reibt sich an der Zunge und am Zahndamm. Den Laut [d] kann ich aber nicht halten, er ist wie [p, b, t, k, g, ʔ] ein Plosiv.

¹ Die oben fehlenden und nachgeahmten schriftlichen Darstellungen der Laute kann man in dem phonetischen Alphabet der *Association Phonétique Internationale* finden (Anmerkung des Herausgebers). Vgl. zum Folgenden auch Altmann & Ziegenhain 2007, Kap. 2; dort auch weiterführende Literatur.

Die Veränderung von *Wasser* zu *woda* ist also von Frikativ zur Plosiv, aber – das ist wichtig! – an der gleichen Artikulationsstelle. (In einem Etymologie-Seminar könnte man jetzt die ganze Reihe von der indoeuropäischen Wurzel **au-* über deren Dentalerweiterung **aud-* zu westgermanisch **watar*, altslawisch **voda* mit den entsprechenden Formen in den gegenwärtigen europäischen Sprachen besprechen.)

Ähnlich verhält es sich mit: *leicht* / *lekki* / *light*, und *Grund* – *grunt* (*gruntowny*), wobei hier im Deutschen noch die Auslautverhärtung eine Rolle spielt. Wortformveränderungen finden sehr häufig dadurch statt, dass sich nur die Artikulationsweise aber nicht der Artikulationsort ändert – allerdings nicht immer, wie ich gleich zeigen möchte. Solche Übungen haben auch einen nicht zu unterschätzenden mnemotechnischen Effekt. Das Ähnliche lernen die Schüler schneller und behalten es besser als das ganz Fremde.

Wenn Sie aber mit diesem Unterricht Erfolg haben, könnte ein intelligenter und witziger Schüler Ihnen folgende Frage stellen: Warum nicht *Wasser* = *wada*? Jetzt müssten Sie die Veränderungen im Vokalismus besprechen und sich Beispiele vorbereiten wie *nehmen* – *nahm* – *genommen* oder innerhalb der slawischen Sprachen Paare wie *siostra* – *sestra* oder *ręka* – *ruka*. So könnten Sie Ihre Lerner darauf aufmerksam machen, dass *wada* vom altslawischen **vaditi* (jem. tadeln) abstammt. Auf die Veränderungen im Vokalismus kann ich aber aus Zeitgründen nicht eingehen.

Es gibt auch Veränderungen des Artikulationsorts. Ich möchte Sie nun zu einer weiteren Übung einladen. Wir gehen wieder vom Laut [s] aus. Halten Sie das [s], nehmen Sie aber jetzt Ihre Stimme hinzu – Ihre Stimmbänder fangen zu vibrieren an – dann artikulieren Sie den Laut [z]. Dritter Schritt: Ausgehend von [z] verschieben Sie nun den Artikulationsort etwas höher, Richtung harter Gaumen. Sie artikulieren jetzt den Laut wiedergegeben mit polnischen Graphem „ż“ oder „rz“ (oder Tscheichschen „ž“ und „ř“) mit Palatalisierung und damit haben Sie den Übergang von mhd. *sûr* (sauer) zum Stolz der polnischen Küche, zu *zur* vollzogen. Die gleiche Veränderung haben Sie bei *żagiel* (aus *Segel*), *żartować* (aus mhd. *serten*), *żegnać* (aus *segnen*), *sztuka* (aus mhd. *stuck(e)* heute *Stück*). Weitere Beispiele aus dieser Reihe sind *żart* (aus mhd. *serten*), *żebak* (aus ahd. *sefer*; hier haben wir noch bilabial [b] aus labiodental [f]) und schließlich *żolnierz*, das von Söldner abgeleitet ist.

Eine weitere Verwandtschaft, die sich so nachvollziehen lässt, ist die schon erwähnte zwischen *Geschlecht* und *szlachta* sowie der gleiche Ursprung von *Dolmetscher* und *thumacz*. Beide sind aus Asien über das

Türkische in unsere Sprachen eingewandert. Vielleicht könnten Sie mit ihren polnischen Lernern auch darüber diskutieren, wie *thumacz* früher artikuliert wurde und damit die Rechtschreibung erklären.

Für Deutsch als Fremdsprache möchte ich zum Schluss dieses Abschnitts auf ein häufiges umgangssprachliches Phänomen hinweisen: das Verschleifen der nicht prominenten (nicht betonten) Silben und die damit zusammenhängende Assimilation der Konsonanten: [zi:bən] → [zi:bn] → [zi:m], [ne:mən] → [ne:mn] → [ne:m].

Ich komme nun zu meinem dritten Punkt, dem Wort-Tourismus. Die Thematisierung dieses Bereichs erlaubt Ihnen, die heute so modernen interkulturellen Gesichtspunkte des Fremdsprachenlernens zu besprechen. Die Wanderungen der Wörter zu verfolgen, heißt kulturelle Entwicklungen nachvollziehen. Da wäre zuallererst der kirchlicher Bereich zu nennen, unser gemeinsames Erbe. Aus dem Griechischen über Latein haben wir jeweils im Deutschen und Polnischen: *Episcopus* > *Bischoff*, *biskup*; *apostolus* > *Apostel*, *apostol*; *evangelium* > *Evangelium*, *ewangelia*; *catedra* > *Kathedrale*, *katedra*

Die Wissenschaftssprache ist voller lateinischer und griechischer Ausdrücke. Sie dokumentieren ähnlich wie im kirchlichen Bereich den Weg wissenschaftlicher Entwicklung aus dem antiken Griechenland über die lateinische Sprache in unsere Sprachen. Hier als Beispiel einige Präfixe, die im Polnischen und Deutschen vorkommen: *anti-*, *auto-*, *bio-*, *micro-*, *macro-*, *tele-*, *inter-*, *intra-*, *trans-*, *multi-*, *maxi-* *mini-*, *audio-*, *video-*. Bei den Suffixen haben beide Sprachen jeweils eigene Formen ausgebildet: *-ista/-ist*, *-logia/-logie*, *-grafia/-graphie*, und *-izm/-ismus*, aber gemeinsam *-ment*.

Wenn Sie in Ihrem Unterricht einen interkulturellen Blick auf europäische Sprachen werfen, können Sie ihren Lernern zeigen, wie stark Europa durch die lateinische Sprache geprägt ist. Hier einige Beispiele (als drittes Wort jeweils die französische Entsprechung, sozusagen als Übung in lateinischer Dialektologie) *moneta* > *Münze*, *moneta*, *monnaie*; *coquina* > *Küche*, *kuchnia*, *cuisine*; *scola* > *Schule*, *szkola*, *école*; *Murus* > *Mauer*, *mur*, *mur*. Sie sollten bei diesen Wörtern die oben besprochenen Artikulationsübungen durchführen, z. B. [s] → [ç]/[x] bei *coquina* > *Küche* / *kuchnia*. Interessant sind hier bestimmte Unterschiede. So haben wir zwar *via strata* > *Straße* (dt.), *rue* (fr.), aber im Polnischen *ulica*. Ebenso *fenestra* > *Fenster*, *fenêtre*, aber im Polnischen haben wir *okno*. Hier kann man aufzeigen, dass die Verschiedenheiten der etymologischen Verwandtschaften auf verschiedene kulturelle Entwicklungen hinweisen. Das Wort *ulica* bedeutet im Altslawischen einen schmalen Durchgang zwischen Bebauungen, während *Straße* einen be-

festigten Weg meint. Das Wort *okno* wiederum ist mit *oculus* verwandt und bezeichnet die Stelle, aus der man aus einem Raum hinausschauen kann, während *Fenster* die Funktion des Erhellens eines Raumes meint.

Aus der Zeit der Dominanz der französischen Kultur in Europa gibt es in beiden Sprachen Entlehnungen. Aus *bureau* haben wir entweder *biuro* oder *Büro* und weiterhin *chef* > *szef* und *Chef*; *restaurant* > *restauracja* und *Restaurant*; *fauteuil* > *fotel* aber im Deutschen *Sessel*, das über indoeuropäisch **sed-* mit dem polnischen *siodło* verwandt ist.

Beide Sprachen haben in der Zeit der Renaissance aus dem Italienischen folgende Wörter entlehnt: *Bank* / *bank*, *Konto* / *konto*, *Kredit* / *kredyt*, *Konzert* / *koncert*, *Tenor* / *tenor*, *Tempo* / *tempo*.

Den Einfluss der arabischen Kultur dokumentieren in unseren Sprachen solche Wörter wie: *Tarif* / *taryfa*, *Alkohol* / *alkohol*, *Sirup* / *syrop*, *Zucker* / *cukier*, *Algebra* / *algebra*, *Ziffer* / *cyfra*, *Orange* / *oranż*.

Der Vergleich von Ausdrucksweisen führt uns noch tiefer in die interkulturelle Thematik. Auch wenn unsere Sprachen verwandt sind, sehen sie doch oft die Sachen anders als der Nachbar. Ich beginne mit *Muttersprache*. Die französische Entsprechung ist zwar *langue maternelle* aber im Polnischen heißt es *język ojczysty*, während der Engländer ähnlich wie der Deutsche *mother tongue* aber auch *native tongue* sagt. Die *Muttersprachler* werden im Englischen als *native speaker* bezeichnet. Die gleiche Sehweise begegnet uns im Französischen *locuteur native* und im Polnischen *rodzimy użytkownik języka*.

Spannend finde ich auch die Genese der Bezeichnungen für uns Deutsche in einigen europäischen Sprachen. In den Straßburger Eiden von 842, in denen das Reich Karls des Großen endgültig geteilt wird, schwören die beiden Urenkel Karls, der eine in „romana lingua“ der andere in „teudisca lingua“ (Koch 1984: 39). Das lateinische Wort *teudiscus* ist eine Latinisierung des althochdeutschen *thiota*, das „zum (eigenen) Volk gehörig“ meint, zunächst als reine Sprachzugehörigkeit, später dann auch die nach und nach entstehende politische Einheit der westgermanischen Stämme, die einen der „diutisch/tiutsch“ (vgl. Pfeifer 2005, Stichwort „deutsch“) genannten Dialekte sprachen. Diese Bezeichnung hat sich im italienischen *Tedesco* erhalten, während die Franzosen, die es 842 in Straßburg mit den Alemannen zu tun hatten, bis heute *Allemand* sagen. Die Engländer wiederum, obwohl sie selber welche sind, sagen *German*. Aus polnischer Sicht war der westliche Nachbar jemand, dessen Sprache man nicht verstand und der sich auch nicht verständlich machen konnte, also *Niemiec*, der Sprachlose. Die Namen für die Länder: italienisch *Germania*, englisch *Germany*, im Polnischen die Pluralform *Niemcy*.

Ein weiteres Beispiel für eine verschiedene Seh- und Bezeichnungsweise für die gleiche Sache: Während wir im Deutschen *Hufeisen* haben, ein Wort das sehr genau den Stoff und den Ort bezeichnet, an dem er angebracht ist, ist die französische Sprache etwas allgemeiner, denn hier heißt es *fer à cheval*. Man könnte meinen, am besten sorgt der Engländer für seine Pferde, denn im Englischen heißt es *horse shoe*. Im Polnischen ist derselbe Gegenstand das Ergebnis der entsprechenden Tätigkeit: *podkowa*.

Ich habe zu zeigen versucht, wie man im Unterricht auf die Verwandtschaft der indoeuropäischen Sprachen anschaulich und in gewissem Sinn praktisch aufmerksam machen kann, darauf dass sich Sprachen gegenseitig beeinflussen, aber trotzdem eigene Ausdruckweisen für Gleiches bewahren. Dies führt uns zum Doktor Faust zurück, den ich am Anfang zitiert habe. Kann man das Wesen immer aus dem Namen lesen? Die Diskussion darüber ist alt und reicht von Platons Dialog *Kratylos*, Wilhelm von Humboldts Ansicht, in den jeweiligen Sprachen drücke sich der Geist der Völker aus, Leo Weisgerbers inhaltsbezogener Grammatik bis zur sogenannten Sapir-Whorf Hypothese. Heute würde man eine sehr enge Beziehung, ja eine Beeinflussung unseres Denkens durch die Sprache eher verneinen. Die Diskussion ist aber noch nicht abgeschlossen (vgl. Matsumoto & Juang 2007: Kap. 10).

Wir haben den Doktor Faust am Anfang als Skeptiker den Wörtern gegenüber kennengelernt. Ich weiß nicht, ob die bisher angeführten Beispiele ein Grund sein könnten, seine Skepsis zu mildern. Goethes Stück spiegelt m. E. unser Verhältnis zu den Wörtern, das von „ein Mann, ein Wort“, „ich gebe Dir mein Wort“ bis zur negativen Wendung „Wörter schneiden schärfer als Schwerter“ reicht. Diese Redeweisen kann m. E. auch als eine Geschichte unserer Einstellung zu Wörtern, zur gesprochenen Sprache sehen, auch als Geschichte unserer Einstellung zur Fremdsprachen. Es gab Zeiten, in denen das Wort eines Mannes sehr viel wog. Auch heute noch werden z. B. Tiere oft per mündlichen Vertrag von Bauer zu Bauer verkauft. Aber in den meisten Bereichen trauen wir den gesprochenen Wörtern/Worten nicht, ein schriftlicher Vertrag muss aufgesetzt werden, unter Umständen mit notarieller Beglaubigung. Und es scheint, dass im öffentlichen Sprachgebrauch eine grundsätzliche Skepsis den Worten der Politiker gegenüber angebracht ist. Auf der anderen Seite sprechen Fachleute darüber, dass wir in einer Informationsgesellschaft leben (vgl. Białobłocki et al. 2006), deren Grundbausteine Informationen, also Worte/Wörter sind. Schon Aristoteles wusste, dass wir Gemeinschaftswesen sind, und das bedeutet, dass wir mit einem Dilemma leben müssen: Ohne Worte/Wörter geht es nicht, wer aber

allen Worten glaubt, wer sozusagen alles wörtlich nimmt, der ist vielleicht etwas zu naiv. Dies erlebt auch Faust. Einerseits verlässt er sich auf das, was ihm Mephisto verspricht, andererseits wird er von ihm dauernd getäuscht. Am Ende sind es aber Worte, die ihn erretten: „Wer immer strebend sich bemüht,/Den können wir erlösen.“ (V. 11 936 f)

In meinem Vortrag habe ich das Gemeinsame unserer Sprachgemeinschaften hervorgehoben. In der geopolitischen Situation, in der wir uns befinden – Umweltprobleme, Globalisierung, Finanzkrise – sollte man das betonen, denn darüber sind sich alle Fachleute einig, dass es für diese Probleme keine nationalen sondern nur globale Lösungen gibt. Wir brauchen in dieser Situation viele kreative Lösungsvorschläge, die wir uns aber nur mit Worten mitteilen können. Daher brauchen wir einen kreativen Umgang mit Wörtern im Fremdsprachenunterricht, einen Umgang der auch das Gemeinsame unserer Sprachen zeigt. In der Zeit der Romantik hat man den Wörtern vertraut und ihnen sehr viel zugetraut. Die Romantiker gingen auch sehr kreativ mit der Sprache um. Daher zum Schluss eine Anmerkung zum Wort von Eichendorff (2005: 110691):

Wünschelrute

Schläft ein Lied in allen Dingen,
Die da träumen fort und fort,
Und die Welt hebt an zu singen,
Triffst du nur das Zauberwort.

Literaturverzeichnis

- Altmann, Hans, Ute Ziegenhain, 2007 /2002/: *Phonetik, Phonologie und Graphemik fürs Examen*. 2. überarbeitete und ergänzte Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Białobłocki, Tomasz; Moroz, Janusz; Konopka, Maria Nowina; Zacher, Lech W. 2006: *Spółczesność informacyjna. Istota, rozwój, wyzwania*. [Informationsgesellschaft. Wesen, Entwicklung, Forderungen] Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.
- Boryś, Wiesław 2006: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. [Etymologisches Wörterbuch der polnischen Sprache]. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Długosz-Korczakowa, Krystyna 2006: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. [Etymologisches Wörterbuch der polnischen Sprache]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Eichendorff, Joseph von 2005 /1841/: Gedichte (Ausgabe 1841) In: *Deutsche Literatur von Luther bis Tucholsky. Großbibliothek*. Berlin: Directmedia Publishing (DVD = Digitale Bibliothek Bd. 125).

- Koch, Hans Jürgen (Hrsg.) 1984: *Die deutsche Literatur in Text und Darstellung. Mittelalter II*. Stuttgart: Reclam. Veränderte und bibliographisch ergänzte Ausgabe (= Reclam Universalbibliothek. Bd. 9805).
- Kußmaul, Paul 2007: *Verstehen und übersetzen*. Tübingen: Narr (=narr studienbücher).
- Łaziński, Marek (Hrsg.) 2008: *Słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie* [Wörterbuch der deutschen Entlehnungen im Polnischen]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Matsumoto, David (Ricky); Linda Juang 2007 [2004 /1996/]: *Psychologia międzykulturowa*. Übers. Agnieszka Nowak. Gdańsk: Wydawnictwo Psychologiczne. [Culture and psychology / David Matsumoto, Linda Juang. 3. Aufl.. Australia Belmont, CA: Wadsworth/Thomson /David Matsumoto. Pacific Grove: Brooks/Cole Pub. Co./].
- Mikulowski-Pomorski, Jerzy 2007: *Jak narody prozumiwają się ze sobą w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*. [Wie sich die Nationen untereinander verständigen in der interkulturellen Kommunikation in der medialen Kommunikation]. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- Pfeifer, Wolfgang 2005 /1989/: *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. München: Deutscher Taschenbuchverlag, 8. Taschenbuch-Auflage /Erarbeitet von einem Autorenkollektiv des Zentralinstituts für Sprachwissenschaft unter der Leitung von Wolfgang Pfeifer; Autoren, Wilhelm Braun ... [et al.]. Berlin: Akademie-Verlag/.
- Pompino-Marschall, Bernd 2003 /1995/: *Einführung in die Phonetik*. 2. Aufl. Berlin, New York : Walter de Gruyter
- Riegler, Susanne 2006: *Mit Kindern über Sprache nachdenken*. Freiburg im Breisgau: Fillibach.
- Trabant, Jürgen 2008: *Was ist Sprache?* München: C. H. Beck (=becksche reihe 1844).
- West, Michael; Hoffmann, Hans G. 1974: *Englischer Mindestwortschatz*. München, London: Huber & Longman.

„Nie mogę słowa tak wysoko cenić” (Faust). Kilka uwag o nauczaniu słownictwa na lekcjach niemieckiego jako języka obcego

STRESZCZENIE. Przedmiotem artykułu są rozważania nad nauką słownictwa na lekcjach języka obcego. Proponuję ćwiczenia artykulacyjne, które pomagają uczniom odkrywać związki etymologiczne między słowami różnych języków oraz śledzenie wędrówek słów w kulturze europejskiej. Ćwiczenia te mogą m.in. pomóc urozmaicić nauczanie słownictwa i zachęcić uczniów do samodzielnego badania słów. W ten sposób mogą oni odkryć, że historia słów opowiada nam też historię naszej wspólnej europejskiej kultury.

SŁOWA KLUCZOWE: glottodydaktyka, nauczanie słownictwa i wymowy, komunikacja międzykulturowa

Klaus Modick: Das literarische Schreiben als Ausdruck des kollektiv bedingten individuellen Gedächtnisses

Die Idee der Besprechung „Wort als Ausdruck der Geistigkeit eines Menschen“ entstand aus dem inneren Bedürfnis der Akademiker der Fachhochschule in Jelenia Góra, die Bedeutung der Sprache, alle ihre Ebenen der Wirklichkeit integrierende Struktur hervorzuheben und ihr Potenzial zu erforschen. Die heutige, verwirrte Welt, die sich zugleich Mühe gibt, sich selbst zu ordnen, braucht die Wegweiser in die Zukunft, die die grundlegenden Bedürfnisse des Menschen berücksichtigen und zugleich seine Individualität bewahren. Eine der wichtigsten Fragen dieser Zeit ist die Frage nach diesen Bedürfnissen, die durch ihre durch globale Welt angebotene aber auch erzwungene Vielfalt das heutige Individuum in ihrem Inneren zerreißen. Die universelle Welt, der Kosmopolismus verlangen von dem Einzelnen eine enorme Anpassungsfähigkeit, die den Menschen in Gefahr bringen kann, seine eigenen Wurzeln zu vergessen und zugleich seine eigene Identität zu verlieren. Unser intimer Raum droht in dem globalen zu verschwinden, wenn wir nicht für die Besonderheit unseres Wesens sorgen. Dieser Artikel soll anhand von der Literaturauffassung von Klaus Modick, dem namhaften deutschen Schriftsteller, veranschaulichen, dass die Möglichkeit der Aufbewahrung unseres Geistes in unserer Sprache liegt, die nicht nur ein Medium der konkreten Inhalte ist, sondern vor allem ein Vermittler der unfassbaren und oft unbewußten Erfahrungen, die unser Inneres prägen. Als Instrumente bei der Analyse dienen hiermit die soziologischen Theorien über die moderne Gesellschaft von Klaus Luhmann und die systemische Auffassung des kulturellen Gedächtnisses von der Literaturwissenschaftlerin und Psychologin Aleida Assmann.

Klaus Modick, der 1951 in Oldenburg geborene (und dort heute lebende) Erzähler, Essayist und Übersetzer (u.a. William Gaddis, Charles Simmons und R.L.Stevenson) zählt zu den faszinierendsten deutschen Autoren. Er hat Germanistik, Kunstgeschichte, Philosophie und Geschichte studiert und promovierte in den Literaturwissenschaften mit

einer Arbeit über Lion Feuchtwanger. 1984 veröffentlichte Modick seinen ersten Novellenband und ist seitdem als freier Schriftsteller und Kolumnist – u.a. für die „taz“ – tätig. Bis heute verfasste er zahlreiche Romane, Essays, Novellen und Gedichte. Modick übernimmt zudem Lehraufträge, so unterrichtete er in den USA kreatives Schreiben. Er ist Mitglied des PEN-Zentrums der Bundesrepublik Deutschland und Empfänger mehrerer Literaturstipendien (u.a. *Villa Massimo*, Rom; *Cité Internationale des Arts* Paris; Deutscher Literaturfonds). 1994 wurde er mit dem Bettina-von-Arnim-Preis und 2005 mit dem Nicolas Born-Preis des Landes Niedersachsen ausgezeichnet ¹

Modick konzediert gern in seinen Texten, dass die Raserei durch die Gegenwart aus dem Menschen einen gut informierten, pragmatisch vorgehenden Androiden macht, der die seinem Denken aufgegebenen Probleme immer rechtzeitig berücksichtigt und sie zielbewußt bewältigt. Modick merkt aber zugleich, dass eben weil der Mensch ununterbrochen mit seinen Zielsetzungen beschäftigt ist, verlernt er, aus seiner Vergangenheit und seinen Erfahrungen zu schöpfen, was zur Verengung seines Horizontes führt.

Erfahrungsarmut dörft den Brunnen der Erkenntnis aus. Sein Wasser sinkt ins Bodenlose und spiegelt längst nicht mehr das Antlitz derer, die hierher noch zum Trinken kommen. Seltene Gäste zwar, denen vom Schluck aus den wohlfeilen Erlebnispullen, die in der sogenannten Wirklichkeit verordnet werden und kursieren, übel wird, deren Ekel vor dem offiziellen Bewußtseinsfusel, der Nebelschleier auf die Dinge wirft, sie lieber lange und gefährliche Wege gehen läßt; seltene Gäste mit wahren Erkenntnisdurst und heftigem Erfahrungshunger (Modick 1988: 35).

Die Welt rennt und die langsamer Vorgehenden gehören nicht zum Clan, halten mit ihm nicht Schritt, werden daher früher oder später aus dem Kreis der Gleichgesinnten ausgeklammert. Auf all beiden Ebenen dh. der der Rasenden und der der Langsamen kommt aber trotz zwiespältiger Zielsetzung der sehnlichste Wunsch auf: zu erfahren. Modick (1988: 35) beschreibt auch die Voraussetzungen für die Möglichkeit des Erfahrens eines Individuums:

Diese Erfahrung läßt sich freilich nur noch dann realisieren, wenn über die Stränge geschlagen wird, mit denen die Wirklichkeit verspannt und geknebelt, die Dinge und Menschen versklavt, die Wahrnehmung gefesselt und das Erfahrungspotenzial des Menschen, der alles Notwendige in sich trägt, stranguliert werden.

¹ Cf. www.literaturport.de.

Dieser Prozeß des Herausreißen des Individuums aus den Zwängen der Zeit gelingt, wenn man sich dessen bewußt ist, dass „dem Menschen nichts so erreichbar ist als das Unendliche“ (Modick 1988: 35). Mit dieser Einstellung verdiente er sich den Namen eines postmodernen Schriftstellers, der einen Weg des bewußten Menschen vom Bereich des bewußt eroberten Wissens zum Bereich der Anerkennung der oft verzwickten, individuellen, oft unbewußten Wahrnehmung der Dinge ging. Von manchen Theoretikern wird die Postmoderne als Krise verstanden, von anderen aber als eine Möglichkeit für die Bewußtmachung der Phänomene und bisher abgelehnter sozialer und psychischbedingter Erfahrungen. Menschliche Schlüsselerfahrungen der Unbestimmtheit der Wirklichkeit und des Verlorenenseins in der Gegenwart bekommen in der postmodernen Auffassung der Literatur einen ästhetischen, vom Autor behutsam gebildeten Rahmen.

Die postmoderne literarische Ästhetik und Weltauffassung Modicks ist eine natürliche Konsequenz der Evolution des Geistes in einer modernen Welt. Niklas Luhmann (1992: 7) erkennt mindestens ein Verdienst der „Postmoderne“:

Sie hat bekannt gemacht, dass die moderne Gesellschaft das Vertrauen in die Richtigkeit ihrer eigenen Selbstbeschreibungen verloren hat. (...) Und währenddessen geschieht, was geschieht, und die Gesellschaft evoluiert im Ausgang von dem, was erreicht ist, in eine unbekannte Zukunft.

In meiner Auffassung stieg Klaus Modick in den Kreis der Postmoderne auf, weil, so Luhmann (1992: 7), es gerade jetzt um das intellektuelle Überleben des Menschen zu gehen scheine. Das Postmoderne ist in Modicks Schreiben eine Anerkennung der Zustände, die keinen Regeln mehr unterliegen, aber diese Anerkennung kommt bei ihm in einen streng durchdachten Rahmen des Sprachsystems. Diese postmoderne Simultaneität seines Schreibens schließt auch zwei andere Erscheinungen ein: Die nicht wegzudenkende Verfügbarkeit der Traditionszustände der Gesellschaft und die auf Spannung orientierte Rezeption des Individuums, das von Unruhe, Schrecken, Begeisterung, Zorn, Reue bedrückt wird. Die tiefsten Empfindungen und Vorstellungen erfahren bei Modick eine Wiederbelebung, wobei er von den Wurzeln dieser Empfindungen, nämlich Proben des Ausbruchs aus einem erzwungenen, aber doch vom Menschen selbst konstruierten sozialen System, nicht absieht.

Die Verzwicklung des Individuellen mit dem Kollektiven ist ein historisch, politisch und ethnisch bedingter Prozess, der verschiedene Formen im verschiedenem Zeitraum einnimmt und Modick widerspiegelt ihn eben in seiner Art des Schreibens. Aleida Assmann, die Autorin der

Bücher *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* aus dem Jahr 1999 und *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* aus dem Jahre 2006, die in dem Artikel von Christoph Wild (2008) ausführlich kommentiert wurden, entfaltet eine Theorie des individuellen Gedächtnisses, das in das sogenannte soziale, kollektive Gedächtnis eingebettet ist. Dieses individuelle Gedächtnis gestaltet sich, so Assmann, anhand von Erfahrungen, die wir in der von uns erlebten Zeit sammeln:

Das individuelle Gedächtnis mit seinen Erinnerungen an Episoden unseres Lebens bietet das Material für unsere Lebenserfahrung und für das Bild, das wir uns von unserer Identität machen. Nur ein kleiner Teil dieser Erinnerungen ist uns präsent, der größere Teil wartet darauf, durch äußere Anlässe aufgerufen und damit verfügbar zu werden (Wild 2008: 9).

Ihre Auffassung erleichtert das Verständnis Modicks Schreibweise. Er hält die Momente, die Erlebnisse des Menschen in dem ästhetisch durchdachten Rahmen der Sprache fest, weil die Menschen am schnellsten und tiefsten auf der Ebene der Emotionen, Eindrücke und Erinnerungen kommunizieren. Assmann glaubt, dass unser Gedächtnis ein ganz kommunikatives Gedächtnis sei und was wir für unsere ganz persönliche Erinnerung halten, sei in der Kommunikation mit der Familie ebenso wie mit der Generation, der Nation und der Kultur entstanden, zu denen wir gehören (vgl. dazu Wild 2008: 9). Unsere Sprache ist also auch ein Ausdruck des kollektiven Gedächtnisses, das unser Bewußtes und Unbewußtes prägte.

Modicks Sprache ist eine Komponente eines größeren Systems. Sie ist ein Instrument für eine variantenreiche Darstellung aktueller Dringlichkeiten. Er erinnert sich der Zeiten der Herauskristallisierung eigener Schreibweise in einer „bio-bibliographischen Langnotiz“ im Jahre 2006:

Ich hielt mich einige Jahre als Texter in einer Werbeagentur über Wasser und versuchte nebenbei, mit dem ernst zu machen, was ich während der Arbeit an der Dissertation als Mangel erfahren und zugleich gelernt hatte: Ich schrieb, ich erzählte, allerdings Langweiliges, denn was da zu Papier drängte, war nichts anderes als ein recht unmittelbarer Reflex auf mein Problem. Ich schrieb nämlich einen Roman über einen Literaturwissenschaftler, der zwischen Literatur und Wissenschaft aufgerieben wird, weil er der Wissenschaft mißtraut und der Literatur noch nicht gewachsen ist. Die Sache war, bei genauem Hinsehen, peinlichste Betroffenheitsliteratur und zugleich hüftsteife Germanistenprosa (Modick 2006).

Den Anfang dieser Reiseroute zu eigener Integrität beschreibt Modick in dem bescheidenen Text Moos (1982), den er so kommentiert: „mit diesem Text, wollte ich wirklich Schriftsteller werden, und ich entdeckte bei der Arbeit an diesem Text erstmals so etwas wie literarische

Disziplin; das heißt, ich entwickelte den Ehrgeiz, möglichst keinen überflüssigen Satz zu schreiben und mit jedem Wort gleich nah am gedanklichen Mittelpunkt des Ganzen zu bleiben“ (Modick 2006).

Im Hintergrund des Schaffens Modicks stehen ganz deutlich „handgreifliche, materielle Dimensionen dieser Stränge“ (Modick 1988: 35), die uns die Zeit aufgeworfen hat. „Die Verwaltung und Verplanung der Gehirne soll per digitalelektronischer Vernetzung und Verrasterung vollzogen werden“, befürchtet Modick. Die anderen Komponenten dieser Stränge sind in seiner Auffassung (Modick 1988: 35) die geistesgeschichtlichen, intellektuellen und psychologischen, die im kollektiven wie individuellen Bewußtsein zutiefst verankert sind. Die Wissenschaft der heutigen Zeit ordnet heute die Gegenstände, Zustände; sie ist eine „aufs blinde Vorwärts kodierte Fortschrittsmaschine“, die alle Erfahrung auf die wissenschaftliche fokussiert und „zersplittert darüber hinaus diese reduzierte Erfahrung noch in voneinander getrennte Spezialdisziplinen“ (1988: 36). Die „Durchrationalisierung“, „ein Phänomen jenseits diskursiver Definitionswut“, die „Ich-Rationalität“ bestreiten den Erkenntniswert von Rausch, Ekstase und phantastisch-unsystematischem Denken – stellt Modick (1988: 37) fest. Wahrheit und Wirklichkeit werden zu kontrollierbaren Begriffen: „Die als Ventil dennoch notwendigen und akzeptierten rauschhaften Züge unserer Gesellschaft sind technologischer (Geschwindigkeitsrausch), materialistischer (Konsumrausch), zerstreuer (Fußball) oder vernebelnder (Alkohol, Nikotin) Natur: nicht Medien der Erkenntnis oder gar der Erfahrung, sondern solche fremdbestimmten Erlebens, Medien der Zerstörung der Sinnlichkeit“ (Modick 1988: 37).

Die Gesellschaft wird der Möglichkeit der Selbstentscheidung beraubt, sie lebt in einem Strom der ununterbrochen fließenden Informationen, die von unseren Gehirnen systematisch aufgenommen werden und sich sofort in den Gehirnzellen einprägen. Die aufgezwungenen Gedankengänge werden sofort durch eine Flut anderer, ebenso aufgedrängter Sichtweisen gelöscht. Die Schnelligkeit der Informationsvermittlung läßt die eigenständige Überlegung nicht zu. Informiert zu sein scheint wichtiger zu sein als zu wissen, zu erfahren. Luhmann (1992) überlegt sich in seiner Auseinandersetzung mit der Moderne, wie man die Analyse der heutigen modernen Gesellschaft anfangen soll: „Denn die Analyse beginnt nicht mit der Anerkennung bewährter Naturgesetze, auch nicht mit Vernunftsprinzipien, auch nicht mit bereits festgestellten oder unstrittigen Tatsachen. Sie beginnt mit einer Paradoxie, die dann auf die eine oder andere Weise aufzulösen ist, will man unendliche auf endliche Informationslasten reduzieren“ (Luhmann 1992: 12).

Modick (1988) sieht also eine Chance für das intellektuelle Überleben des Menschen in der Sprache, die Beobachtungen, Reflexionen, Bilder, Töne, Gerüche, Gefühle wiedergibt. Im Gehirn entsteht „eine dauernd neu entstehende Collage aus Impressionen, Schocks und Reizen, die sich zugleich pausenlos selbst vernichtet, indem sich neue Teilchen an sie ansetzen, während alte abgestoßen werden ins Vergessen“ (1988: 8).

Auch Aleida Assmann, besprochen von Wild (2008), nimmt die Stellung zu dieser Dynamik von Vergessen und Erinnern, die sich so deutlich in der systemischen Auffassung des kulturellen Gedächtnis widerspiegeln lässt: „Tradierung eines bestimmten Kulturbestandes, den eine Gesellschaft zur Bezeichnung der eigenen Identität für nötig erachtet, hat als Kehrseite die Ausschließung, Verwerfung und Vernichtung eines anderen Bestandes“ (Wild 2008: 10).

Assmann unterscheidet zwischen „Speichergedächtnis“ und „Funktionsgedächtnis“, also zwischen einem Fundus der latenten Erinnerungen und einem Fundus des Handlungspotenzials. Auf die Weise entsteht ein Spannungsfeld „von Erinnern und Vergessen, Bewusstem und Unbewusstem, Manifestem und Latentem“ (siehe Wild 2008: 10). Das individuelle Gedächtnis und das kollektive Gedächtnis überlagern sich, so dass sie schwer zu unterscheiden sind.

Es ist unglaublich schwer, die Einzeleindrücke zu isolieren, man ließe sie in uns aufsteigen und sie wieder vergessen. Es möge erstaunen, aber die unscheinbarsten Eindrücke sind diejenigen, „die sich uns, ohne dass wir's ahnen, am tiefsten einprägen“, stellt Modick (1988: 8) fest. Modick lässt diese Eindrücke nicht aus dem Auge, hält sie weit von den Vorurteilen, wie auch Urteilen und lässt sie ins menschliche Bewusstsein schwimmen. Er pflegt die flüchtigsten Erscheinungen in ihrem Element, nämlich in dem Moment, in dem sie entstehen, zu beschreiben. Die Exaktheit seines Ausdrucks behält die Eindrücke in ihrer Flüchtigkeit. Modick (1988: 8) ist sich darüber im Klaren, dass wir dazu neigen:

[E]inzig dem Glauben zu schenken, was uns im nachhinein durch bestätigende Worte als wahr oder richtig legitimiert erscheint, als bewiesen. Als ob es in der Wahrnehmung von Nuancen auf Beweise ankäme! Um so schöner die Überraschung, wenn solch ein flüchtiger Eindruck plötzlich und ungerufen dann doch seine Wahrheit an den Tag legt und man sich mit einer Sensibilität seiner selbst konfrontiert sieht, die man normalerweise nicht aufzubringen in der Lage sich glaubt, weil ihre dauernde Präsenz nicht ins Bewußtsein gerückt wird.

Schreiben ist ein geistiges Phänomen, verlangt aber einen aufmerksamen Rezipienten, weil die Beziehung zwischen dem Autor und dem Leser gleich einer Telepathie scheint. Es ist nicht nur ein Prozeß, der in einem hermeneutischen Zirkel abläuft, sondern bestimmte Schwingun-

gen nach außen bringt, die auf die anderen übertragen werden. Das bestätigt Modick (1988: 10) an einer Textstelle: „So glaubt wohl einer, er sei in Lektüre versunken, und ahnt nicht, wie sein Versinken sich nach außen kehrt, Signale setzt und einem anderen gleichsam zur zweiten Lektüre wird.“. Nach Modick ist der Autor ein Emphatiemeister, der sich aber zugleich das Emphatische von dem Lesenden erwünscht. Er erprobt die Fähigkeiten des Lesers im Bereich der Beobachtung der semantischen Wortkonstellationen, stellt ihm Ansprüche, fordert ihn heraus. Er trifft eine intime Wahl der Augenblicke, die er vermittelt, simuliert Angelegenheiten, die er weitergibt, schwankt auf verschiedenen Ebenen der Sprachen in der Hoffnung, dass er den Leser findet, für den Lesen keine Alltäglichkeit, sondern eine Profession sein wird.

Die hier präsentierten Gesichtspunkte zum Modicks Schaffen schließen folgende Überlegungen zusammen: Klaus Modick überschreitet im Sinne der Postmoderne keine Grenzen zwischen dem Künstler und der Massengesellschaft, er bewahrt eher ihre Verwicklungen im Erhabenen seiner Sprache; nutzt Simultaneität und Simulation als natürliche Instrumente für die Erfassung der geistigen Vollkommenheit des Menschen; erfindet einfache Bilder, die durch die Verwendung des Intertextes, naiver, spielerischer, teilweise bewusst reflexiv-konstruktivistischer Erzähltechniken, verzwickter Zitationstechniken eine ästhetische Konstitution bekommen. Damit gewinnt die Sprache einen gleichrangigen Stellenwert wie der Inhalt.

Nun ist aber, nach Modick, die Sprache der einzige Bereich, in dem der Mensch eine Chance für die Wiederkehr der Ästhetik bekommt. Der Mensch, in seiner Auffassung (Modick 1988: 37), hat sich selbst ein Universum geschaffen, das ihn zugrunde richtet:

Diese abgründig ausgeüchertete Wirklichkeit ist ... nichts als eine gesellschaftliche Konstruktion, der sich die Physiologie des Bewußtseins anpassen mußte. Es ist das kleine Universum des verminderten Bewußtseins und der Erfahrungsarmut, eine Konstruktion der Stränge und Zwänge, die die totale und absolute Unendlichkeit der Wirklichkeit zur halbierten Welt und Scheinwirklichkeit der Pseudokonkretheit verkleinert hat.

Nur die Ästhetik kann ihn von einem mentalen Untergang retten. Bedient sich also der Mensch, dem als einem einzigen Geschöpf der Natur Sprache in ihrer Ganzheit anvertraut ist, ihrer vollen ästhetischen Möglichkeiten, so macht er sich sein Überleben selbst möglich.

Literaturverzeichnis

- Luhmann, Niklas 1992: *Beobachtungen der Moderne*. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH.
- Modick, Klaus 1988: *Das Stellen der Schrift*. Siegen: Affholderbach & Strohmann.
- Modick, Klaus 2006: Eine bio-bibliografische Langnotiz. (Auszug). In: Jan Karsten (Hrsg. Fiction) 2009. *Titel-Magazin. Literatur und mehr*. [www.titel-magazin.de/ED 01.2009](http://www.titel-magazin.de/ED_01.2009).
- Schütze, Claudia (Koord.) 2009: Literaturport: *Klaus Modick*. In: www.literaturport.de. Berlin, Brandenburg: Literarisches Colloquium Berlin e.V., ED 02. 2009.
- Wild, Christoph 2008: Zur Theorie der Erinnerung. Ein Hinweis auf Aleida Assmann. In: Wilfried De Philipp et al. (Hrsg.) 2008. *Praxis der Systemaufstellung. Beiträge zu Lösungen in Familien und Organisationen*. München: Deutsche Gesellschaft für Systemaufstellungen DGfS, 9–14.

Klaus Modick: Pisanie literackie jako wyraz pamięci indywidualnej uwarunkowanej przez zbiorowość

STRESZCZENIE. Treścią artykułu jest analiza fenomenu postmodernistycznej estetyki Klaus Modicka, niemieckiego pisarza, który się urodził w roku 1951 w Oldenburgu. Pojmowanie świata i literatury przez pisarza jest naturalną konsekwencją ewolucji duchowości człowieka, wynikającą z jego starań zarówno o poszanowanie tradycji jak i o zapewnienia sobie miejsca wśród zglobalizowanych wartości współczesności. Modick rozumie język nie tylko jako medium informacji, lecz jako swoistą oazę dla świadomych i nieświadomych doznań i doświadczeń jednostki. Instrumentami analizy estetyki literackiej pisarza są dla autorki artykułu socjologiczne teorie na temat współczesnego społeczeństwa autorstwa Klaus Luhmanna oraz systemowe pojmowanie kulturowości literaturoznawcy oraz psychologa, Aleidy Assmann.

SŁOWA KLUCZOWE: postmodernizm, literatura niemiecka, Klaus Modick, pamięć indywidualna, wzorce kulturowe zbiorowości

Das Unsagbare erfassen

Wenn man das von Tzvetan Todorov in den siebziger Jahren des XX. Jahrhunderts formulierte Credo der strukturalistischen Poetik (1984 [1973 /1968/]: 8) in Betracht zieht, die vor allen Dingen die Frage nach dem Sinn des literarischen Werks stellte und ihn zum wichtigsten Maß der literarischen Kunst erhob, scheint jegliches Diskutieren der Aura eines poetischen Werks ein waghalsiges Unterfangen zu sein, da es etwas erfassen und ausschließlich mithilfe des zur Verfügung stehenden und weitgehend unvollkommenen Systems (umso mehr, als man zwangsweise Sprache mit Sprache beschreibt, was von vornherein eine intellektuelle und begriffliche Vetternwirtschaft impliziert), also der Sprache, beschreiben will, was an der Grenze des Magischen, des Unerreichbaren, Transzendenten liegt. In diesem Kontext wäre das analytische Instrumentarium der Suche nach immanenten Strukturen eines Werks nur insoweit sinnvoll, als es die ästhetischen Manifestationen der außerhalb des Werkes befindlichen Realität anerkennen würde. Diesem Gedanken folgend, wäre festzustellen, dass eine exakt wissenschaftliche Analyse der eine Aura generierenden Strukturen durchaus möglich ist, doch scheitert sie bei dem Betrachten der Aura selbst, da sie einer Sphäre angehört, die sich mithilfe des Exakten kaum bezwingen lässt. An dieser Stelle sei ein Versuch riskiert, einen Alliierten bei einer Wissenschaft zu suchen, die auf den ersten Blick das Wenigste mit der Humanistik zu tun hat, nämlich bei der Teilchenphysik. Die exakten Wissenschaftler des XX. Jh., die sich mit der Problematik des Quantenfeldes beschäftigten, waren mit Erscheinungen konfrontiert, die der rigiden Newtonschen Sicht der Dinge sichtlich trotzen. Es waren also Phänomene, die – so Fritjof Capra (1983, 1982) – eher mit Mythologie und Legende zu assoziieren waren als mit einer exakten Wissenschaft. Die 1927 von Werner Heisenberg¹ vorgelegte Unbestimmtheitsrelation, die auf früheren Entdeckungen von Max Plank (die Quanten) und Niels Bohr basierte und die eine Relativierung der Kausalität und die gravierende Rolle des Be-

¹ Werner Heisenberg 1927: Über den anschaulichen Inhalt der quantentheoretischen Kinematik und Mechanik. *Zeitschrift für Physik* 43, 172–198 (dopisek red.).

obachters in die Physik einführte, könnte ohne Weiteres die Rolle eines theoretischen Pfeilers in der Humanistik², das heißt vor allem in der Analyse der „Bedeutungsesoterik“ (Aura), übernehmen, da sich die Relativität der Erscheinungen des Quantenfelds in großem Maße auch auf die die Aura generierenden Interaktionen der Worte und ihrer Designatskreise projizieren lässt. Die Designatskreise könnte man sich hier visuell als Kreise oder eher dreidimensional, was die Komplexität der Erscheinung präziser wiedergibt, als Kugel vorstellen, die, bildlich dargestellt, Designatskonglomerate z.B. einer Phrase bilden können. Es ist wichtig an dieser Stelle zu betonen, dass die Designatskugeln hier komplex verstanden werden, d.h. als Zusammenspiel des Wortes und seiner Bedeutung. Wenn also eine poetische Phrase das ästhetische Phänomen der Aura generiert, dann müssten sich die genannten Kugeln aneinander fügen und ein System konstituieren, das das Entstehen des Phänomens ermöglicht. Der Prozess dieses Aneinanderfügens enthält unseres Erachtens das vieldiskutierte Rätsel der Aura, die von den undefinierbaren Räumen zwischen den Designatskugeln getragen wird.

Damit die weiteren das Übersetzen der literarischen Aura betreffenden Überlegungen erst überhaupt möglich werden können, bedarf es eines Axioms, dass nämlich jedes literarische Kunstwerk eine Aura hat. Ihre Existenz bestätigt in größtem Maße – und berechtigt gleichzeitig – sein künstlerisches Dasein. Daraus resultiert die wichtigste und wohl auch die schwierigste Aufgabe eines Übersetzers – die Aura, das ästhetische Strahlen des Gedichts in eine andere Sprache zu „übertragen“. Dies bedeutet eine „Übertragung“ nicht nur in ein anderes Sprachsystem, sondern damit auch in ein anderes Kulturspektrum. Man muss sich dabei dessen bewusst werden, dass das Übertragen der Aura nicht auf der Ebene der Kognition, sondern vor allen Dingen auf der Ebene des ästhetischen Empfindens stattfinden kann und muss, welches weitgehendst eine Bedingung sine qua non für jede seriöse Übersetzung eines poetischen Werkes ist. (Deshalb ist und bleibt die Poesieübersetzung für Nicht-Poeten unerlernbar). Der Übersetzer muss deswegen stets an der Grenze zweier Sprach- also auch Kognitions- und Ästhetiksysteme balancieren, damit die Kategorie des Schönen – sie ist für ihn ausschlaggebend in diesem Kontext – sich in beiden Systemen annähernd gleichwertig manifestieren und auf beiden Rezeptionsebenen ähnliches Kunst-erlebnis garantieren kann. Das Problem des Erlebens der Kunst bringt uns natürlich der Problematik des Beobachters in der bereits angespro-

² Die „Wissenschaftlichkeit“ dieser Disziplin wurde in den 80er Jahren des vergangenen Jahrhunderts von den Verfechtern des radikalen Konstruktivismus weitgehend in Frage gestellt (Rusch 1987: 385).

chenen Quantenphysik näher: der Beobachtende verändert das Beobachtete. In der Poesie würde das bedeuten, dass jeder Rezipient des poetischen Werks sein eigenes, souveränes Kunsterlebnis hat, und als Beobachter in die Aura verändernd, subjektiv eingreifen kann. Daraus muss folgerichtig eine weitgehende Skepsis resultieren, wenn es sich um die Möglichkeit der Vollkommenheit der Übertragung des Kunsterlebnisses handelt.

Dieses „Übertragen“ des verbal ausgedrückten Schönen müsste also, nach Bettina Eberspächer, die „Erfassung des ästhetischen Raums“ (2007: 33) darstellen, der jedem echten lyrischen Werk innewohnt. In diesem Kontext liegt die Frage nahe, wo sich dieser zu übertragende Raum befindet, was seine Grenzen sind, wie man ihn definieren und erfassen und für eine Übersetzung ergründen kann. Es kann zweifellos, wie bereits gesagt, nicht lediglich die Sphäre des Designats des Wortes sein. Vielmehr scheint es der Raum zu sein, der zwischen den Designaten existent ist und der sie auch zu einer lyrischen Äußerung zusammenbindet. Dieser Raum eben scheint das so genannte „Unsagbare“ zu konstituieren, das das außerkognitive Wirken und die Ästhetik des Poetischen ermöglicht.

Ist es überhaupt möglich, dieses Unsagbare zu übersetzen? Der Name selbst könnte implizieren, dass es unmöglich sei. Ein Unsagbares könnte man daher lediglich in ein anderes Unsagbares übersetzen; dies bedeutet, dass das Unerfasste auch nach der Übersetzung weiterhin unergründet bleiben soll. Wenn wir dies jedoch als ein lyrisches Geheimnis verstehen, dann sollte sich der Übersetzer an dieses Geheimnis ästhetisch heranzuschleichen versuchen und wenn dieses Unterfangen geglückt ist, kann es eben als ein weiterhin nicht gelüftetes Geheimnis übertragen werden. Man könnte an dieser Stelle die Feststellung riskieren, dass sich dieses Geheimnis, dieses Unsagbare – ohne von dem Übersetzer kognitiv zersetzt zu werden, sondern nur erahnt – selbst übersetzt. Wohlgermerkt ist das Wort „Übersetzen“ mit seinem ganzen Designat einfach zu grob für die Bezeichnung dessen, was sich in diesem Prozess abspielt, da es eigentlich ein Verfassen eines neuen Werkes auf der Basis einer von jemand anders geschaffenen ästhetischen Äußerung, also eine Nachdichtung darstellt und folgerichtig von einem Übersetzer ebenfalls die „blaue Stunde“ erheischt.

Mit diesem theoretischen Gepäck möchten wir uns konkreteren Problemen bei der Übersetzung der Gedichte des Dresdner Poeten Peter Gehrisch nähern, die im Lyrikband „Tunnelgänge“ erschienen sind. Eingang wäre festzuhalten, dass dieser Autor nicht ohne Einfluss von Cyprian Kamil Norwid (eigentlich: Cyprian Ksawery Gerard Walenty Nor-

wid, 1821–1883), ist, einem der größten polnischen Lyriker. Es kann auch nicht verwundern, hat er doch dem deutschem Lesepublikum vor kurzem eine brillante Übersetzung (Nachdichtung) des genialen Polen zur Verfügung gestellt.

In einer seiner theoretischen Arbeiten schreibt Gehrisch (2007: 60) über die Benutzung von Interpunktionszeichen bei Norwid und ihre Übersetzbarkeit. Doch auch er selbst spielt auf dem Instrument der Interpunktion in seinen Gedichten. Hier besteht sogleich auch die erste Hürde für den Übersetzer. Wie sind diese Zeichen in das nachdichtende Bewusstsein aufzunehmen und dann in die andere Sprache zu übertragen? Fungieren sie auf dieselbe Weise in dem Bewusstsein der deutschen, wie der polnischen Rezipienten. Auf dieser Ebene sind wir dem „Unsagbaren“ sehr nah.

Das nächste Problem stellt die „transzendente Logik“ mancher seiner Gedichte dar, etwas, das er selbst im Vorwort zu seinem Band angesprochen hat: „die Welt als ein transzendentes Tunnelsystem.“ Das setzt natürlich ein Herangehen voraus, das in anderen Sprachen einen gewissen Hauch von Finsternis erzeugt.

Schon das erste Gedicht des Bandes „Mit jedem Wort bin ich ohne Begriff“ mit scheinbar einfacher kognitiver Botschaft erwies sich an manchen Stellen als eine Herausforderung. Der Verfasser hat einen Teil des Titels mit großen Buchstaben geschrieben, was zu denken gab, ob im Polnischen das genauso lyrisch „sitzt“ wie im Deutschen, um so mehr als es nicht möglich war, die verbale Folge der deutschen Version ins Polnische treu zu übertragen. Daher musste hier die Wortgruppe „Ohne Begriff“ als „zatracam pojęcie“ übersetzt werden. Genauso herausfordernd war die letzte Zeile „Die Fragen katapultierten sich mir ins Gesicht“, die im Deutschen eine große emotionale Ausstrahlung besitzt, doch ins Polnische direkt übersetzt, sehr wenig Aussagekraft hat. Um die Kraft des Originals für die polnische Fassung zu bewahren, musste man der Phrase mehr Nachdruck verleihen und sie mit einer verbalen „Verstärkung“ übersetzen: „Katapulty pytań bijących prosto w twarz.“

Manche Gedichte des erwähnten Bandes beinhalten ein tiefes intellektuelles Nachsinnen über das lyrische Tun, das sich wiederum mit einer Transzendenz des Poetischen verbindet. Die Rezeption der Originalfassung setzt bei dem deutschen Leser eine große Belesenheit, wenn nicht Erudition voraus; demzufolge erheischt die Übersetzung etliche Fußnoten, in denen die dem polnischen Leser eher unbekanntem Begriffe erörtert werden (Dieses Vorgehen frönt natürlich fast ausschließlich dem kognitiven Charakter der Übersetzung). Das betraf z.B. „Scardanelli“, das literarische Pseudonym von (Johann Christian) Friedrich Höl-

derlin (1770–1843) oder den Namen der skandinavischen Gottheit „Vainö“. Doch das wichtigste in dem Kontext mag die Übertragung des Gefühls der Transzendenz, die die Gedichte vermitteln, gewesen sein. Es unterlag keinem Zweifel, dass hier eine lineare Übersetzung nicht effektiv wäre. An dieser Stelle kommt das bereits erwähnte „Nachdichten“ zum Vorschein, d.h. – wie schon im Vorwort des Bandes festgehalten – muss das Ästhetische des Originals durch das Prisma der poetischen Verfassung des Übersetzers gehen, um dadurch den Zugang zu der Aura des Originals dem polnischen Leser gewähren zu können (siehe Zaprucki 2007: 5)

An dieser Stelle wäre es von Nutzen, die Worte Gehrishs aus dem Vorwort zu seinem Gedichtband „Die Tunnelgänge“ (2006: 4) umfangreicher anzuführen, da sie eine für den Übersetzer unüberschätzbare Quelle von der für den Übersetzungsprozess grundlegenden, ästhetischen Information sind.

Die Wahrnehmung, die Welt bestehe als ein transzendentes System von Tunnelgängen, ist beim Autor des vorliegenden Bandes in der Kindheit entstanden. Pränatale Ängste, Beklemmung und konkrete Bedrohung während der Bombenabwürfe auf seine Heimatstadt Dresden kennzeichnen den Erfahrungsgrund seiner Psyche. Mit dem Ende des Krieges – eingeleitet vom Schreckensruf „Die Russen kommen!“ – nahm die Not sich seiner in zwingender Patenschaft an. Mit den Eltern teilte er das Schicksal von Ausgebombten als Ehrenzeichen der Demütigung vor den unbehelligt Gebliebenen. Die Umstände der stark beschädigten Welt formten seine Rezeptivkraft ...

Die hier enthaltenen Informationen können dem Nachdichtenden einen Weg in die zu erzeugende Atmosphäre der Übersetzung weisen. Von größter Bedeutung war dies im Falle des Gedichtes „Warschau“, dessen erste Strophe doch genauso „Dresden“ betitelt werden könnte, oder „Wahrnehmung“, dessen künstlerische Aussage im Hinblick auf das oben Angeführte schier als programmatisch bezeichnet werden könnte:

Warschau

Annie Janko

Die Erinnerung – ein
 Irrender
 Anker – sucht
 Den Detonationen nach – Häuser im Zentrum
 Zerstobene
 Mauern, Gesimse, Schmuckgegenstände, Splitter
 Von zersprungenem
 Glas.

Über dem niedergegangenen Staub tritt sie
 Wieder vor Augen
 Richtet sich aus, tanzt
 Im Strom der Passanten der um den monströsen
 Stalinistischen Pfahl kreist
 Glocken ertönen zum Gang durch Portale
 Der Potocki-Palast bildet sich ab im pastellenen
 Nachmittagslicht, Atem der
 Die Skulpturen berührt – Wilanów
 Die Bäder, Palais' und Villen im Park
 Ein Fluten über wehende Wege
 Erregt von den Messen, Getümmel
 Schwingender Hände und Hüften
 Tiefer und tiefer in orchestrales Spielwerk verloren
 Das Lächeln der jungen Schönheit
 Der hell aus der Tiefe verlaufende Klang
 Anmutig-sonnendurchflutet als flögen die Schwalben
 Masowiens übers Pianoforte Chopins
 Schwermütig – leicht
 Ein Wind ... Glitzern zwischen den Lidern
 Und im Wind die sicheren Schritte
 Der Herrin, die aus einem Vergessen tritt – und
 Aus diesem Vergessen erhebt sich die Stadt

Warszawa

Annie Janko

Wspomnienie –
 Błądząca kotwica – szuka
 Kierując się detonacjami – domów w centrum
 Zmiecione
 Mury, gzymsy, kawałki wystroju, odłamki
 Rozbitego
 Szkła

Ponad opadłym kurzem ona znów
 Jawi się przed oczami
 Prostuje się, tańczy
 W strumieniu przechodniów który wiruje wokół
 Monstrualnego stalinowskiego pała
 Dzwony rozbrzmiewają by iść przez portale
 Pałac Potockich odcina się w pastelowym
 Świetle popołudnia, tchnienie
 Dotykające rzeźb – Wilanów
 Łazienki, pałace i wille w parku
 Tłumy na krętych drogach
 Wzburzone przez msze, kotłowanina
 Tańczących rąk i bioder
 Głębiej i głębiej zagubiony w orkiestrowych kurantach

Uśmiech młodej piękności
Jasno brzmiący z głębi dźwięk
Wdzięcznie przesycony słońcem jak gdyby jaskółki Mazowsza
Przemknęły nad piano-forte Chopina
Melancholijnie-lekko
Wiatr ... migotanie między powiekami
A w wietrze mocne kroki
Pani, która wychodzi z zapomnienia – i
Z tego zapomnienia podnosi się to miasto³

Wahrnehmung

Immer nur Nacht –
Geflimmer
Zieht über die Netzhaut

Du fragst dich: Was bedeutet
Die Drehbewegung am Steuer
– Leicht, leeres Spiel –

In somnambuler Erkundung
Suchst du Balance
Über Kimme und Korn

Auf der Strecke – die Finsternis heißt
Durchzuckt vom Zielscheibenweiß
Unbestimmbarer Tage

Du putzt die Scheinwerferscheiben
Doch das Plan-Quadrat am Ende des Weges
Zeichnet
Deinen schweigenden Schatten

Postrzeganie

Zawsze tylko noc –
Migotanie
Wędruje przez siatkówkę oka

Pytasz siebie: co oznacza
Ruch skrętny kierownicy
– lekko, pusta gra –

W somnambulicznym rekonesansie
Szukasz balansu
Muszki i szczerbinki

³ Gehrisch 2007 [2006]: 48

Na trasie – mrok oznacza
 Dreszcz bieli strzelniczej tarczy
 Nieprzewidywalnych dni

Czyścisz szkła reflektorów
 Jednak kwadratowy ekran na końcu drogi
 Rysuje
 Twój milczący cień

An diesen Beispielen wird ersichtlich, wie wichtig in dem Übersetzungsprozess der indirekte, also über die Literatur, oder direkte Kontakt mit dem „Übersetzten“ Autor ist. Diese These könnte natürlich von denjenigen angefochten werden, die das literarische Werk, also auch seine Übersetzung, für ein strikt souveränes Gebilde halten; doch unangefochten muss bleiben, dass die Botschaft, welcher Provenienz sie auch sein möchte, eines lyrischen Werkes erst von dem Übersetzer angeeignet, d.h. erlebt werden muss. Dies ist ebenfalls eine Bedingung sine qua non für eine seriöse Übertragung. Besonders in den Gedichten von Peter Gehrlich, die auf einer hohen Ebene der Abstraktion ihre Botschaft vermitteln, gibt es Stellen, an denen die Gefahr besteht, als Übersetzer nicht weiter zu wissen. Die Möglichkeit des individuellen, direkten, beratenden Kontakts kann in solch einem Fall von sehr großer Bedeutung sein.

Abschließend muss festgestellt werden, dass jede Übersetzung von Lyrik von dem Übersetzer ein großes Vermögen der lyrischen Einfühlung erheischt, es kann sich dafür aber immer als ein fantastisches ästhetisches Abenteuer erweisen, das die übersetzerischen Horizonte immer voran bringt. Es gibt auch keine stringente „Gebrauchsanweisung“ für vollkommene Übersetzung, da sie zu einer Sphäre gehört, die nicht von der Logik, sondern vom Geist regiert wird.

Literaturverzeichnis

- Todorov, Tzvetan 1984 [1973 /1968/]: *Poetyka*. Übersetzung Stanislaw Cichowicz. Warszawa: Wiedza Powszechna [*Poétique*. Paris : Éditions du Seuil].
- Capra Fritjof 1983: *Wendezeit. Bausteine für ein neues Weltbild*. Bern, München: Scherz Verlag.
- Rusch, Gebhard 1987: Autopoiesis, Literatur, Wissenschaft. Was die Kognitionstheorie für die Literaturwissenschaft besagt. In: Siegfried J. Schmidt (Hrsg.) 1987: *Der Diskurs des radikalen Konstruktivismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 374–400.
- Eberspächer, Bettina 2007: Auf der Suche nach der Gegenwart des Unsichtbaren oder: Die Poesie des Zwischenraums. In: Peter Gehrlich (Hrsg.) 2007: *Dichtung als Übersetzung des Unsagbaren*. Jagińsków, Lwówek Śląski: Literarische Arena, 31–38.

- Gehrisch, Peter (Hrsg.) 2007: *Dichtung als Übersetzung des Unsagbaren*. Jagniątków, Lwówek Śląski: Literarische Arena, 60–74.
- Gehrisch, Peter 2007 [2006]: *Katakumby*. Übersetzung Józef Zaprucki. Wrocław: Stowarzyszenie w Cieniu Lipy Czarnoleskiej (Strumienie 9 (2) [*Tunnelgänge*]. Leipzig: Edition *Erata*, Leipziger Literaturverlag].
- Zaprucki, Józef 2007: Vorwort zu Katakumby. In: Peter Gehrisch 2007: *Katakumby*. Wrocław: Stowarzyszenie w Cieniu Lipy Czarnoleskiej, 6–7.

Ująć to, co niewypowiedziane

STRESZCZENIE. Przedmiotem artykułu jest z jednej strony próba nowego sformułowania definicji aury dzieła poetyckiego w powiązaniu ze zjawiskami mającymi miejsce w polu kwantowym (patrz m.in. zasada nieoznaczoności Wernera Heisenberga), z drugiej strony zaś jest to przybliżenie problematyki translatorskiego przenoszenia aury dzieła poetyckiego z jednego systemu językowego w drugi. Artykuł kończy się konkluzją, iż przenoszenie aury między systemami językowymi jest w najwyższym stopniu przedsięwzięciem estetycznym, wymykającym się raczej wszelkim technicznym wskazówkom.

SŁOWA KLUCZOWE: translatoryka, tłumaczenie poezji, nieprzekładalna aura utworu poetyckiego, funkcja estetyczna dzieła literackiego

**Słowo jako narzędzie
i właściwość umysłu człowieka**

ZDZISŁAW WĄSIK

WYŻSZA SZKOŁA FILOLOGICZNA WE WROCŁAWIU
KOLEGIUM KARKONOSKIE W JELENIEJ GÓRZE
UNIwersYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

Słowo jako ślad człowieka

Zanim nie określi się przedmiotu rozważań, wydaje się niezbędne wyjaśnienie treści pojęciowych dwóch terminów wyeksponowanych w tytule, a mianowicie, słowa i śladu. Zarówno słowo jako obiekt badany jak i ślad jako perspektywa badawcza odnosi się tutaj do wytworów czynności językowo-komunikacyjnych człowieka. Pojęcie słowa wyprowadza się z konotacji nazwy denotującej obiekt badań filologicznych, czyli tekstu językowego w postaci pierwotnie mówionej i wtórnie zapisanej, a pojęcie śladu jako kategorii semiotycznej odnosi się do zjawisk wytworzonych przez człowieka w sposób zarówno nieumotywowany i niecelowy jak też i umotywowany i celowy. Cechą charakterystyczną tych zjawisk jest to, że w danym momencie, kiedy są one odbierane, ich źródło powstawania, wytwórca czy nadawca nie są zazwyczaj obserwowalne. Ślady uobecniają to, co jest nieobecne tu i teraz, pełniąc funkcję oznaki tego, co może być przywołane na umysł obserwatora funkcjonującego w roli odbiorcy drogą wniosku implikacyjnego.

1. Uwagi wstępne o pojęciach i celach badań

Punktem wyjścia niniejszego artykułu¹ jest stwierdzenie, że słowo jako własność jego wytwórców jest zmienne, kiedy funkcjonuje w aktach tworzenia znaczeń uwarunkowanych kontekstowo w domenach życia człowieka. Stąd też jego przedmiotem jest dociekanie, w jaki sposób człowiek przyczynia się do metamorfozy świata poprzez słowo jako środek przypisywania znaczenia obiektom rzeczywistości pozajęzykowej oraz komunikacji. Dociekania te mogą zmierzać w oparciu o badania szczegółowe nad pojedynczymi językami do typologii wytworów tych aktów mownych, które są obserwowalne w zachowaniach ludzi, kiedy się

¹ Artykuł powstał na bazie referatu pt. „The word as a trace of man” wygłoszonego na międzynarodowej konferencji zorganizowanej przez Łotewską Akademię Kultury, nt. *METAMIND 2008: Metamorphoses of the World: Traces, Shadows, Reflections, Echoes and Metaphors*. Riga, October 2–5, 2008.

komunikują się. Aby do nich dojść, trzeba najpierw wyodrębnić warunki, w jakich słowo może być traktowane jako ślad zwyczajów komunikacyjnych człowieka, założywszy, że główną funkcją komunikacji werbalnej jest ustanawianie związków międzyludzkich, interpersonalnych i intersubiektywnych kształtujących się, kiedy, po pierwsze, nadają i odbierają materialne nośniki znaczeń i ich formy zastępcze a po drugie, kiedy rozumieją i interpretują owe nośniki jako mające podobną wartość znaczeniową. Te warunki aktów tworzenia wypowiedzi słownych stanowią właściwości języka w użyciu, o charakterze zewnętrzno-systemowym, które mają wpływ na zmienność właściwości wewnętrzno-systemowych języka. Chodzi tu w szczególności o domeny życia, w których język pełni służebną rolę względem człowieka jako środek komunikacji.

2. Pragmatyczno-komunikacyjne uwarunkowania śladów językowych

Badając słowne formy wyrazu języka jako śladu człowieka, jesteśmy zainteresowani ogólnie rzecz biorąc, aby poznać, z jednej strony, jak świat człowieka zmienia się w wyniku działania jego czynności mownych a z drugiej strony, jakie zmiany dokonują się w jego zwyczajach mownych na płaszczyźnie indywidualnej. Działania te mają miejsce na płaszczyźnie interakcji grupowych narodowych czy etnicznych, regionalnych czy profesjonalnych, globalnych czy lokalnych, masowych czy międzyosobniczych, a w końcu też wewnętrzno-osobniczych. W przypadku działań komunikacyjnych o charakterze zbiorowym, dochodzą do głosu dwa procesy, którymi są z jednej strony uwyrazowanie świata² dzięki nazywaniu i terminologicznemu³ uporządkowaniu obiektów (rzeczy i zdażeń) a z drugiej strony urzeczowienie języka, kiedy mówiący i komunikujący się wiedzą, „jak uczynić rzeczy ze słów” (*how to do things with words*).⁴

Ktokolwiek zna rozróżnienie między doświadczeniem potocznym a naukowym może łatwo zauważyć, że nazwy nadawane obiektom rze-

² Znany jest tu slogan Leo Weisgerbera (1955): „Das Worten der Welt als sprachliche Aufgabe der Menschheit“, czyli „uwyrazowanie świata jest zadaniem ludzkości”.

³ Cf. Podstawy ogólnej teorii terminologii dał Eugen Wüster (1898–1977), austriacki inżynier i leksykograf, jeden z pionierów standaryzacji terminologii naukowej. Godna uwagi jest jego najnowsza książka z 1979, *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie*, jak też i wcześniejsza pozycja z roku 1931, *Internationale Sprachnormung in der Technik. Besonders in der Elektrotechnik (Die internationale Sprachnormung und ihre Verallgemeinerung)*.

⁴ Aluzja do tytułu Johna Langshawa Austina (1975 [1962]): *How to Do Things with Words*.

czywistości na bazie uzusu konwencjonalnego i akceptacji wyboru arbitralnego nie są identyczne z nazwami opartymi na akceptacji zasad klasyfikacyjnych i typologicznych. Jest to szczególnie widoczne, kiedy zestawia się ze sobą, na przykład, nazwy kolorów⁵ w życiu potocznym z nazwami gatunków w botanice i zoologii. Podobnie też każdy, kto przynależy do społeczności ludzi na zasadzie wspólnoty wiedzy i wiary, może rozumieć różnicę między wartością komunikatywną wypowiedzeń i wyrażzeń, które orzekają o faktach rzeczywistości pozajęzykowej lub nazywają domeny życia ludzi w czasie lub przestrzeni (np. miejsc, okresów, zdarzeń, miast, wsi, rzek, etc.), a wiążącą siłą wypowiedzeń i wyrażzeń, które przyczyniają się do tworzenia nowych faktów społecznych (np. dokumenty urzędowe, kontrakty, śluby, przysięgi, przekleństwa, zakłady, orzeczenia i wyroki sądowe itp.). Podobnie też ślady osobistej działalności opartej na funkcjach ekspresywnych i impresywnych środków werbalnych winno się skonfrontować ze śladami kulturowymi i społecznymi typowej działalności ludzkiej (np. napisy na drzewach, kamieniach czy tablicach w lub przy kościele, na cmentarzu, grobowcach a nawet domach, w których znane osobistości miały sposobność zatrzymać się albo przebywać.

Jeśli się jeszcze w podobnym kontekście uwzględni teorię „memów”,⁶ to słowo można interpretować jako wskaźnik zapożyczonych lub oddziedziczonych cech językowych. Przez memy rozumie się jakiegokolwiek werbalne lub niewerbalne wytwory i zachowania ludzi, które przekazywane są od jednostek do jednostek, od grup do grup, od generacji do generacji poprzez naśladownictwo i uczenie się, zarówno w sposób świadomy jak też nieświadomy. Wśród memów wymienić można nie tylko obserwowalne praktyki, obrzędy i mody albo w technologii albo obyczajach kulturowych, tak jak poematy, pieśni czy tańce i tym podobne, ale także intersubiektywne wierzenia, nastawienia, przekonania, emocje i wiedza, która stoi za nim w rzeczywistości mentalnej jednostek komunikujących się, jak na przykład idee, pojęcia, sądy i teorie, które jednoczą ludzi odnoszących swoje wypowiedzi do tej samej rzeczywistości intersubiektywnej, kiedy komunikują się wzajemnie. W porozumiewaniu się werbalnym słowa i ich znaczenia, rozpatrywane w kategoriach memów, rozprzestrzeniają się w sferze znakowo-komunikacyjnej na wzór choroby

⁵ Reprezentatywne tutaj są badania porównawcze Iana Daviesa (2005) pt. „Colour Terms”.

⁶ Termin *meme* ukuł w 1976 roku Richard Dawkins w monografii *The Selfish Gene* (Samolubny gen) stanowiącej rozszerzenie teorii ewolucji o wyjaśnienie, jak rozszerzają się idee i zjawiska kulturowe, cf. Dawkins 1989 [1976], oraz 1982, 2006.

zakaźnej, tworząc łańcuchy i w konsekwencji też agregacje łańcuchów jednostek komunikujących się.

W wymiarze jednostkowym a następnie społecznym mowa może być rozważana jako świadectwo preferencji i motywacji w procesach formowania słownictwa i gramatyki. To samo odnosi się do zapożyczeń leksykalnych kulturowych transferów wytworów cywilizacji ludzkiej wraz z ich nazwami. Tutaj znajdują z kolei wyjaśnienie przyczyny kształtowania się odmianek komunikacyjnych i zmienności języka,⁷ kiedy się uwzględni zjawiska substratów,⁸ superstratów⁹ i adstratów,¹⁰ jak też i interferencji językowych, działających w postaci transferów struktur i jednostek wyrażeniowych w kontaktach międzyjęzykowych.¹¹ Terminy substrat i superstrat odnoszą się do relacji kontaktowych między językiem najeźdźców a językiem ludów tubylczych. Zjawisko substratu występuje, kiedy język najeźdźców nawarstwia się na język ludności tubylczej w sytuacji, gdy język narzucony posiada większy prestiż kulturowy, chociaż niektóre z cech pozostają w centrum lub peryferii użycia języka jako ślady poprzednich rodzimych zwyczajów komunikacyjnych. Zjawisko superstratu ma miejsce natomiast, gdy język ludności tubylczej absorbuje tylko niektóre marginalne cechy języka narzuconego z powodu niskiego prestiżu cywilizacyjnego i kulturowego najeźdźców. Ślady transferów w superstracie można odnaleźć głównie w nawykach wymawianiowych i słownictwie ludności tubylczej. Jako paralelny do terminów substrat i superstrat lingwiści ukuli termin *adstrat*. Adstratem nazywano warstwy tekstowe

⁷ Leksykostatystyka opiera się na matematycznych obliczeniach frekwencji jednostek stosowanych na potrzeby glottochronologii dla oceny, jak dawno temu różne języki ewoluowały ze wspólnego źródła. Glottochronologia wykorzystuje metody historyczno-porównawcze w lingwistyce, interesując się czasem, w jakim języki zaczęły różnicować się pod względem morfologii gramatycznej i leksykalnej. Wychodzi ona z założenia, że w każdym języku trzon stanowi tzw. słownictwo podstawowe (niem. *Grundwortschatz*), które ulega stałym zmianom w przeciętnych proporcjach. Tę tezę przedłożył Morris Swadesh (1955, 1972), na tle wcześniejszej koncepcji Roberta Lesa (1953).

⁸ Termin *substrat* wprowadził do językoznawstwa Graziadio Isaia Ascoli w roku 1876, a dopracował jego rozumienie w tzw. listach glottologicznych opublikowanych w roku 1881; por. Ascoli 1876 and 1881 [1881–1882]. Pierwszy i dwa następne listy Ascoliego (1881 i 1886), upowszechnił w nauce światowej Bruno Güterbock poprzez tłumaczenie, autoryzowane przez samego autora; por. Ascoli 1887.

⁹ Termin *superstrat* wprowadził Walter von Wartburg w roku 1932; por. Wartburg (1932), oraz 1978 [1936].

¹⁰ Termin *adstrat* jako paralelny do pozostałych zaproponował Marius Valkhoff w 1932 roku; por. Valkhoff 1932.

¹¹ Zjawisko interferencji werbalnej spopularyzowane niegdyś przez Roberta Lado (1957) w kontekście lingwistyki stosowanej należy do dziedzictwa pracy Uriela Weinreicha z roku 1953, pt. *Languages in Contact*; por. Weinreich 1974 [1953].

transferów językowych wynikające ze wzajemnych relacji komunikacyjnych między społecznościami sąsiadującymi ze sobą. Chodziło tu głównie o ślady wzajemnych wpływów w gramatyce i słownictwie języków przyległych i ich dialektów. Podczas gdy transfery kulturowe są wynikiem kolektywnych stosunków i zapożyczeń, interferencje mają charakter solipsystyczny, ponieważ występują w przestrzeni mentalnej jednostek komunikujących się. Lingwistyczne interferencje w umyśle uczących się języka drugiego polegają na redukcji schematów poznawczych złożonych z pojęć, sądów i wzorców dźwiękowych do ich ekwiwalentów z pierwszego języka poprzednio przyswojonych w warunkach naturalnych. Krótko mówiąc, interferencja może być opisana jako wpływ wzorców języka pierwszego na wzorce rozwijane mentalnie i fizjologicznie w języku drugim. Interferencje językowe mogą być rozważane w terminach transferów pozytywnych lub negatywnych.¹² Te drugie, transfery negatywne, są źródłem błędów w przyswajaniu języka drugiego. Wzorce języka pierwszego wpływają na wzorce wymowy, słowotwórstwa, fleksji czy tworzenia fraz i zdań. Należy podkreślić, że interferencja nie ma miejsca w systemie języka, ale dokonuje się w trakcie czynności mownych jednostek komunikujących się, które przenoszą wzorce mentalne nośników znaczenia i ich interpretacji z domeny kompetencyjnej jednego języka do domeny wykonania drugiego języka, czyli inaczej mówiąc, przenoszą komunikacyjne (dyskursywne) wzorce jednego języka do komunikacyjnych (dyskursywnych) praktyk drugiego języka.

W wymiarze kolektywnym z kolei istotne jest tworzenie związków między członkami różnych grup, gdzie słowo pośredniczy w takich interakcjach jak komunikacja bezpośrednia twarzą w twarz, wymiana listów prywatnych, instytucjonalnych, wymiana towarów i usług, zawieranie małżeństw, transport i ruch drogowy itp. Eksponując społeczną naturę związków międzyludzkich, gdzie konwersacja, dialog i dyskusja i mowa okolicznościowa dominują, należy odróżnić między wspólnotami językowymi¹³ a wspólnotami interakcyjnymi¹⁴ czy też komunikacyjnymi,¹⁵

¹² H. Douglas Brown (1994: 90) przyjmował termin *transfer językowy* (*linguistic transfer*) jako nadrzędny dla terminu *interferencja*.

¹³ Leonard Bloomfield (1933: 42) używał terminu *społeczność językowa*, dosłownie *mowna* (*speech community*) dla określenia grup ludzi, które współdziałają ze sobą za pośrednictwem mowy. Eksponując pojęcie zagęszczenia komunikacji (*density of communication*), Bloomfield (1933: 46) odróżniał grupy ludzi w obrębie danej społeczności, której członkowie mówią do siebie więcej niż do innych osób na zewnątrz ich podgrupy (Bloomfield 1933: 47) od grup zajmujących się na przykład rybołówstwem, mleczarstwem, piekarnictwem, czy gorzelnictwem itp., które w każdym przypadku mają swój własny język techniczny (Bloomfield 1933: 50).

¹⁴ Terminy *Verkehrsgemeinschaften* używał Adolf Bach w swojej pracy *Geschichte der deutschen Sprache* (Heidelberg: Quelle & Meyer, 1938), nawiązując prawdopodobnie

a także wspólnotami dyskursywnymi.¹⁶ Lingwistycznie zorientowane teorie eksponują relacje mowne między uczestnikami komunikacji przez systemowo-specyficzne właściwości w poszczególnych językach. Jednakowoż istniejące wspólnoty komunikacyjne są współokreślane przez pozasystemowe właściwości różnych języków, ich standardów, dialektów czy odmian, których użytkownicy są zaangażowani w różnych rodzajach interakcji międzyludzkich, przemysłowych, technologicznych, religijnych, kulturowych, politycznych i matrymonialnych. Jeśli chodzi o społeczności tworzące wspólnoty dyskursu, to ich natura zależy od realizacji celów komunikacyjnych w różnych domenach życia społecznego realizowanych przez mówiących tym samym językiem na płaszczyźnie narodowej lub różnych języków na płaszczyźnie międzynarodowej. Ich istnienie jest wyznaczone przez różne typy tekstów i komunikacyjnych czynności tworzenia tekstów, zanurzonych w rolach społecznych uczestników komunikacji i ich kulturze. Można rzec, jeśli chodzi o społeczne użycia słowa, że jednostki komunikujące w obrębie wspólnot językowych łączą się wzajemnie, a w obrębie wspólnot dyskursywnych dzielą się w zależności od przynależności do określonej domeny życia.

Słowo rozpatrywane jako ślad jednostki może być świadectwem tendencji minimalizowania wysiłku¹⁷ komunikacyjnego mówiących, które

do terminu *Verkehr* znanego z publikacji Hugo Mario Schuchardta; por. indeks rzeczowy (*Sachregister*) w wydaniu monografii *Hugo-Schhardt-Brevier* Leona Spitzera (1928 [1921]).

¹⁵ Polski odpowiednik terminu *Verkehrsgemeinschaften*, a mianowicie *wspólnoty komunikatywne* ukuł Ludwik Zabrocki (1963), opisując pochodzenie i rozwój germańskich grup etnicznych jako wspólnot powstałych na bazie wzajemnych kontaktów. W artykule z roku 1970 używał terminu *kommunikative Gemeinschaft* 'wspólnota komunikatywna' jako przeciwstawnego do *Sprachgemeinschaft* 'wspólnota językowa'; cf. Zabrocki 1980 [1970]. Dla Zabrockiego (1980 [1970]: 147) najmniejszą naturalną wspólnotą komunikatywną jest rodzina. Jednakże, jak dodaje w swoich dalszych rozważaniach, istnieją jeszcze inne wspólnoty komunikatywne, które formują się na przykład w klasie szkolnej, w zakładzie fabrycznej, w gminie kościelnej, wśród uczonych, lekarzy medycyny, mieszkańców wiosek, czy dalej ideologicznych bloków w mieście, mieszkańców danego państwa czy nawet mieszkańców całego świata (Zabrocki 1980 [1970]: 147). Istotne omówienia i cytaty ze źródeł podaje Piotr Chruszczewski (2006: 52–53).

¹⁶ Termin *wspólnota dyskursywna* wprowadził do uzusu Martin Nystrand (1982). Jego zakres dookreślił John M. Swales (1990: 25–27), wyróżniwszy sześć rodzajów cech identyfikujących jednostki jako członków wspólnoty dyskursywnej, jak (1) podzielane cele, (2) mechanizmy wzajemnego porozumiewania się, (3) informacje, (4) sprzężenie zwrotne, (5) jeden lub więcej gatunków mowy i (6) specyficzna leksyka.

¹⁷ Dążenie człowieka do wydatkowania jak najmniejszego wysiłku w częstej komunikacji odnotował Georg Kingsley Zipf (1929, 1949), który zapoczątkował stosowanie statystyki do badań językoznawczych. Ogólnie rzecz biorąc, Zipf odkrył, że we wszystkich językach świata: (1) dźwięki łatwe do wymówienia występują częściej niż trudne,

wynikają z redukcji dźwięków lub pomijania jednostek leksykalnych, rozpoznawanych poprzez nagromadzone masy doświadczeń współromówców dzięki istnieniu nadmiaru cech istotnych w języku, czyli tzw. redundancji. Słowo mówione lub pisane może służyć identyfikacji lub wyrażania tożsamości jednostek w kontekście grupowym. Mowa też świadczy o uzdolnieniach językowych jednostek, dwujęzyczności czy wielojęzyczności. Nie można zapomnieć o przypadkach zanikania i wymierania języków, kiedy liczba ich użytkowników zmniejsza się w sposób zauważalny. Lingwistyczną kompetencję jednostek można potraktować jako dowód na zanurzenie w kulturze i ogólnie dostępnej wiedzy. Na podstawie mowy jednostek i ich wytworów, w tym także sztuki artystycznego wypowiedziania się w poezji i prozie, można też wnioskować o kulturze narodu czy społeczności międzynarodowych.

3. Implikacje dla dalszych badań i postulaty badawcze

Postulując dalsze domeny badań, można dodać, że słowo da się rozpatrywać nie tylko jako wyrażenie intymnych cech pojedynczych ludzi, ale także jako wyraz duchowości narodów, społeczności, do której należą. Szczególnie jest to widoczne w stylu i estetyce wytworów językowych charakteryzujących pewne okresy kultury jednostek i społeczności a nawet ludzkości w ogóle. Ślady jednostek są szczególnie widoczne w dziełach literackich oraz w tłumaczeniach ich z jednego języka na drugi. Słowo może być świadectwem wyboru środków ekspresywnych i impresywnych, wrażliwości autora czy tłumacza. Badania zorientowane na śledzenie źródeł inspiracji mogą odkryć naturę intertekstualności nie tylko jawnej tak jak w przypadku przypisów, ale też i ukrytej, jak w przypadku plagiatu. Nawiązując do koncepcji archeologii wiedzy,¹⁸ mówi się czasami o śmierci autora. W postmodernistycznych podejściach do tekstów literackich drugiego stopnia, których źródła pochodzenia lub inspiracji nie są udokumentowane lub celowo pomijane, jak na przykład podróbki, oszustwa, falsyfikacje, imitacje itp., używa się też pojęcia palimpsest.¹⁹

(2) najczęstsze występujące wyrazy są stąd krótkie, (3) wszystkie wyrazy stają się z czasem krótkie oraz że (4) frekwencja nowo pojawiających się wyrazów wzrasta stosownie do wzrostu stopnia ich abstrakcyjności.

¹⁸ Termin *archeologia wiedzy* zaproponował Michel Foucault (1972 [1969]), odnosząc go badań nad dyskursem z perspektywy praktyk komunikacyjnych jako następujących po sobie i przenikających się warstw wiedzy uzyskanej poprzez edukację drogą transmisji generacyjnej.

¹⁹ Por. Genette, Gérard, 1997 [1982]: *Palimpsests: literature in the second degree*. Trans. Channa Newman, Claude Doubinsky. Lincoln: University of Nebraska Press [*Palimpsestes: la littérature au second degré*. Paris : Seuil].

W okresie starożytnym i średniowiecznym palimpsestem nazywano ponownie zeszkrobany pergamin (odpowiednio wyprawiony ze skóry baraniej lub kozłęcej czy innych zwierząt tak, aby można było na nim pisać), z którego pismo zostało częściowo lub kompletnie wymazane²⁰ dla zrobienia miejsca dla innego tekstu. Z czasem palimpsestem stał się sam nowy tekst napisany ręcznie na materiale, na którym można było jeszcze odczytać ślady poprzednio zapisanego, a następnie specjalnie usuniętego tekstu. W tym to kontekście szczególnie przydatne jawią się statystyczne metody dla identyfikacji autorów tekstów, którzy pozostają anonimowi lub są celowo pominięci.

Wykaz literatury

- Ascoli, Graziadio Isaia 1876: Del posto che spetta al ligure nel sistema dei dialetti italiani. *Archivio Glottologico Italiano* 2 (1), 111–160.
- Ascoli, Graziadio Isaia 1881 [1881–1882]: Una lettera glottologica. Torino: E. Loescher (71 p) [*Revista di Filologia e d'Istruzione Classica* X (1881-1882), 1-71].
- Ascoli, Graziadio Isaia 1886: *Due recenti lettere glottologiche e una poscritta nuova*. Roma: E. Loescher (105 p.).
- Ascoli, Graziadio Isaia 1887: *Sprachwissenschaftliche Briefe*. Autorisierte Übersetzung von [autoryzowane tłumaczenie] Bruno Güterbock. Leipzig: S. Hirzel. XVI, 228 S. Erstaussgabe.
- Austin, John L(angshaw) 1975 /1962/: *How to Do Things with Words: The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955*. Wyd. 2. J(ames) O(pie) Urmson, Marina Sbisà, red. Oxford, UK: Clarendon Press.
- Bach, Adolf 1938: *Geschichte der deutschen Sprache*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Bloomfield, Leonard 1933: *Language*. New York: Holt; Chicago: University of Chicago Press.
- Brown, H. Douglas 1994: *Principles of Language Learning and Teaching*. Prentice Hall.
- Chruszczewski, Piotr P(awel) 2006: *Cultural Patterns in Discourse Practices of Scandinavian Speech Communities in the Viking Age on the Basis of Runic Inscriptions of North-Central Jutland*. Kraków: Cracow Tertium Society for the Promotion of Language Studies (Język a komunikacja 11).
- Davies, Ian 2005: Colour Terms. W: D. Alan Cruse, Franz Hundsnurscher, Michael Job, Peter Rolf Lutzeier (red.) 2005: *Lexikologie/Lexicology: Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen/An International Handbook on the Nature and Structure of Words and Vocabularies*. Berlin, New York.: Walter de Gruyter [Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft/Handbooks of Linguistics and Communication Science/Manuels de Linguistique et des Sciences de Communication 21 (2)], 1542-1548.

²⁰ Termin *palimpsest* wywodzi się poprzez łaciński *palimpsestus* z starogreckiego *palimpsestos*, znaczącego 'zeszkrobany ponownie' = *pálin* 'ponownie' + *psestós* 'zeszkrobany'. Por. dostępne powszechnie źródła informacji: *Random House Webster's College Dictionary*. *Random House Thesaurus*. *College Edition* oraz *Słownik wyrazów obcych* Wydawnictwa Naukowego PWN.

- Dawkins, (Clinton) Richard 1989 [1976/]: *Samolubny gen*. Tłum. Marek Skoneczny. Prószyński i S-ka [*The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press].
- Dawkins, (Clinton) Richard 1982: *The Extended Phenotype*. Oxford University Press.
- Dawkins, (Clinton) Richard 2006: *The Selfish Gene*. 30th Anniversary edition [Wydanie 30. rocznicowe]. Oxford: Oxford University Press.
- Eco, Umberto 1979 /1976/: *A Theory of Semiotics*. Przedruk. Bloomington, IN, London, UK: Indiana University Press (Advances in Semiotics).
- Foucault, Michel 1977 [1969]: *Archeologia wiedzy*. Tłum. Andrzej Siemek. Słowem wstępnym opatrzył Jerzy Topolski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [*Archéologie du savoir*. Paris: Editions Gallimard].
- Genette, Gérard 1997 [1982]: *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Tłum. Channa Newman, Claude Doubinsky. Lincoln: University of Nebraska Press [*Palimpsests: la littérature au second degré*. Paris: Seuil].
- Lado, Robert 1957: *Linguistics across Cultures*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Lees, Robert 1953: The basis of glottochronology. *Language* 29 (2), 113-127.
- Nystrand, Martin 1982: *What Writers Know: The Language, Process, and Structure of Written Discourse*. New York: Academic.
- Random House Webster's College Dictionary*. *Random House Thesaurus*. *College Edition*. New York: Random House, 1992.
- Słownik wyrazów obcych*. Red. tomu Elżbieta Sobol, oprac. haseł Anna Stankiewicz et al., oprac. etymologii Andrzej Bańkowski. Wyd. 1, 10 dodruk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Spitzer Leo (ed.) 1928 [1921]: *Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*. 2nd enlarged ed. Halle (Saale): Max Niemeyer.
- Stevenson, Victor (red.) 1983: *Words: An Illustrated History of Western Languages*. Foreword by Philip Howard, Literary Editor, The Times, London. London & Sydney: Macdonald & Co.
- Swadesh, Morris 1955: Towards greater accuracy in lexicostatistic dating. *International Journal of American Linguistics*, 21, 121-137.
- Swadesh, Morris. 1972: What is glottochronology? W: Morris Swadesh. 1972. *The Origin and Diversification of Languages*. London: Routledge & Kegan Paul, 271-284.
- Swales, John M. 1990: *Genre Analysis. English in Academic and Research Settings*. Cambridge, UK, New York, NY: Cambridge University Press.
- Valkhoff, Marius 1932: *Latijn, Romaans, Roemeens*. Amersfoort: Valkhoff & Co.
- Wartburg, Walter von 1932: Die Ursache des Auseinanderfallens der Galloromania in zwei Sprachgebiete: Französisch und Provenzalisch. Vortrag gehalten in der Sitzung der Philologisch-Historischen Klasse der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig vom 18. Mai 1932. *Forschungen und Fortschritte* 8 (21): 268-269.
- Wartburg, Walter von 1978 [1936]: Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume. W: Reinhold Kontzi, (ed.) 1978: *Zur Entstehung der romanischen Sprachen. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft*, 53-122 [Zeitschrift für Romanische Philologie 56, 1-48].
- Wąsik, Zdzisław 2003: *Epistemological Perspectives on Linguistic Semiotics*. Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang.
- Weinreich, Uriel 1974 [1953]: *Languages in Contact. Findings and Problems*. Przedruk 8. The Hague, Paris: Mouton [New York (Publications of the Linguistic Circle of New York)].
- Weisgerber, Leo 1955: Das Worten der Welt als sprachliche Aufgabe der Menschheit. *Sprachforum* 1, 10-19.
- Wüster, Eugen 1970 [1931]: *Internationale Sprachnormung in der Technik. Besonders in der Elektrotechnik (Die nationale Sprachnormung und ihre Verallgemeinerung)*. 3rd supplemented reprint. Bonn: Bouvier [Berlin: VDI-Verlag].

- Wüster, Eugen 1979: *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie*. Wien, New York: Springer Verlag.
- Zabrocki, Ludwik 1963: *Wspólnoty komunikatywne w genezie i rozwoju języka niemieckiego*. Część 1. *Prehistoria języka niemieckiego*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Zabrocki, Ludwik 1980 [1970]: *Kommunikative Gemeinschaften und Sprachgemeinschaften*. Przedruk w: Ludwik Zabrocki. 1980: *U podstaw struktury i rozwoju języka*. Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 146-164 [*Folia Linguistica* 4 (1/2), 2-23].
- Zipf, George Kingsley 1929: *Relative frequency as a determinant of phonetic change*. *Harvard Studies in Classical Philology* 15, 1-95.
- Zipf, George Kingsley 1949: *Human Behavior and the Principle of Least Effort: An Introduction to Human Ecology*. Cambridge, MA: Addison-Wesley Press.

The word as a trace of man

SUMMARY. The subject matter of this article constitutes a survey of conditionings in which the word as a meaning bearer of man becomes a trace of his creative and interpretive activity in interpersonal communication. Characteristic of traces is that, originating in the source or being produced by source agents, they do not need to be present when they are received and/or interpreted by their target agents. As to the word as a trace of man, one considers, on the one hand, the metamorphoses of human universe resulting from the communicational performance of social groupings, and on the other, the changes taking place in the environments of human individuals on a uniquely personal level. In the first case, there are two trace-leaving processes that come into being, firstly, "the wording of the world" due to the naming and terminological ordering of objects and states of affairs, and, secondly, the objectification of language where its speakers know "how to do things with words". Regarding the theory of memes, the word is interpreted as an indicator of borrowed or inherited features from one language into another or as an exponent of human preferences in the creation of new meaning bearers which minimize their communicational effort. Linguistic performances of people provide evidence for their immersion in the knowledge and cultural heritage, being especially visible in literary works and/or in translations between languages. Likewise, the preceptor oriented studies may reveal the traces left by particular authors as a source of inspiration when they are anonymous or intentionally omitted.

KEY WORDS: semiotics, communication, borrowings, language change

Należność i powinność w słowie – na przykładzie publicystyki prasowej

Przedmiotem artykułu są werbalne środki i sposoby komunikowania prawa w przekazach prasowych. Przyjmuje się, że prawo to ogół norm regulujących stosunki między ludźmi w danej społeczności, określających ich postępowanie. Zespół norm wyznacza porządek społeczny chroniony przez państwo. Najogólniej rozumiane prawo jest obiektem ustawicznych dysput i polemik publicznych, których przykładowe teksty ze względu na treści informacyjne i wartość modalną zdań komunikujących o tym, kto, co, komu i kiedy powinien uczynić, zostały wybrane do analizy lingwistycznej. W istocie chodzi o zbadanie języka informacji i publicystyki w obszarze kultury prawnej. Analizie poddana zostanie dziennikarska ocena prawidłowości działań organów państwa i przedstawicieli władzy, komunikowanie prawa jako faktu oraz ilustracja medialnej dyskusji interpretującej przepisy prawa.

1. Słowa i kontekst prawny w działaniu społecznym

Język w polu kultury prawnej oscyluje wokół słów należność i powinność, bowiem takiej kwalifikacji podlegają ludzkie czyny. W normach postępowania kwalifikuje się ludzkie czyny w kategoriach modalności powinnościowej, stwierdzając istnienie uprawnień i obowiązków lub wydając zakazy czy pozwolenia.¹ Prawnicy rozróżniają modalności podstawowe jako kwalifikację zachowania zakazanego, nakazanego, indyferentnego, dozwolonego, fakultatywnego czy będącego przedmiotem czyjegoś obowiązku, odnoszonego do adresata normy, a także modalności pochodne jako kwalifikację zachowań będących przedmiotem uprawnie-

¹ Według Johna Lyonsa (1989 [1977]) kategoria modalności (jak dowiadujemy się z pracy Danuty Ryteł 1982: 14) dotyczy różnych możliwych światów. Świat przekonań nadawcy wyraża modalność epistemiczną, konieczność lub możliwość zdarzenia wyraża modalność aletryczną, modalność deontyczna dotyczy zbioru światów, w których obowiązują pewne normy. Modalność powinnościowa, zwana też deontyczną, w naukach o języku definiowana jest jako stosunek sprawcy akcji komunikowanej w zdaniu do jej realizacji, jako stosunek podmiotu – agensa albo pacjensa – do czynności nazwanej czasownikiem, zob. też Ryteł 1982: 81.

nia, kompetencji czy wolności prawnie chronionej z pozycji innej osoby niż adresat normy.²

Prawo jest komunikowane urzędowo w postaci stanowionych przez instytucje państwowe źródeł prawa: konstytucji, ustaw, kodeksów, rozporządzeń czy zarządzeń. Na co dzień życie jest przeniknięte elementami prawnymi funkcjonującymi w tzw. obrocie prawnym. Prasa informuje o zjawiskach prawa, jeżeli komentuje poglądy i oceny o postępowaniu władzy i obywateli lub komunikuje o faktach wynikających z tego postępowania. W sferze możliwości postępowania osób fizycznych bądź prawnych przedmiotem informacji prasowej staje się ochrona uprawnień jednej osoby wobec zobowiązań innych w granicach zakreślonych przez przepisy prawne. W zależności od sposobu egzystencji prawa zmienia się charakter języka, w którym prawo jest komunikowane. O prawnych wartościach społecznych ustawodawca, prawnik i dziennikarz mówią różnymi rejestrami języka.³ Funkcjonalna odmiana języka publicystyki komunikuje o prawie w sposób naturalny, bliski kolokacjom potocznym.

Językowe ujęcie sensu wyrażenia prawo jest najbliższe koncepcji prawa naturalnego. Najogólniej przez prawo rozumie się prawidłowość, wyrażającą się w obiektywnym porządku rzeczy związanym z działaniem i celem. W książce *Człowiek i prawo naturalne* (1993) Mieczysław Albert Krąpiec pisze, że „zwłaszcza działanie regularne i konieczne, jest zawsze działaniem uprzedmiotowionym, działaniem względem (w stosunku do) czegoś, kogoś. W samo zatem działanie, jako łączące podmiot działający z przedmiotem, jest już wpisana relacja jako byt między..., powoduje relację między podmiotem a przedmiotem”. Z tego wnioskuje, że w działaniu naturalnym i regularnym objawia się prawo jako stała relacja działającego podmiotu, a jeżeli „owo ukierunkowanie działania przebiega zgodnie z naturą bytu działającego oraz bytu będącego przedmiotem działania, mówimy wówczas, że byt działa „prawidłowo”, zgod-

² Zob. Redelbach, Wronkowska, Ziemiński 1993: 143. Co do treści definicje językoznawcze i prawnicze są zbieżne, chociaż w tych definicjach mówi się różnymi językami: agens to adresat normy, sprawca, wykonawca czynności, osoba działająca według dyspozycji normy – pacjens to inna osoba niż adresat normy, odbiorca czynności agensa, nazwanej przez orzeczenie przechodnie

³ W naukach prawnych przyjmuje się termin *język prawny* w odniesieniu do języka aktów prawodawczych Termin ten wprowadził Bronisław Wróblewski (1947). Zawodowi prawnicy używają metajęzyka prawniczego, dokonując wykładni tekstów pisanych w języku prawnym. Prasa korzysta ze słownictwa i formuł gramatycznych używanych w obu odmianach języka prawnego w ograniczonym zakresie. Pojęcia należności i powinności wypracowane zostały w teorii prawa. Należność przysługuje temu podmiotowi prawnemu (recypientowi), który jest uprawniony do przyjęcia działania nakazanego przez normę, podczas kiedy powinność wiąże drugi podmiot (adresata normy), który jest zobowiązany działać na rzecz recypienta. Każda bowiem norma postępowania prawnego jest normą dwustronną. W języku potocznym zachodzi podobna interakcja między nadawcą i odbiorcą codziennych komunikatów.

nie z prawem”. Tak rozumiane prawo realizuje się w warunkach ludzkiej egzystencji w formie faktu prawa lub prawa podmiotowego osoby.⁴

Prawa podmiotowe osoby zostały zagwarantowane w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku jako główna zasada praworządności w postaci wolności i praw jednostki chronionych obowiązkami osób sprawujących władzę:

Art. 30. Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych.⁵

Kompromis pomiędzy interesami jednostki i wspólnoty zapewnia wprowadzenie do konstytucji obowiązków prawnych:

Art. 31. 1. Wolność człowieka podlega ochronie prawnej.
2. Każdy jest obowiązany szanować wolności i prawa innych. Nikogo nie wolno zmuszać do czynienia tego, czego prawo mu nie nakazuje.

W polskiej nauce o konstytucji filozoficzne koncepcje wolności człowieka ujmowane są, według Bożeny Gronowskiej (2002), w kategoriach naturalnych uprawnień jednostki do „swobodnego podejmowania aktów woli wraz z możliwością swobodnej ich realizacji”. Prawa natomiast należą się jednostce ludzkiej „ze względu na posiadane przez nią konkretne właściwości czy cechy jej egzystencji”.⁶ W prawie stanowionym prawa i wolności jednostki mają postać praw podmiotowych, jeśli chodzi o swobodne podejmowanie i wykonywanie decyzji wywołujących skutki prawne oraz jeśli chodzi o domaganie się określonych świadczeń ze strony innych podmiotów prawa. Ustawa konstytucyjna gwarantuje fundamentalne wolności osobiste wolne od ingerencji państwa, prawa i wolności polityczne zapewniające wpływ na wykonywanie władzy państwowej

4 Zob. Krąpiec 1993: 22. Autor akceptuje koncepcje prawa jako ogółu norm spajających organizację społeczną. Wstępne rozumienie wyrażenia prawo, według Krąpca, to: „a) relacja człowieka do rzeczy, którą dysponuje lub która leży w zasięgu jego dyspozycji; b) moralna możliwość czynienia lub posiadania czegoś; c) zespół norm lub reguł prawnych; d) nauka prawa. Sensy a) i b) to prawo jako relacja i jako moralna możliwość, które odnoszą się do prawa podmiotowego (*ius subiectivum*), sensy c) i d) odnoszą się do prawa obiektywnego norm i nauki (*ius obiectivum*), ib. 23–24.

5 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. O wolności, prawach i obowiązkach człowieka i obywatela zagwarantowanej w konstytucji pisze Bożena Gronowska (2002).

6 Według podanej w artykule informacji, termin *postpolityka* użyty w książce Jadwigi Staniszkis *O władzy i bezsilności* (2006), sprowadza się w uproszczeniu do tego, że instytucje polityczne tracą moc zmieniania rzeczywistości, są w stanie jedynie nią administrować.

w warunkach demokracji oraz prawa społeczno-ekonomiczne i kulturalne w warunkach interwencjonizmu państwowego.

Słowa Konstytucji mają odzwierciedlenie semantyczne w zjawiskach życia społecznego. Komunikowanie konstytucyjnych idei prawa w prasie codziennej nie jest przekazaniem słów konstytucji o relacjach między władzą a społeczeństwem, lecz programowaniem rozumienia przez odbiorcę treści informacyjnej o sprawowaniu władzy na wybranych przykładach bieżących wydarzeń oraz wywołanie procesów emocjonalnych przez skuteczne wpływanie na doznania czytelnika za pomocą odpowiednich struktur językowych. Odzwierciedlenie semantyczne podawanych informacji słownych tworzy kontekst relacji państwo–obywatel w sytuacji, kiedy prasa informuje o prawie w odniesieniu do codziennych wydarzeń.

2. Zjawiska życia społecznego w kategoriach należności i powinności

Od wybranych w wyborach powszechnych władz społeczeństwo oczekuje działań zgodnych z racją stanu, czyli prawidłowych. Liczy na autorytet władzy i oczekuje ładu społecznego w zachowaniach interpersonalnych ludzi wobec siebie i wobec społeczeństwa.⁷

Równowaga czynu między człowiekiem a jego otoczeniem jest naturalna, dlatego najczęściej bywa przemilczana. Prasa podnosi alarm, kiedy stan równowagi przekształca się w takie działanie, w którym wyznaczony sprawca działania nie spełnia oczekiwań. Rola prasy popularnej sprowadza się wówczas do krytyki życia politycznego. Przykładem jest nagłośniona medialnie korupcja w Polskim Związku Piłki Nożnej. Artykuł w tej sprawie ukazał się w tygodniku *Nesusweek* pt. Król woła: jestem nagi! Węzłem konstrukcyjnym artykułu jest tutaj krytyka relacji między rządem a narodem w kwestii działania na rzecz dobra wspólnego. W liście zapowiadającym temat artykułu czytamy o postępowaniu rządu:

Rząd Donalda Tuska próbował nam wmówić, że potrafi naprawić polską piłkę. Z równym powodzeniem mógłby zażądać od Pana Boga, by w listopadzie była lepsza pogoda [*Newsweek* 42/2008];

O zawiedzionych oczekiwaniach społecznych informuje śródtytuł:

⁷ W teorii państwa i prawa Czesław Znamierowski zdefiniował prawidłowość działania interpersonalnego. W interpersonalnej relacji powinności należnej drugiej osobie ocenia stan równowagi w zachowaniu prawnym podmiotów prawnych. zob. o równowadze czynu w stanowieniu norm: Znamierowski 1948 /1947/: 23–27 i 65; 235–239

Rząd nie miał planu, tylko przekonania, że jest źle, a naród chce, by było dobrze [Newsweek 42/2008].

Struktura tekstu ujmuje zatem problem w kategoriach należności oczekiwanych przez naród wobec niespełnionych powinności rządu. Śródtytuł jest odpowiedzią na domniemane pytanie: jak rząd wywiązuje się z obowiązków wobec narodu w rozwiązywaniu konfliktów społecznych?. Tytułowa metafora król jest nagi stanowi odpowiednią ramę sygnującą istotę przekazu zawartego w opowiadaniu. W treści korpusu tekstu autor kpi z „manifestowania nieudolności rządzenia”, bo rząd demonstrował jedynie „energiczną wolę zmian”, wprowadzając zarząd komisaryczny, który z kolei wycofał, a rozegrana batalia okazała się „rozdarciem pomiędzy tradycyjną polityką a postpolityką”.⁸

W konstruowaniu przekazu wykorzystana została implikacyjna struktura wypowiedzi: najpierw została przedstawiona rzeczywista sytuacja, a następnie sugestia, że mandat rządu nie wynika z systemu wartości wyznawanego przez stojącą za nim opcję polityczną, lecz z kapryśnego gustu wyborców, których ogół „naiwnie wierzy w stary mit władzy, zdolnej rzeczywiście rządzić a nie zarządzać światem”.

Schemat przedstawienia sprawy orientuje podawane informacje, nadaje im sens oraz tak programuje odbiór, że w podświadomości czytelnika znika mit realistycznej koncepcji prawa i teorii władzy, dominuje natomiast mechanizm porażki „zapatrzonego w sondażu i hamletyzującego” rządu, który gra na „ludowym poczuciu sprawiedliwości, licząc, że „ciemny lud to kupi”.⁹ Czytelnik nabiera przekonania, że zawiodą relacje między państwem a obywatelem oparte na przewodniej myśli prawno-politycznej – działania dla dobra wspólnego. Wnioskuje o braku równowagi czynu opartej na poczuciu powinności, bo zmagania, które podejmuje rząd są tylko pozorne. Nabiera przekonania, że niespełnione pozostają warunki i czyn na tle ogólnym uprawnień środowiska obywatelskiego, bo przymus, przemoc, negocjacje i kompromisy nie chronią ładu społecznego i nie są korzystne dla społeczeństwa.

W zachowaniach prawnych władzy i obywateli krytyce poddano sam rdzeń życia zbiorowego, będący działaniem społecznym o charakterze przechodnim. A przecież Czesław Znamierowski, autor rozważań o państwie, twierdził, że w zbiorowościach ludzkich moc oddziaływania na członków zbiorowości powinna przypadać aktywnej podgrupie władczej, podczas kiedy niezorganizowana masa, w której każdy człowiek z osobna

⁸ Według podanej w artykule informacji, termin *postpolityka* użyty w książce Jadwigi Staniszkis *O władzy i bezsilności* (2006), sprowadza się w uproszczeniu do tego, że instytucje polityczne tracą moc zmieniania rzeczywistości, są w stanie jedynie nią administrować.

⁹ Cytaty pochodzą z artykułu Piotra Bratkowskiego, *Newsweek* nr 42/2008, 19.10.2008.

podlega działaniom i wpływowi ciała władczego, oczekuje zapewnienia porządku społecznego za cenę uległości albo posłuchu wobec rozkazów i zaleceń władców.¹⁰ Strategia krytyki prasowej słusznie zatem godzi w nieprawidłową działalność instytucji państwowych, niewłaściwy układ stosunków społecznych poddanych kontroli i wpływom rządu, nieskuteczne rozwiązywanie konfliktów, niewłaściwe podejmowanie decyzji w ramach sprawowania władzy, a także w lekceważenie roli służebnej wobec zaspokajania potrzeb ludzi.¹¹

3. Interakcyjność w komunikowaniu faktów prawnych

Dyskusja wokół ładów społecznych w państwie dotyczy faktów prawnych, które są skutkiem nieprawidłowości działania organów władzy, grup społecznych i polityków. O faktach tych komunikuje prasa, donosząc na przykład, że przez kilka miesięcy małopolska policja nagrywała rozmowy adwokatów z podejrzanymi i dołączyła je do akt, a następnie fakty te uczyniła przedmiotem kwalifikacji prawnej:

Adwokaci: To bezprawie. Żeby zdobyć dowody, policja ... założyła podsłuchy w telefonach podejrzanych. Nagrywała wszystkie rozmowy ...

Prokurator: To zgodne z ustawą ...

Profesor Andrzej Zol, były prezes Trybunału Konstytucyjnego, były rzecznik praw obywatelskich, współautor kodeksu karnego: To jest skandaliczna sprawa ... Podsłuchane rozmowy z adwokatami podlegają ochronie i nie można wykorzystać ich jako dowodu. Prokurator generalny powinien zbadać, czy ze strony organów ścigania nie mamy tu do czynienia z nadużyciem prawa. W państwie praworządnym takich numerów się nie robi.

Ministerstwo Sprawiedliwości odmawia komentarza (*Gazeta Wyborcza* nr 236.5846, 08.10.2008).

W przekazie nadawcy odbiorca odczytuje na poziomie epistemicznym i semantycznym zgodność wypowiedzianej myśli z rzeczywistością. Fakty prawne są prawdziwe, jeśli nagrania policji miały rzeczywiście miejsce i zostały wykorzystane jako dowód w sprawie przeciw adwokatom. Na poziomie aksjologicznym kształtowanie systemu wartości ma ujęcie pragmatyczne. Własne sądy dziennikarz przekazuje w poczuciu oczywistości, uznanej zasady czy normy, podając za prawdę sprzeczne twierdzenia, które poddaje rzekomo samodzielnej ocenie czytelnika co do zgodności z prawem. Faktycznie kontroluje sytuację komunikowania, bowiem na poziomie deontycznym podsuwa sposób reagowania siłą ar-

¹⁰ Zob. Znamierowski 1988: 98–99.

¹¹ Por. definicja polityki w *Leksykonie politologii*, pod red. Andrzeja Antoszewskiego i Ryszarda Herbuta (1999).

gumentów obwarowanych pozycją naukową i społeczną osób zabierających głos w sprawie. Autorytety wypowiadają oceny, co się komu należy i co ktoś inny powinien uczynić, opierając konwencjonalną zgodność myśli z dyrektywami języka na zgodności z tym, co zapewnia instrumentalną skuteczność.¹²

Komunikowanie faktów prawnych wiąże się z oceną postępowania. W części informacyjnej przekazu prasowego liczy się odkrywanie prawdy o przedstawionych faktach, w komentarzach ocenie podlega wiedza dziennikarza przekazywana czytelnikom w celu pozyskania ich zaufania do określonej opcji. Wartość kategorialną zaś słów modalizujących „powinien” i „należy” warunkują okoliczności wypowiedzi i wiarygodność wypowiadających. Czytamy, na przykład, w *Gazecie Wyborczej*:

Peeselowscy strażacy chcieli tanio kupić państwową firmę. Mocno na to nalegał współpracownik Waldemara Pawlaka, a wojewoda z PO gorliwie mu pomagał.

O próbie strażackiej transakcji mówimy posłowi PSL. Komentuje z sarkazmem: – Jak tak, to powinno się tam wysłać panią Piterę... Powiem krótko, nasz koalicjant postąpił niedopuszczalnie. A na naszego wojewodę brak mi słów, bo powinien był o tych naciskach powiadomić premiera.

Szef Klubu Parlamentarnego PSL...: Jeśli prawdą jest postępowanie kolegi..., to było naganne. Oczekuję, że to wytłumaczy (*Gazeta Wyborcza* nr 236. 5846, 08.10.2008).

Relacja ma charakter opisowy – tylko sugeruje sens modalizatora powinien. Komentarz może być przez czytelnika gazety odczytany jako rada posła (Jak tak, to powinno się tam wysłać panią Piterę), albo jako ocena wyrażająca dezaprobatę pani minister (niedopuszczalne..., bo powinien był... powiadomić premiera), a informacja pochodząca od szefa klubu parlamentarnego jako prognostyczne znaczenie należności (jeśli prawda jest... Oczekuję, że to wytłumaczy).¹³ Wartość kategorialna zdań wyrażających modalności prawne zależy od tego, kto i w jakich okolicznościach wypowiada słowa powinien lub należy, a także od tego, czy je wypowiada, czy tylko sugeruje ich sens.

Nagłaśnianie należności i powinności czynu służy kształtowaniu wizerunku polityków i sensacji w komunikowaniu bezprawia w publicysty-

¹² Omówienia teorie klasycznej i nieklasycznej definicji prawdy dostępne są m.in. w *Nowej encyklopedii powszechnej PWN*, t. 5, Warszawa 1996, 313. O sposobach pragmatycznego opisywania prawdziwości i wierności słów wykladał w 1955 roku na Uniwersytecie Harvarda w USA John Langshaw Austin; zob. Austin 1993 [1975 /1962/]: 157–178. Artykuł wybrany jako przykład relacji prasowej o prawnych zjawiskach w polityce dobrze ilustruje techniki wywierania wpływu na odbiorcę. Psychologiczne podstawy informacji i manipulacji prasowych w odniesieniu do świata polityki zostały ostatnio przedstawione przez Pawła Znyka (2008).

¹³ O znaczeniu wyrazu *powinien* w wypowiedziach normatywnych, celowościowych, ocennych prognostycznych i opisowych, zob. Zieliński 1992.: 81–84.

ce prasowej przez nagłaśnianie i komentowanie łamania prawa. Intencję czynu jednej osoby zwróconego ku drugiej osobie komunikują fakty o kumoterstwie w KRUS-ie, bo prezes Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, odwołany ze stanowiska, fałszuje dokumentację, a pracownicy, których to dotyczy, „podnoszą alarm”. Informuje też o tym, że Kancelaria Premiera „obchodzi prawo”, powierzając kierowanie departamentami osobom spoza Państwowego Zasobu Kadrowego, za co „winę ponosi” premier, bo „jest szefem służby cywilnej a toleruje bałagan” (*Newsweek* nr 41/2008). Autorzy tekstów stawiają tezy i opisują fakty będące argumentami uzasadniającymi lub obalającymi tezy: po dymisji prezes podpisywał dokumenty, dokumenty umożliwiły objęcie posad znajomym eksprezesa. Następnie formułują uogólniające sądy: szerzy się nepotyzm i kumoterstwo, prawo prawem, a dyrektorzy muszą być z naszego rozdania, a także argumenty i oceny, że praktyki takie świadczą o słabości premiera. Argumenty wzmacnia uogólnienie, że niedopuszczalne jest omijanie przepisów. W konkluzji pojawia się postulat opracowania przez Sejm nowej ustawy o konkursach na wszystkie kierownicze stanowiska w administracji państwowej.

Rzetelność komunikacji polega na tym, że redaktor tekstu wyznacza granice między informacją o faktach prawnych, ogólna tezą o nich, a ich oceną. Jeżeli fakty przytaczane przez dziennikarza są pewne a rozumowania uogólniające wiarygodne, to dziennikarz przekazuje prawdę. Natomiast ocena jest subiektywna i nie podlega kryterium prawdy.

Komunikowanie prawa jako prawidłowości działania oraz jako faktów prawnych dotyczy rzeczywistego bycia prawa w postaci określonych zachowań i postaw ludzi. Dziennikarz odkrywa, że urzędnik działa bez mandatu władzy, uzurpując sobie uprawnienie do działania. Postępuje nieprawidłowo, bo brak jest zgodności w jego zachowaniach i postawach z racją stanu.

Dyskusja wokół uprawnień i obowiązków

Pragmatyczną wartość słów należność i powinność łatwo wykorzystuje się do celów politycznopropagandowych. Regułą jest, że jeżeli jednej osobie coś się należy, to druga powinna uczynić. Debitum uczynku w aspekcie prawnym, wyrażone sprzężonymi terminami należność – powinność, gwarantuje porządek publiczny podlegający ochronie prawnej.¹⁴ Środki masowego przekazu komunikują kategorię prawa podmiotowego jako napięcie między uprawnieniem jednej osoby wobec zobo-

¹⁴ Zob. Krapiec 1993: 25

wiązań innych osób. Gwarantowane konstytucyjnie prawa podmiotowe na szczeblach władzy mają relatywizację państwo–naród w osobach przedstawicieli władzy i obywateli oraz dotyczą stosunków w sferze powiązanych funkcjonalnie uprawnionych interesów urzędników państwowych. Prasa informuje o granicach praw podmiotowych określonych kompetencją podmiotów prawnych. Przykładem może być nagłośniony w październiku 2008 roku konflikt premiera z prezydentem.

Konflikt ma źródło we współzestawianiu prezydenta i rządu z różnych obozów politycznych (kohabitacji). Jest sporem kompetencyjnym między centralnymi organami państwa w sprawach międzynarodowych: prezydent czy rząd jest uprawniony, a może zobowiązany reprezentować stanowisko Polski przed organami Unii Europejskiej?. Problem rozważę w trzech kontekstach: konstytucyjnych uprawnień prezydenta i premiera, przekazów medialnych w prasie radiu i telewizji oraz reakcji społecznych.

Wątpliwości interpretacyjnych ustawy nie rozstrzyga się na forum publicznym – decyzje w tej sprawie zapadają na szczeblu najwyższych organów władzy. W tygodniku *Newsweek* nr 44/2008 z dnia 2. listopada 2008 roku ukazała się opinia profesora Marka Safjana, byłego sędziego i prezesa Trybunału Konstytucyjnego. Według autora konflikt polityczny między najwyższymi organami władzy jest „ujęty w konstytucji, a zwłaszcza w ustawie o Trybunale Konstytucyjnym” i dotyczy kompetencji organów władzy do „rozstrzygnięcia w tej samej sprawie”, a ponieważ konstytucja i ustawa o Trybunale Konstytucyjnym budzi wątpliwości interpretacyjne, nikt dotąd nie wydał wyroku w sprawie sporu „który z organów – prezydent czy rząd – ma prawo reprezentować stanowisko Polski przed organami UE?”¹⁵

Komentarz M. Safjana ukazał się na początku listopada. Wcześniej jednak w mediach postawiono na porządku dziennym dominujący dla całego życia publicznego wątek (agenda setting) „samolotu dla prezydenta”, spychający wszystkie inne tematy i wydarzenia na dalszy plan. Spór sprowadzono zatem do praw podmiotowych prezydenta i premiera.

Wobec tak postawionej kwestii rzetelna informacja medialna mogłaby dotyczyć na przykład kwalifikacji wykładników modalności w zdroworozsądkowym rozumieniu prawa. Wszak zwrot ma prawo wyznacza trzy odcienie znaczeniowe: wolność, uprawnienie i kompetencję. Zobowiązuje podmiot do działania normowanego w relacjach interpersonalnych, a moralnym kryterium prawa podmiotowego są współrządne mu obowiązki. Dyrektywne rozumienie zwrotu ma prawo wiąże osoby, zdarzenia, sytuacje i przedmioty w aspekcie illokucyjnym i perlokucyjnym aktu

¹⁵ Cytaty pochodzą z artykułu M. Safjana, *Newsweek* nr 44/2008, 02.11.2008.

mowy. Dotyczy kwalifikowania własnych czynów posiadającego prawo i zarazem czynności innej osoby odnoszących się do spraw posiadającego prawo.¹⁶ Konflikt w warunkach kohabitacji jest pretekstem do rozliczeń wyborczych w aspekcie obowiązujących przepisów prawa. Konstytucyjne wolności polityczne zapewniają wszak każdemu obywatelowi wpływ na wykonywanie władzy państwowej w warunkach demokracji przez wybór władz państwowych w głosowaniu powszechnym. Wybranym władzom przydzielają odpowiednie kompetencje.

Zdroworozsądkowa ocena konfliktu podpowiada zatem rozumienie kompetencji w kategoriach uprawnień prezydenta i obowiązków premiera. Konstytucja RP kwalifikuje kompetencje prezydenta w sposób następujący:

Art. 126. 1. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej jest najwyższym przedstawicielem Rzeczypospolitej Polskiej i gwarantem ciągłości władzy państwowej.

2. Prezydent Rzeczypospolitej czuwa nad przestrzeganiem Konstytucji, stoi na straży suwerenności i bezpieczeństwa państwa oraz nienaruszalności i niepodległości jego terytorium.

3. Prezydent Rzeczypospolitej wykonuje swoje zadania w zakresie i na zasadach określonych w Konstytucji i ustawach.

Czytający konstytucję obywatel interpretuje postanowienia konstytucji, wpisując kompetencje prezydenta w pragmatyczne wykładniki tekstu prawnego przez sprowadzenie ich do wyrażenia: „Powinno być P”,¹⁷ które zawiera dwie relatywizacje: jedną, odnoszącą dane zachowanie się adresata normy, który ma powinność działania (obowiązek), – drugą, kwalifikującą te same zachowania z punktu widzenia innej osoby, uprawnionej do działania na jej rzecz.

Z przepisów konstytucyjnych wynika, że kompetencje do tego, aby być najwyższym przedstawicielem” RP, aby czuwać nad jej bezpieczeństwem i stać na straży suwerenności i bezpieczeństwa ma prezydent. W normach kompetencyjnych, jak twierdzi Maciej Zieliński, czasownik

¹⁶ Por. rola czasowników normatywnych: Zieliński 2002: 154–162. Kompetencja, według autora, zwykle łączy się z obowiązkiem skorzystania z niej. Por. też definicje słownikowe: uprawnienie: prawo do czegoś przysługujące, nadane komuś; przywilej [*Słownik języka polskiego*, t. III, s. 611]; obowiązek: konieczność zrobienia czegoś wynikająca z nakazu wewnętrznego (moralnego), administracyjnego, prawnego; to, co ktoś musi zrobić powodowany ta koniecznością; powinność, zobowiązanie [ib. t. II, s. 419]. Prawoznawczą kwalifikację prawa podmiotowego podaje także podręcznik do teorii prawa: Redelbach, Wronkowska, Ziemiński 1993: 150–155.

¹⁷ W logice deontycznej zwrot „Powinno być P.” wyraża „poznanie mające na celu kierowanie działaniem”, zob. Kalinowski 1953: 146. W zdaniu normatywnym bezpośrednio coś nakazuje, zob. Zieliński 1992: 82.

w trybie oznajmującym ma sens normatywny nakazu bądź zakazu.¹⁸ Uprawnienia prezydenta rodzą obowiązki wszystkich innych osób, w tym też premiera, w stosunkach prawnych zobowiązaniowych wśród równych podmiotów prawa. Konstytucja nie stanowi stosunków władzy i podporządkowania między prezydentem a premierem.

W stosunkach prawnych, gdy sprawca działania jest przez ustawę wyznaczony lub przydzielony panuje sytuacja władzy i podporządkowania. Powinności premiera z racji urzędu regulują przepisy konstytucyjne, z których wynikają stosunki władcze między Prezesem Rady Ministrów i administracją rządową:

Art. 148. 1. Prezes Rady Ministrów:
reprezentuje Radę Ministrów,
kieruje pracami Rady Ministrów,
wydaje rozporządzenia,
zapewnia wykonywanie polityki Rady Ministrów i określa sposoby jej wykonywania,
koordynuje i kontroluje pracę członków Rady Ministrów,
sprawuje nadzór nad samorządem terytorialnym w granicach i formach określonych w Konstytucji i ustawach,
jest zwierzchnikiem służbowym pracowników administracji rządowych.

W stosunkach władczych władza ma obowiązek nakazywać, a organy i osoby podporządkowane władzy mają obowiązek wykonywać nakazy.¹⁹

Proste rozwiązania interpretacyjne zagłuszył szum medialny. Środki masowego przekazu podjęły dyskusję zastępczą. W tekstach polityczno-propagandowych komunikowały one społeczeństwu głównie o tym, jak premier przeszkadzał prezydentowi w wyjeździe do Brukseli.

W głównym wydaniu *Wiadomości* telewizyjnych pierwszego programu (13. 10. 2008) zwrócono uwagę na odmienne zdania prezydenta i premiera, informując, że minister spraw zagranicznych prosi prezydenta o rezygnację z wyjazdu, prezydent milczy, a aroganckie wypowiedzi premiera informują społeczeństwo o całej sprawie określeniami, co prezydentowi wolno, a co nie. Z kolei, *Newsweek* podał, powtarzaną zresztą w innych mediach, informację i wywiad, z których wynika, że spór dotyczy tego, kto „ma lecieć lub nie lecieć do Brukseli”:

Brak pilota dla prezydenta
Na szczyt UE do Brukseli leci premier. Dla prezydenta nie ma samolotu, bo pilot się rozchorował – twierdzi Bogdan Klich.
Newsweek, RMF FM: Czy oba rządowe tupolewy są sprawne?

¹⁸ Zob. Zieliński 1992: 86.

¹⁹ W artykule nie podejmuje się problemu rozstrzygnięć merytorycznych, które należą do kompetencji specjalistów. Zostały zasygnalizowane wyłącznie metody analizy językowej wybranych przykładowo przepisów prawnych z Konstytucji RP.

Bogdan Klich: Oba sprawne, ale gotowa do lotu jest tylko jedna załoga.

Czyli do Brukseli nie polecą albo premier, albo prezydent.

– Tylko Kancelaria premiera złożyła zapotrzebowanie na samolot w dniach 14–16 października.

Kancelaria Prezydenta twierdzi, że też złożyła zamówienie.

– Kiedy w piątek o godzinie 19 to sprawdzałem, nie było żadnej rezerwacji.

Czyli prezydent nie ma czym lecieć?

– Leci premier wraz z delegacją rządową. Dowódca drugiej załogi nam się rozchorował.

To dyplomatyczna choroba – tak zapewne uznają ludzie prezydenta.

– Nie ma do tego podstaw [*Newsweek* nr 42/2008].

Medialna agenda setting na temat samolotu dla prezydenta sugerowała mit konfliktu w stosowaniu typowych chwytów erystycznych: *ad rem* – utożsamiając stosunki prawne zobowiązaniowe i władcze, a także *ad personam* – nie rozdzielać wyraźnie należności od powinności osób w stosunkach prawnych. Manipulacja polegała na takim przedstawieniu przedmiotu sporu, jak gdyby racje prezydenta i premiera dotyczyły tej samej kwestii prawnej oraz takiej samej pozycji stron w sporze. Komentatorzy wykorzystali w procesie opiniotwórczym wzory populistycznych zachowań kulturowych, głównie pogłoski i plotki, które zaspokajają potrzeby emocjonalne i ciekawość ludzką na temat tego, co dzieje się na szczytach władzy w państwie, a także stereotyp kłótni i mit nieudolności władzy, które generalizują i upraszczają rzeczywistość.

Wzory prasowe zrodziły napastliwość i agresję ogółu ludności wyrażaną w złośliwych komentarzach internetowych:

Donek jesteś śmieszny. Leni(!) weź się do roboty...

Kaczor kiedy ty zrozumiesz, że ty nie rządzisz tylko reprezentujesz. Marnie to marnie ale reprezentujesz.

Dwór prezydenta chce wiecznego zwarcia.

Zacięty Radek, kieruje polską. Zaczyna się i nie daje dostępu do mediów preziowi.

Działalność polityków i instytucji politycznych została skomentowana dosadnie przez osoby poddane ich kierownictwu, nie zajmujące się profesjonalnie polityką. Struktury syntaktyczne komentarzy internetowych sygnalizują zasadniczą ideę prawa podmiotowego w koegzystencji osób o różnych orientacjach politycznych. Wszak jest ona zawarta w potocznym wyrażaniu stosunków interpersonalnych.

5. Komunikowanie prawa w przekazach medialnych

Popularna prasa nie podejmuje z zasady problematyki prawnej związanej z prawniczym znaczeniem terminu prawo. Pojęcia prawne ujmuje

w sensie potocznego rozumienia ładu społecznego. Informuje głównie o przypadkach łamania prawa przez osoby sprawujące władzę i podejmuje krytykę funkcjonowania instytucji państwa w osobach najwyższych urzędników. Kształtując przekonania o tym, co jest prawem, a co nie jest, w istotny sposób wpływa na opinię publiczną i edukację prawną społeczeństwa. Jest informatorem w sprawach bieżących i zarazem przewodnikiem sugerującym oceny z określonego stanowiska.

Słowa będące symbolami świadomości dziennikarza przedstawiają fakty rzeczywiste i wyrażają emocje. Służą kształtowaniu wiedzy i przekonań na temat bieżących wydarzeń, zjawisk i problemów, kształtują określony system wartości i przekazują decyzje o działaniu lub zaniechaniu działań. Umysł odbiorcy programuje na poziomie rozumienia treści i na poziomie motywacji do działania. Znak słowny bowiem jest narzędziem uzewnętrzniania myśli, utrwalania jej i przekazywania innym.

Wartość słowa w informacji prasowej ocenia się ze względu na prawdziwość lub fałsz o przedstawionych faktach. W komentarzach prasowych ocenia się, jaką wiedzę dziennikarz przekazuje czytelnikom w celu pozyskania ich zaufania do określonej opcji politycznej czy moralnej. W dewaluacji słów i pojęć zniekształcających prawdę odczytuje się manipulację słowem, która służy modelowaniu zbiorowych przekonań oraz kształtowaniu postawy moralnej i prawnej społeczeństwa. Upubliczniona w mediach opinia wyraża poglądy wpływowych osób, których sądy nie są pewne, chociaż za nimi przemawia pewne prawdopodobieństwo. W przedstawianiu faktów i ich interpretacji mają miejsce znamiona propagandy i kamuflażu gwarantowane swobodą słowa. Odbiór informacji zależy ostatecznie od odbiorcy i jego osobistej intuicji.

Wykaz literatury

- Austin, John L(angshaw) 1993 [1975 /1962/]. *Jak działać słowami* [*How to Do Things with Words: The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955*. Wyd. 2. Red. J(ames) O(pie) Urmson, Marina Sbisa. Oxford, UK: Clarendon Press]. W: John L. Austin 1993. *Mówienie i poznawanie: rozprawy i wykłady filozoficzne*. Tłum., wstępem i przypisami opatrzył oraz skorowidze sporządził Bohdan Chwedeńczuk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (Biblioteka Współczesnych Filozofów), 550–708.
- Gronowska, Bożena 2002: Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela. W: Witkowski Zbigniew (red.), Jan Galster, Bożena Gronowska, Waclaw Szyszkowski, Agnieszka Bień-Kacała, Adam Cieszyński 2002: *Prawo konstytucyjne. Stan prawny na dzień 1 października 2002 r.* Toruń: TNOiK Wydawnictwo „Dom Organizatora”, 95–145.
- Kalinowski, Jerzy 1953: Teoria zdań normatywnych. *Studia Logica* I, 113–146.

- Krapiec, Mieczysław Albert OP 1993 /1975/: *Dzieła*, t. 10. *Człowiek i prawo naturalne*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Lyons, John, 1989 [1977]: *Semantyka*. Tłum. Adam Weinsberg. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [*Semanties*. Cambridge, New York: Cambridge University Press].
- Redelbach, Andrzej, Wronkowska Sławomira, Ziemiński Zygmunt 1993: *Zarys teorii państwa i prawa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rytel, Danuta 1982: *Leksykalne środki wyrażania modalności w języku czeskim i polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Staniszkiś, Jagwiga 2006: *O władzy i bezsilności*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Wróblewski, Bronisław 1948: *Język prawny i prawniczy*. Kraków: Grukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zieliński, Maciej 1992: Wypowiedzi dyrektywne w praktyce językowej. W: Zygmunt Ziemiński, Maciej Zieliński 1992: *Dyrektywy i sposób ich wypowiedzania*. Warszawa: Zakład Semiotyki Logicznej Uniwersytetu Warszawskiego, 69–129.
- Zieliński, Maciej 2002: *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNaxis.
- Znamierowski, Czesław 1948 /1947/: *Prolegomena do nauki o państwie*. Poznań: Księgarnia Zdzisława Gustowskiego.
- Znamierowski, Czesław 1988: *Szkola prawa. Rozważania o państwie*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Słowniki

- Leksykon politologii wraz z aneksem: Reforma samorządowa w Polsce, partie, parlament, wybory (1989–1997)*, red. Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut. Wydanie 5. Wrocław: Alta 2, 1999.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 5, red. prow. Dariusz Kalisiewicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996.
- Słownik języka polskiego*, t. 1–3, red. nauk. Mieczysław Szymczak, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978.

Duty and obligation in the word – on the basis of press publications

SUMMARY. The subject matter of this article is the verbal means and ways of communicating law in the press messages. It is assumed that law constitutes a set of general norms regulating the relationships between the members of a given society while determining their behavioral conduct. Thus, this set of norm determines the social order protected by the state. Generally understood, law is an object of repeatable disputes and

public debates. For the purpose of linguistic analysis the author has selected some representative texts which exemplify informational contents and modal values of sentences which communicate about the obligation of who, what, to whom and when should execute. The aim of this article is to show the research results in the public discourse pertaining to the domain of legal culture. The object of analysis have been the journalist evaluation of the activity of state organs and representatives of authorities with respect to their correctness, communicating the law as a fact, and the illustration of a popular discussion in the mass media interpreting the prescriptive norms of law.

KEY WORDS: journalist discourse, deontic modality, law, legal culture

Koncepcja trzech światów Karla R. Poppera a sposoby istnienia słowa

Przedmiotem niniejszego artykułu jest epistemologiczna analiza koncepcji trzech światów, która została wysunięta przez Karla Raimunda Poppera w książce pt. *Wiedza obiektywna* dla wyjaśnienia mechanizmów uczenia się jednostki. Popper postulował odróżnienie (1) świata obiektów fizycznych i (2) świata doświadczeń świadomościowych od (3) obiektywnego świata idei, czyli wiedzy. Dla wielu filozofów problematyczny był zwłaszcza ten popperowski świat trzeci, który stanowić miałby punkt odniesienia dla wszelkiego poznania indywidualnego. Na świat ten składa się wszelka wiedza stanowiąca wytwór wszelkiej poznawczej działalności człowieka, w której skład wchodzi wiedza naukowa będąca obiektywizowanym wytworem czynności poznawczych uczonych.

Celem artykułu jest pokazanie, jak należałoby pojmować ów trzeci świat, jeśli by wnioskować z rozumienia języka przez Poppera na podstawie jego własnych wypowiedzi. Oceniając go z perspektywy sposobów istnienia języka wyróżnianych w pracach lingwistycznych, można zauważyć, że, podczas gdy dla językoznawców język przejawia się w sposób konkretny bądź mentalny w czynnościach lub wytworach czy też abstrakcyjny w typowych cechach inherentnych i relacyjnych gramatyki i słownictwa, to dla Poppera język jest utożsamiany synonimicznie z konkretnym słowem, wytwarzanym przez człowieka jak narzędzie mające służyć mu głównie do wyrażania myśli i formułowania teorii. Wyrażony w słowie język jest nośnikiem znaczenia, istnieje obiektywnie, a treści, które niesie, obiektywizują się. W samym zaś języku, jako artefakcie kultury, „tkwi” wiedza mająca charakter potencjalny.

Sir Karl Raimund Popper¹ znany jest między innymi jako twórca teorii trzech światów, która stanowi wynik wieloletnich zainteresowań jej

¹ Karl Raimund Popper (1902–1994) jako filozof reprezentował epistemologię i filozofię nauki. Wprowadził on jako kryterium naukowości zasadę falsyfikowalności, czyli metodę dowodzenia polegającą na wykazywaniu nieprawdziwości danej teorii. Nazywając siebie realistą, Popper uważał świat zewnętrzny za istniejący realnie. Odrzucał tym samym takie uprawianie nauki, w którym ujmowałaby ona istotę rzeczy (zob.

autora problemami psychologii wiedzy i miała w jego założeniu tłumaczyć, jak przebiega rozwój wiedzy u jednostki.

Definiując, czym są trzy światy, Popper zamiennie używał terminów język i słowo. Pojęcie wiedzy obiektywnej, jakie pojawiło się w tytule książki Poppera z 1972 roku (por. *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*), równoznaczne z pojęciem trzeciego świata, było niejednokrotnie krytykowane i odrzucane przez teoretyków wiedzy. Wydaje się jednak, że odpowiedzenie na pytanie, czym faktycznie jest tak zwany trzeci świat, a tym samym, co to jest wiedza obiektywna, możliwe będzie, jeśli wyjaśni się, jakie rozumienie języka przyjmował Popper a także, czy i w jaki sposób widział on zależności między wiedzą a językiem.

Twierdzenia Poppera dotyczące języka ludzkiego są ogólnie znane.² Uważał on mianowicie, iż najważniejszym wynalazkiem człowieka, posiadającym najistotniejsze zwrotne oddziaływanie na niego samego, szczególnie na jego umysł, są wyższe funkcje języka, czyli funkcja opisowa i funkcja argumentacyjna, choć oczywiste jest, że języki ludzkie dzielą z językami zwierząt dwie niższe funkcje, tj. funkcję samoekspresji i funkcję sygnalizacji. Popper twierdził też, iż bez rozwoju egzosomatycznego języka opisowego, który wykształca się jakby narzędzie poza ciałem człowieka, nie może istnieć żaden przedmiot dla krytycznej dyskusji. Dopiero wraz z rozwojem języka opisowego jak też języka pisanego, powstać może językowy trzeci świat, a w nim z kolei mogą się rozwijać problemy jak też racjonalna krytyka. Właśnie rozwojowi wyższych funkcji języka zawdzięcza człowiek swe człowieczeństwo oraz rozum, a władze rozumowania są zdaniem Poppera niczym innym, jak władzami krytycznej argumentacji.

Znaczenie teorii trzech światów dla teorii poznania oceniane bywa zazwyczaj na tle wcześniejszych poglądów Poppera oraz innych teorii epistemologicznych rozwijanych paralelnie w tym samym okresie.³ W kwestii poznania Popper dyskutował z poglądami filozofów Koła Wiedeńskiego, kierunku zwanego też pozytywizmem logicznym, neopozytywizmem, empiryzmem logicznym, którego przedstawicielami byli tacy

m.in. Kunzmann, Burkard, Wiedmann 1999 [1991]: 235). Obszerne omówienie epistemologicznych osiągnięć Poppera zawarte jest w: Amsterdamski (1994: 308–319).

² Por. Popper 1992 [1979 /1972/]: 167–168.

³ Poglądy Poppera w opozycji do filozofii analitycznej Koła Wiedeńskiego przedstawił m.in. Amsterdamski (1994: 310 i n.), który podkreślił, iż teoria trzech światów stanowi uzupełnienie poglądów filozoficznych wyłożonych przez Poppera w latach trzydziestych i pięćdziesiątych XX. wieku. Za najważniejszą pracę Poppera uznaje się bowiem *Logik der Forschung* 1935. Vienna: Julius Springer Verlag, której rozszerzona wersja w języku angielskim ukazała się w 1959 roku pod tytułem *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson.

uczeni, jak Rudolf Carnap, Hans Reichenbach czy Herbert Feigl. Stanowisko reprezentowane przez Poppera charakteryzowało się odrzuceniem filozofii analitycznej, zajmującej się analizą języka. Według jej zwolenników wartościowa miała być wyłącznie wiedza empiryczna, gdyż ona informuje o rzeczywistości i można ją sprawdzić doświadczalnie poprzez skonfrontowanie tezy, w której postaci jest ona sformułowana, z rzeczywistością, którą ona opisuje. Naukowa jest wobec tego tylko wiedza empiryczna, a podstawowymi składnikami poznania naukowego są tzw. zdania protokolarne, czyli proste zdania opisujące doświadczenie zmysłowe, zdające sprawozdanie z tego, co postrzegamy. Zdaniem filozofów z Koła Wiedeńskiego tezy naukowe można uznać za weryfikowalne empirycznie, jeśli dadzą się sprowadzić do zdań protokolarnych, twierdzenia metafizyczne natomiast, jako niesprawdzalne empirycznie, nie są naukowe. W ich przekonaniu tezy metafizyczne, pozbawione treści empirycznej, pozbawione są także sensu, dlatego też filozofia opierająca się na zdaniach metafizycznych nie jest nauką. Aby mogła ona pretendować do miana nauki, należy ją ograniczyć wyłącznie do analizy języka. Podobnie jak filozofia według członków Koła Wiedeńskiego do nauki nie należą także sztuka, poezja, literatura, religia, teologia.

W przeciwieństwie do przedstawicieli filozofii analitycznej Poppera interesowały przede wszystkim prawidłowości dotyczące rozwoju wiedzy o świecie, które, jak sądził, najłatwiej wyjaśnić, badając tworzenie się wiedzy naukowej. Krytyka podejścia pozytywistycznego przeprowadzona przez Poppera sprowadzała się do stwierdzenia, że na podstawie języka, w tym języka nauki, nie da się rozstrzygnąć problemu naukowości, ponieważ język taki w ogóle nie istnieje. Jego zdaniem podstawą organizacji wiedzy powinien być wypracowany przez uczonych model teoretyczny.⁴ Dla obu poglądów, tj. pozytywizmu logicznego i Poppera, wspólny był, jak się uważa,⁵ antypsychologizm, z tym jednakże, iż, podczas gdy

⁴ Zdaniem Poppera (1992: 47) wiedza ma zawsze charakter hipotetyczny, wobec tego należy porzucić uzasadnianie prawdziwości jakichkolwiek teorii, gdyż wszystkie one mogą być obalone, tzn. można wykazać ich niezgodność z doświadczeniem. Por. też zwłaszcza Amsterdamski (1994: 310).

⁵ Według Amsterdamskiego (1994: 311 oraz 312) zarówno Popper jak i Carnap, Reichenbach i Feigl z Koła Wiedeńskiego odchodzili od racjonalistycznego wyjaśniania rozwoju wiedzy. Zwracając się przeciwko psychologicznym, historycznym i socjologicznym wyjaśnieniom, odmawiali oni epistemologicznego znaczenia rozważaniom nad historią i socjologią wiedzy w ogóle. O ile do końca lat 50. XX wieku ich stanowisko nie było w zasadzie podważane, to później w związku z rozwojem nauk społecznych, socjologii wiedzy i konstruktywizmu społecznego a także nauk przyrodniczych uznano je za nie do przyjęcia. Amsterdamski podkreślał, iż Popper świadomy niemożliwości utrzymania antypsychologicznej koncepcji podmiotu poznającego, właśnie w książce pt. *The Objective Knowledge* zrewidował swoją dotychczasową kon-

filozofowie Szkoły Wiedeńskiej opowiadali się za autonomicznością podmiotu poznającego, Poppera uznać trzeba za twórcę „epistemologii bez podmiotu poznającego”.

Pojęcie trzech światów Popper wprowadził w następującym sformułowaniu: „[Ś]wiat fizyczny można nazwać ‘światem 1’, świat doświadczeń świadomościowych ‘światem 2’, zaś świat logicznych treści książek, bibliotek, pamięci komputerowych i im podobne – ‘światem 3’.”⁶ Miało ono być przydatne do pokazania, w jaki sposób należy patrzeć na to, co obiektywne.

Sam Popper tłumaczył, że jego trzeci świat najbliższy jest uniwersum obiektywnych treści myślenia Fregego.⁷ W jego przeświadczeniu sugeruje to, że myśl ma charakter bezczasowy, jest obiektywna i zarazem niezmienna. Stosownie do wyobrażenia zawartości świata drugiego i świata trzeciego Popper rozróżnił dwa rodzaje wiedzy, tj. wiedzę subiektywną, którą nazywał organizmalną, ponieważ składa się ona z dyspozycji organizmów, oraz wiedzę obiektywną, która składa się z logicznej treści teorii, przypuszczeń, odgadnięć, hipotez. Jako przykłady wiedzy obiektywnej wymieniał teorie opublikowane w czasopiśmie czy książkach, przechowywane w bibliotekach, omówienia takich teorii, trudności i problemy powstające w związku z takimi teoriami itp.

Chociaż popperowskie rozumienie wiedzy obiektywnej, która odewana miałaby być od podmiotu poznającego, niejednokrotnie wydawało

cepcję, stwierdzając, iż przedmiotem filozofii nauki jest rozwój obiektywnego świata idei, tj. „trzeciego świata”, czyli zobiektywizowanych wytworów czynności poznawczych uczonych, nie zaś same te czynności.

⁶ Zob. Popper 1992: 103 i n. W związku z definicjami trzech światów Poppera warto od razu przytoczyć opinię polskiego neurologa i neurofizjologa Jana Trąbki (1990: 28), którego zdaniem omawiana tu koncepcja budzi zdziwienie i wywołuje nieporozumienie. Nie ma bowiem żadnych podstaw, by twierdzić, że istnieje więcej niż jeden świat. Przeciwnie popperowski ‘świat 2’ to jedynie w większym stopniu odbicie niż interpretacja tego jedyne ‘świata 1’. ‘Świat 3’, zdaniem Trąbki, zajmuje wobec ‘świata 1’ jeszcze dalszą pozycję, gdyż jest on ideacyjną, pragmatyczną reprezentacją świata w psychice ludzkiej. Inaczej niż w ‘świecie 2’ dominują w nim raczej składniki twórcze, interpretacyjne, niż odzwierciedlające. Światy Poppera nie rozgrywają się w świecie zewnętrznym, ale świat 2 – w psychice człowieka, a świat 3 w głowach ludzi, gdyż jest to świat powstały na skutek rozbieżności między niewyobrażalną złożonością natury, a ograniczonymi zdolnościami mózgu.

⁷ W definiowaniu trzech światów Popper (1992: 148–149) nawiązał najpierw do teorii świata idei Platona (427 p.n.e.–347 p.n.e.), a następnie do teorii ducha obiektywnego niemieckiego filozofa idealizmu Friedricha Hegla (1770–1831) oraz do teorii uniwersum sądów samych w sobie i prawd samych w sobie czeskiego uczonego i filozofa Bernarda Bolzano (1781–1848), by w końcu stwierdzić, że jego trzeci świat najbardziej jest podobny do obiektywnych treści myślenia, o jakich mówił niemiecki matematyk, logik i filozof Gottlob Frege (1848–1925).

się filozofom niemożliwe do zaakceptowania, to sam Popper za centralny problemem humanistyki uważał⁸ właśnie rozumienie przedmiotów należących do trzeciego świata, czyli wiedzę obiektywną, będącą w jego przekonaniu, tak samo jak domy, narzędzia, dzieła sztuki, język czy nauka, wytworem działalności człowieka. Wiedzę jako twór, który może się nigdy nikomu nie przydać, porównywał Popper również do twórców biologicznych, stworzonych przez zwierzęta takich, jak gniazdo os czy pajęczyna, pozostających jego zdaniem gniazdem i pajęczyną także wtedy, gdy zostaną opuszczone przez tych, co je zrobili.

Jeśli trudno jest pojąć istotę koncepcji tzw. epistemologii bez podmiotu poznającego Poppera, który uważał, że przedmiotem nauki powinien być rozwój obiektywnego świata idei, czyli obiektywizowanych wytworów czynności poznawczych uczonych, warto przytoczyć jeszcze jedno jego wyjaśnienie tej kwestii. Popper⁹ za błędny uważał bowiem pogląd, że książka jest niczym bez czytelnika, ale wierzył, że nawet, gdy jej nikt nigdy nie czytał, pozostaje książką, gdyż zawiera wiedzę obiektywną, prawdziwą lub fałszywą, użyteczną lub bezużyteczną i tylko rzeczą przypadku jest, czy ją ktokolwiek czyta, poznaje i rozumie jej treść. Rzadką istotą jest w końcu człowiek czytający książkę ze zrozumieniem, ponieważ wiedza w niej zawarta to wiedza potencjalna i dyspozycyjna, co oznacza, że książki zawsze mogą być odczytane przez kogoś, na przykład przez inne cywilizacje.

Niezależnie od poglądów Poppera należałoby podkreślić, na co także zwrócił uwagę już m.in. Stefan Amsterdamski,¹⁰ iż zdaniem współczesnych filozofów, socjologów czy psychologów zarówno możliwości poznawcze człowieka jak i wiedza zawsze są uzależnione od jego języka, od aparatury pojęciowej, którą się posługuje, a także od warunków historycznych i kulturowych, w jakich powstaje nauka. Jest według nich rzeczą oczywistą, że każda wiedza musi być sformułowana językowo.

Wobec zarzutów wysuwanych pod adresem Poppera przez filozofów negujących istnienie wiedzy obiektywnej warto w tym miejscu przytoczyć jego wypowiedź na temat języka z książki zatytułowanej *The Objective Knowledge*. Nie definiując w sposób precyzyjny, czym jest język, nawiązywał Popper do poglądów starożytnych w kwestii języka. Według niego już Stoicy rozwinęli bardzo subtelną filozofię języka, gdyż „[b]yli [oni] świadomi, że język ludzki należy do wszystkich trzech światów. Tak więc o ile składa się z działań fizycznych lub symboli fizycznych, należy do świata pierwszego. O ile wyraża stany subiektywne lub psychologicz-

⁸ Zob. Popper 1992: 217 oraz 157 i n.

⁹ Zob. Popper 1992: 162.

¹⁰ Por. Amsterdamski 1994: 312.

ne, lub o ile pojmowanie czy rozumienie języka pociąga zmiany stanu subiektywnego, wówczas należy do świata drugiego. O ile natomiast język zawiera informacje, o ile mówi, stwierdza lub opisuje cokolwiek czy pokazuje jakieś znaczenie lub komunikat sensowny, który może implikować inny komunikat, który może być w zgodzie albo w sprzeczności z innym komunikatem, wówczas należy do trzeciego świata. Teorie i twierdzenia oraz zdania są najważniejszymi bytami językowymi składającymi się na trzeci świat.”¹¹

W związku z powyższymi rozważaniami Poppera na temat przynależności języka do trzech światów, nasuwa się pytanie, jak należałoby ocenić rozumienie języka przez tego filozofa, jeśliby wziąć pod uwagę sposoby istnienia języka, o jakich mówią językoznawcy i filozofowie języka. Świadomi złożonej i wieloaspektowej natury przedmiotu swoich zainteresowań, wskazują oni bowiem na takie sposoby istnienia języka, które współokreślają różne wymiary realizacji jego funkcji jako systemu w abstrakcji od otoczenia jego użytkowników.¹² W szczególności twierdzą, że język może być rozpatrywany bądź to jako byt o charakterze konkretnym, tj. dający się obserwować zmysłowo, czyli byt pozaorganizmalny bądź to jako byt o charakterze mentalnym, tj. dostępny badaczom tylko w introspekcji. Zakładają poza tym, że język przejawia się w czynnościach (i aktach nadawczo-odbiorczych) człowieka, a także w wytworach człowieka. Jego istnienia upatrują również w formie językowej (w gramatyce i słownictwie).

Z zestawienia poglądów Poppera na język z poglądami na status ontologiczny języka wynika, iż, jeśli język zaliczy się do popperowskiego świata 1, to wówczas zgodzić się należy z jego istnieniem (1) w obserwowanych indywidualnych procesach mówienia, które polegają na produkowaniu ciągów dźwiękowych i (2) w tekstach, które są wytworami mówienia i zrozumienia, tj. w produktach procesu mówienia, zarówno tych nieutrwalonych jak i utrwalonych, czyli istniejących niezależnie od procesów, w których zostały wytworzone, jeśli na przykład są one zapisane lub nagrane na płytę lub taśmę. Jeśli natomiast dopatrywać się istnienia języka (3) w procesach psychicznych polegających na wytwarzaniu treści pojęciowych i wnioskowanych sądów logicznych oraz wiązaniu ich z określonymi przedstawieniami dźwiękowymi zorganizowanymi w określone struktury wyrażeniowe i zdaniowe, to wówczas stanowi on część popperowskiego świata drugiego. Analogicznie też, jeśli zakłada się, że

¹¹ Zob. Popper 1992 [1979 /1972/]: 211–212.

¹² Problematykę sposobów istnienia języka rozwijał w swoich pracach Zdzisław Wąsik (1997: 14–15) oraz (2003: 35) w nawiązaniu do koncepcji Zdzisława Wawrzyniaka (1974: 87 i n.),

język istnieje (4) w tekstach zapamiętanych przez człowieka, również należy on do świata drugiego. W odpowiedzi zaś na podejście do języka samych językoznawców, którzy badają funkcje, właściwości i relacje językowe w tekstach, uważając, że istnieje on (5) jako abstrakcyjny system norm społecznych, tj. jako twór mowy w postaci elementów językowych i relacji pomiędzy nimi w tekstach, zauważyć trzeba, że Popper nie brał pod uwagę konkretnego języka naturalnego jako systemu, jakim zajmowali się np. strukturaliści. Teorie to według niego zbiór sądów, nie zaś zdań orzekających. Podobnie, jeśliby za przykładem językoznawców przyjmować istnienie języka (6) w umysłach ludzi w postaci reguł wyabstrahowanych z tekstów, które są podstawą do tworzenia przez nich nowych tekstów, tj. w kompetencji językowej nadawców i odbiorców, to również pozostaje stwierdzić, że Popper nie rozważał zagadnień kompetencji językowej ludzi. Fakt, że ludzie znają reguły tworzenia zdań i wypowiedzi językowych, nie miał praktycznego znaczenia w jego teorii trzech światów.

Na tle wyróżnionych dotychczas przez językoznawców i filozofów języka podejść do sposobów istnienia języka w konkretnych i mentalnych wytworach i czynnościach porozumiewania się oraz ich wartościach relacyjnych, pozostaje jeszcze wskazanie na oczywisty fakt istnienia języka (7) w obserwowalnych interakcjach międzyludzkich oraz (8) we wnioskowanych związkach intersubiektywnych pomiędzy ludźmi.¹³ Można przyjąć, że związki te powstają, ponieważ ludzie w podobny sposób interpretują nośniki znaczenia, odnosząc je do rzeczywistości pozajęzykowej. Dzięki komunikacji, w której aktywnie uczestniczą ludzie, powstają

¹³ Ze względu na rolę języka w komunikacji międzyludzkiej jako działania społecznego, oprócz sposobów istnienia języka wyszczególnianych w pracach lingwistycznych, a mianowicie w (1) w konkretnych nośnikach znaczenia, (2) w konkretnych czynnościach nadawania i odbierania nośników znaczenia i (3) w relacyjnych wartościach nośników znaczenia, a także (4) w mentalnych odpowiednikach nośników znaczenia, (5) w mentalnych czynnościach conceptualizacji i interpretacji nośników znaczenia oraz (6) w skojarzeniach relacyjnych wartości nośników znaczenia zapamiętanych przez pojedyncze jednostki komunikujące się, zaproponowano (zob. Wąsik, E. 2007: 137), ażeby zwrócić także dodatkowo uwagę na dwa inne jego sposoby istnienia. Stwierdzono mianowicie, iż istnienia języka upatrywać należy (7) w konkretnie obserwowalnych, dynamicznych interakcjach między ludźmi, tj. w związkach komunikacyjnych natury fizycznej, kiedy jednostki komunikujące się są związane nośnikami znaczenia w postaci fal dźwiękowych i ich kodów zastępczych, wysyłane i odbierane w kanale komunikacyjnym oraz (8) w logicznie wnioskowanych związkach intersubiektywnych, tj. w związkach pomiędzy umysłami poszczególnych uczestników komunikacji, w oparciu o założenie, że ludzie interpretują nośniki znaczenia w podobny sposób, odnosząc je do wspólnej rzeczywistości pozajęzykowej znanej każdemu z osobna. Por. też np. Wąsik, E. 2007: 220–221.

coraz to nowe związki międzyludzkie i tworzą się zorganizowane społeczności realizujące wspólne cele komunikacyjne.

Poszukiwanie języka w interakcjach międzyludzkich oraz w związkach intersubiektywnych pomiędzy ludźmi jako uczestnikami komunikacji zdaje się prowadzić do stwierdzenia, że teoria trzech światów Karla R. Poppera tłumaczyć ma, w jaki sposób poprzez język dokonuje się rozumienie świata. Trzeba by wówczas również założyć, że świat trzeci, do którego należą m.in. teorie naukowe, jest wytworzony społecznie, to znaczy istnieje dzięki komunikacji społecznej, że świat ten zawarty jest w języku, tj. w wypowiedziach językowych. Można się wówczas zastanawiać, czy istnieje on obiektywnie w stosunku do człowieka i jest ponadczasowy, chociaż powstał jako produkt myślenia i nie ma charakteru fizycznego.¹⁴

Wydaje się, że taką właśnie interpretację koncepcji trzech światów Poppera, w której ważna rola w tworzeniu wiedzy przypisywana jest językowi w komunikacji, rozwinął na potrzeby pragmatyki Geoffrey Leech.¹⁵ Zauważył on mianowicie, że Popper w swych wywodach nie uwzględnił świata faktów społecznych lub instytucjonalnych, który zlokalizować należy pomiędzy światem subiektywnym, nazwanym światem drugim a światem obiektywnym, nazwanym światem trzecim.¹⁶

Modyfikując koncepcję Poppera, Leech wyróżnił i zdefiniował cztery światy. A zatem obiekty fizyczne oraz ich stany biologiczne na poziomie symptomów stanowią według Leecha, tak samo jak u Poppera, świat pierwszy. Z kolei obiekty i stany mentalne składają się na świat drugi, który jest światem zjawisk psychicznych, przy czym istnieje dostęp do tego świata subiektywnych doświadczeń oraz różne możliwości interpretowania go; obserwowane symptomy interpretowane są przez poszczególne jednostki jako znaki ekspresji wewnętrznych stanów konkretnej jednostki. Świat trzeci tworzą takie obiekty, stany i zdarzenia o charakterze społecznym, dzięki którym możliwe jest porozumienie. W tym intersubiektywnym świecie kształtują się sposoby komunikowania się zorien-

¹⁴ Zależności pomiędzy wyróżnionymi przez siebie światami Popper tłumaczył w następujący sposób: bezpośrednia wymiana dokonuje się między pierwszym i drugim oraz między drugim i trzecim światem, natomiast świat pierwszy i trzeci oddziałują na siebie wzajemnie jedynie za pośrednictwem świata drugiego. Świat trzeci jest autonomiczny, to znaczy nie jest wyłącznie ekspresją świata drugiego, jak również świat drugi nie jest bezpośrednim odbiciem świata trzeciego. Zależności o charakterze przyczynowo-skutkowym istnieją jedynie pomiędzy bytami w obrębie świata pierwszego, ale na pewno zależności takich nie można stwierdzić pomiędzy bytami pierwszego i trzeciego świata.

¹⁵ Omówienie światów wyróżnianych przez Leecha zawarte jest w pracy E. Wąsik (2007: 60–61).

¹⁶ Por. Leech 1990 /1983/: 48 i n., zwłaszcza 51–53.

towane na osiągnięcie określonego celu. Jednostki wspólnie ustalają i potwierdzają znaczenie tych obiektów, które względem nich są faktami zewnętrznymi. Na podstawie potwierdzanych wartości komunikacyjnych dzielonych środków mowy powstają instytucje społeczne, jak własność, małżeństwo, prawa czy zobowiązania interpersonalne. Te fakty instytucjonalne nie mogłyby zaistnieć, jak sądził Leech, poza światem, w którym poprzez komunikację nie dochodziłoby do tworzenia rzeczywistości poza jednostką. Świat społeczny (intersubiektywny) to wobec tego ten świat, w którym jednostki dzielą pomiędzy sobą i porównują swe opisy rzeczywistości. Do świata czwartego należą w końcu takie fakty obiektywne, które istnieją niezależnie od poszczególnych obiektów, umysłów czy społeczeństw. Światem obiektywnym jest według Poppera świat ludzkiej wiedzy, zdaniem Leecha, trudno jest jednak wyobrazić sobie, by jakkolwiek wiedza mogła istnieć niezależnie od wiedzących.

Stwierdzając, że dla Poppera język to słowo pomyślane, wypowiedziane, zapisane czy zapamiętane, w konkluzji dyskusji na temat koncepcji trzech światów i sposobów istnienia języka dojść można do przekonania, że popperowski świat trzeci, czyli wiedza, która się staje obiektywna, gdyż uniezależnia się od tych, którzy ją tworzą, przypomina znaczenie wyrażen językowych, które zdaniem językoznawców, obiektywizuje się.¹⁷

Jeśli Popper interesował się wiedzą, faktycznie z językoznawczego punktu widzenia, to chodziło mu o znaczenie wypowiedzi lub tekstów językowych. Można powiedzieć, że analogicznie jak znaczenie językowe, obiektywizuje się także wiedza. Do świata trzeciego należy zatem wiedza (znaczenie), ale jest rzeczą problematyczną, czy należą do niego także nośniki wiedzy lub znaczenia.

Filozofowie wyjaśniają obiektywność niekiedy niezależnie od kwestii języka. Podobnie jak Popper, który nazwał obiektywność metaforycznie trzecim światem, rozumiał ją Thomas Nagel, współczesny filozof przeświadczony o tym, że zjawisk mentalnych nie da się sprowadzić wyłącznie do zjawisk fizycznych i poddający krytyce redukcjonistyczne poglądy na umysł. Także Nagela interesowała kwestia, jak połączyć perspektywę osoby zanurzonej w świecie z obiektywnym obrazem świata, którego częścią jest sama ta osoba wraz ze swym punktem widzenia. Każda istota, która chce i potrafi wykroczyć poza własny punkt widzenia i umie myśleć o świecie jako całości, natrafia jego zdaniem na problem obiek-

¹⁷ Por. np. Milewski 2004 /1965/: 7. Obiektywność znaczenia językowego wiąże się z cechą języka, którą Milewski nazywał abstrakcyjnością, tzn., że wyrazy i reguły gramatyczne odnoszą się do abstrakcyjnych klas zjawisk lub do ogólnych stosunków między nimi, nie zaś do konkretnych zjawisk.

tywizowania i musi sobie z nim poradzić. Zdobywanie wiedzy musi się więc łączyć z dążeniem do obiektywizowania, a obiektywność to dla Nagela¹⁸ metoda rozumienia, polegająca na odrzuceniu własnego, indywidualnego sposobu patrzenia na rzeczywistość i zastąpieniu go, jak to zasugerował w tytule swej książki, spojrzeniem znikąd.

Przedstawiciele nauk o poznawaniu dowodzą, że poznanie jest ucieleśnione. Tłumaczą oni, że jest ono zdeterminowane sytuacyjnie, podobnie znaczenie jest ucieleśnione i uzależnione od sytuacji. Do pojęcia „ucieleśnienia” w naukach kognitywnych odwoływał się m.in. Jordan Zlatev,¹⁹ który trzy światy wyróżnione przez Poppera uznał za trzy rodzaje ucieleśnienia znaczenia.²⁰ Idąc w ślad za jego przekonaniem, trzeba powiedzieć, że wiedza tak samo jak znaczenie językowe jest „ucieleśniona” w zjawiskach należących do trzech różnych domen. Znajduje ona oparcie i uzasadnienie w świecie fizycznym, (czyli w popperowskim świecie pierwszym), w świadomości jednostki (w świecie drugim), a także w praktykach społeczno-kulturowych, normach i artefaktach (w świecie trzecim).

W podsumowaniu rozważań o trzech światach Poppera w kontekście sposobów istnienia języka na podkreślenie zasługuje fakt, iż dla Poppera jako filozofa język nie stanowił głównego przedmiotu zainteresowań. Nie będąc filozofem języka, twierdził wręcz, że nie jest zadaniem filozofa zajmowanie się językiem i opisywanie go. Brak jest u Poppera spójnej definicji języka; wydaje się również, iż nie ma szczególnej potrzeby wykorzystywania poglądów Poppera na temat języka przez językoznawców. Podkreślał on natomiast dobitnie, iż język charakteryzuje się tak dużą zmiennością, że jako nośnik wiedzy, choć sformułowane są w nim teorie naukowe, nie może być badany w zastępstwie za nie. Poza tym wiedza może być przecież wyrażana w różnych językach. Filozofa zaś powinny interesować treści obiektywne, tj. wszelka wiedza ludzka, jaka kiedykolwiek zaistniała, dlatego też praca Poppera *Objective Knowledge* nie jest poświęcona samemu językowi, ale problematyce poznania. Przy wyróżnianiu trzech światów chodziło jej autorowi o tzw. „światy”, które oddziałują na człowieka jako na podmiot poznający, a więc o świat fizyczny, świat psychiczny i świat idealny, nie zaś o język, choć i on zdaniem Poppera należy do wymienianych przez niego światów.

¹⁸ Por. zwłaszcza Nagel 1997 [1986]: 7–8.

¹⁹ Jordan Zlatev jako językoznawca stara się odpowiedzieć na pytanie, jaka relacja istnieje pomiędzy językiem, poznaniem i świadomością i jest przekonany o zasadniczej roli języka w tym zakresie. Prace jego (por. np. Zlatev 1998: 173 i n.) poświęcone są głównie semantyce ucieleśnionej sytuacyjnie.

²⁰ Zob. Zlatev 2006.

Skonfrontowanie wypowiedzi Poppera ze sposobami istnienia języka wyróżnianymi przez językoznawców, prowadzi do wniosku, iż język, czyli słowo jako nośnik znaczenia jest według niego przede wszystkim nośnikiem wiedzy. Wydaje się, że języka w żadnym z jego sposobów istnienia nie da się dosłownie zaliczyć do trzeciego świata: język należy do trzeciego świata w tym sensie, że trzeci świat, czyli wiedza obiektywna powstaje dzięki językowi, który należy do pierwszego świata i do drugiego świata.

Zaciekawienie filozofów nauki i filozofów języka teorią trzech światów Karla R. Poppera unaocznia brak jednomyślności w interpretacji jego poglądów epistemologicznych. Podczas gdy z łatwością można sobie uzmysłowić i wyobrazić istnienie pierwszego świata, tj. realnego świata fizycznego oraz drugiego świata, tj. subiektywnego świata mentalnego, to wydaje się, że założenie istnienia trzeciego świata stanowić miało metaforę przydatną przy wyjaśnieniu mechanizmów poznania. Świat ten stworzony przez człowieka, świat wiedzy obiektywnej, czyli obiektywnych treści odgrywa według Poppera ważną rolę. Świat ten stanowi punkt odniesienia dla wszelkiego poznania indywidualnego, jest światem, z którego jednostki mogą czerpać wiedzę tzw. obiektywną. Świat trzeci istnieje pomiędzy jednostkami, pozostaje do dyspozycji ludzi, którzy mogą z niego korzystać lub nie.

Odpowiedź na problem postawiony w tytule niniejszego artykułu, jak w związku z rozumieniem języka wyjaśnić można koncepcję trzech światów, jest następująca. Jeśli słowo, czyli język jest pojmowany jako znak mający postać unilateralną, to jest on bytem konkretnym i wytworem działania człowieka. Według Poppera najważniejsze jest istnienie słowa (języka) zewnętrznie w stosunku do człowieka, który wytwarza go jakby narzędzie do wyrażania myśli oraz formułowania teorii. Słowo jest nośnikiem znaczenia, a treści, które niesie, obiektywizują się. Także o języku powiedzieć można, że jego właściwością jest obiektywizowanie się w tym sensie, że znaki językowe nie odnoszą się do konkretnych przedmiotów rzeczywistości pozajęzykowej, ale do klasy obiektów.

Dla językoznawcy najważniejsze jest istnienie języka w tekstach. Oczywiście jest jednakże, że język istnieje dzięki człowiekowi, tj. dzięki jednostkom, które poprzez komunikację łączą się w społeczności. Faktycznie język istnieje, ponieważ ludzie, porozumiewając się ze sobą, ustanawiają wspólnotę. Także uczeni uczestniczą w procesie porozumiewania i łączą się we wspólnoty (związki komunikacyjne) w czasie i przestrzeni nie tylko na bazie nośników znaczenia, czy poprzez artefakty będące nośnikami wiedzy o faktach poznanych, jeśli opisane one zostały przez naukę i stały się teoriami naukowymi, ale na bazie teź to właśnie wiedzy.

Można zakładać istnienie świata intersubiektywnego, w którym jednostki negocjują, tj. ustalają wiedzę. Jednak według Poppera dochodzenie do wiedzy subiektywnej, pojedynczego podmiotu poznającego to tylko czerpanie wiedzy z tzw. treści obiektywnych, które uniezależniły się od podmiotu, ich twórcy.

U Poppera nie ma mowy o negocjacji zawartości treściowych np. teorii naukowych pomiędzy np. podmiotami w nauce. Na temat wiedzy, którą tworzą ludzie, Popper nie twierdził, że ma ona charakter społeczny; nie wyobrażał on sobie istnienia świata intersubiektywnego, a świat intersubiektywny nie jest identyczny z obiektywnym światem trzecim w rozumieniu Poppera. Nasuwa się wobec tego pytanie, czy indywidualna (subiektywna) wiedza poszczególnych jednostek jest różna za każdym razem i tylko w małym stopniu powtarzalna.

Wykaz literatury

- Amsterdamski, Stefan 1994: Popper Karl Rajmund 1902: *The Logic of Scientific Discovery*. W: Barbara Skarga (red.) 1994: *Przewodnik po literaturze filozoficznej XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, Tom 1, 308–319.
- Kunzmann, Peter, Franz-Peter Burkard, Franz Wiedmann 1999 [1991]: *Atlas filozofii*. Przeł. Barbara A. Markiewicz. Warszawa: Prószyński i S-ka [DTV-Atlas Philosophie. München: Deutscher Taschenbuch Verlag].
- Leech, Geoffrey (Neil) 1990 1983/. *Principles of Pragmatics*. Przedruk 7. London, New York: Longman /Wyd. 1. New York: Longman/.
- Milewski, Tadeusz 2004 /1965/: *Językoznawstwo*. Wyd. 7. uzupełnione. Państwowe Wydawnictwo Naukowe/Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nagel, Thomas 1997 [1986]: *Widok znikąd*. Przeł. Cezary Cieśliński, Warszawa: Fundacja ALETHEIA [*The View from Nowhere*. Oxford University Press].
- Popper, Karl R(ajmund) 1992 [1979 /1972/]: *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna*. Przeł. i przypisami opatrzył Adam Chmielewski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [*Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford: The Clarendon Press. Wyd. 2, przejrzane, przedrukowane z poprawkami i nowym załącznikiem. Oxford University Press].
- Trąbka, Jan 1991: *Mózg a jego jaźń*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wawrzyniak, Zdzisław 1974: Sposoby istnienia języka. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XXXII*, 87–91.
- Wąsik, Elżbieta 2007: *Język – narzędzie czy właściwość człowieka? Założenia gramatyki ekologicznej lingwistycznych związków międzyludzkich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Seria Filologia Angielska nr 28).
- Wąsik, Zdzisław 1997. *Systemowe i ekologiczne właściwości języka w interdyscyplinarnych podejściach badawczych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwer-

- sytetu Wrocławskiego (Acta Universitatis Wratislaviensis No 1948. Studia Linguistica XVIII).
- Wasik, Zdzisław 2003: *Epistemological Perspectives on Linguistic Semiotics*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang (Polish Studies in English Language and Literature 8. Edited by Jacek Fisiak).
- Zlatev, Jordan 1998. Situated Embodied Semantics and Connectionist Modeling. W: Jens Allwood, Peter Gärdenfors (red.) 1998: *Cognitive Semantics: meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 173–194.
- Zlatev, Jordan 2006. Three “Worlds” – Three Different Kinds of “Bodies” (abstract) konferencja n.t. *Embodied and Situated Cognition: from Phenomenology to Neuroscience and Artificial Intelligence*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 16–18 listopada 2006. W: <http://www.kognitywistyka.net/~esc/program.html/>

Karl R. Popper’s conception of the three worlds and the existence mode of the word

SUMMARY. The subject matter of this article is an epistemological analysis of the conception of three worlds put forward by Karl Raimund Popper in his book *Objective Knowledge* to explain the learning mechanisms of an individual. Popper postulated to distinguish (1) the world of physical objects and (2) the world experiential consciousness from (3) the objective world of ideas. For philosophers this third world built up from the knowledge resulting from any cognitive activity, which encompasses also the scientific knowledge constituting the objectified products of the cognitive activities of scientists, has appeared mostly problematic.

The aim of the article is to show how to explain this so-called third world while concluding from the understanding of language in terms on the basis of Popper’s own words. Having reviewed it from the perspective of the existence modes of language distinguished in linguistic works, one can notice that, while for linguists language manifests concretely or mentally in activities and products or abstratively in the typical inherent and relational properties of grammar and vocabulary, for Popper language treated as a synonym of a concrete word produced by man as a tool for expressing his thoughts and formulating theories. Expressed in the word language as a bearer of meaning is assumed to exist objectively, and the contents it bears become objectified. In the language itself constituting the artifact of culture the knowledge is built-in as potential in nature.

KEY WORDS: Karl R. Popper, the theory of three worlds, existence modes of language

„Feminizacja ojca chrzestnego”, czyli znaczenie i dynamika słowa pisanego oraz myślowe przedstawienia pojęć abstrakcyjnych

W literaturze religijnej i przekazach ludowych, traktujących o rzeczach ostatecznych od średniowiecza aż po współczesność, niezwykle rzadko wspomina się śmierć jako coś pozytywnego (być może z wyjątkiem żywotów świętych). Mimo uprzedniego przygotowania (*ars bene moriendi*), sam moment odchodzenia z tego świata jest niespodziewany, pełen goryczy, poczucia strachu i smutku. Żaden kierunek społeczny, humanistyczny, filozoficzny, teologiczny czy teozoficzny ani rozwijająca się medycyna czy postęp techniczny nie potrafił oswoić śmierci na tyle, by móc przyjąć ją cierpliwie i w pełni się z nią pogodzić.

Zagadnieniem, które posiada wyjątkowe znaczenie dla rozwoju i dynamiki słowa pisanego oraz dyskursywnych przedstawień pojęć abstrakcyjnych, jest literackie oblicze śmierci. W ramach tych rozważań możliwe jest użycie terminu „oblicza” w liczbie mnogiej, który wskazywałby jednocześnie na różne sposoby przedstawiania śmierci w literaturze.¹ Tego typu opracowań powstało dotychczas wiele, przeważnie w ramach monografii z historii sztuki. Celem niniejszego artykułu jest jednak ukazanie „oblicza” śmierci (w liczbie pojedynczej), tj. porównawcze przedstawienie „płciowości śmierci”, która ukazana została w twórczości literackiej.

Podobny zabieg artystyczny wynikał niewątpliwie z prób oswojenia śmierci, ukazania jej jako czegoś, nad czym można zapanować, co po sprecyzowaniu i określeniu stanie się jasne i zrozumiałe, a jednocześnie bliskie i niegroźne. Budująca literatura religijna, a także tradycyjny przekaz ludowy (bajki i powiastki) dostarczają wiele przykładów historycznej wizualizacji tego abstraktu. Skatalogowanie i opisanie wszystkich moty-

¹ Począwszy od szkieletu, ohydnej bezpłciowej postaci z potwornymi ranami na ciele czy tajemniczej osoby odzianej w czarną suknię z kapturem zakrywającym oblicze (czy też wprost „twarz”) aż po wiele jej atrybutów, za pomocą których nie dokonuje się jeszcze personifikacji tego zjawiska, lecz wyraża w pełni aspekt umierania: klepsydra, kosa, strzały, zegar, czaszka, bańki mydlane, ulatująca para wodna.

wów, które pojawiały się w piśmiennej i oralnej kulturze europejskiej na przestrzeni kilkunastu wieków, stwarza jednak niemałe trudności, gdyż wymaga nie tylko umiejętności lingwistycznych, lecz także poznania i przyswojenia pewnych wzorców i konceptów charakterystycznych dla każdego kręgu kulturowego. Wyniki szczegółowych badań naukowych winny być zapewne bardziej wyczerpujące, niż jest to możliwe w przedstawionym tu materiale. W artykule wykorzystane zostały przede wszystkim fragmenty literatury niemieckiej i polskiej,² najbardziej reprezentatywnej dla tego zagadnienia, poszerzonej niekiedy o teksty w innych językach europejskich. Zakres czasowy obejmuje głównie wieki wcześniejsze (od średniowiecza do nowożytności), z wyłączeniem epoki współczesnej, której osiągnięcia wynikają poniekąd z przepracowania pierwotnych obrazów śmierci.

Czy Śmierć ma płęć?

Zastanawianie się nad płciowością śmierci poza płaszczyzną artystyczną nie znajduje uzasadnienia i nie podlega dyskusji, gdyż śmierć jest pewnym faktem, zjawiskiem, którego sklasyfikowanie czy zmateriałizowanie przekracza możliwości ludzkiego poznania. Literackie wizje śmierci zależą w dużej mierze od wypracowanych przez daną kulturę wzorców i koncepcji, sposobów rozumienia świata i ujmowania go w ramy konkretnego systemu (najczęściej filozoficznego), od ludowych wierzeń, a niekiedy także przesądów.

W starożytnych przedstawieniach, które nie dokonywały jeszcze antropomorfizacji aspektu umierania, o czym pisze Ellen Breede (1931), pojawiał się najczęściej Thanatos, czyli całkowity stan śmierci, wyobrażany jako brat snu, oraz Ker, uskrzydłona niewiasta, symbolizująca nieoczekiwane, najczęściej gwałtowne i niechciane umieranie, będąca personifikacją przyczyn śmierci.³ Tanatologia ludów germańskich wskazywała na boginię śmierci Halję (lub Hel), oznaczającą w zasadzie mieszkanie dla tych, którzy umarli wskutek choroby lub starości (por. Breede

² Wybór literatury z tych obszarów językowych nie jest przypadkowy. Nie można pominąć tu wieloletnich wpływów Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego na kulturę Europy; a z drugiej strony warto również zwrócić uwagę na nieco regionalny charakter wizualizacji śmierci na przykładzie transferu interkulturowego w Polsce, która nierzadko stanowiła pole przecinania się interesów różnych państw i władców.

³ Jak czytamy w pracy Breede (1931: 9–11), u Hezjoda, występuje ona jako bogini śmierci. Rzeczywistość umierania to domena boga śmierci, który u Homera nie przybiera żadnej konkretnej postaci i funkcjonuje jako los (*taneleges, porfyreos, dyseches*). Śmierć uznawana jest także jako prawo natury (*moros, moira*).

1931: 9–11). Starożytne chrześcijaństwo przejęło obraz śmierci częściowo od ludów pogańskich i upatrywało w niej złego anioła, posłańca Bożego, niebędącego bytem w pełni samodzielny. Być może pod wpływem metafory pochodzącej z Księgi Hioba 5,26,⁴ ukształtował się obraz śmierci jako żniwiarza na polach Boga. Biblia wprowadza na scenę teatru śmierci również inne alegorie: m.in. przemijania, więdnienia kwiatów, czy – bezosobowo – *status naturae collapsae* wskutek grzechu pierworodnego (por. Breede 1931: 12–16). W obliczu takiego semantycznego użycia należałoby wątpić, na ile mamy tutaj do czynienia z faktyczną personifikacją śmierci i ukazaniem jej najczęściej w ciele kobiecym, na ile zaś z próbą odtworzenia i zrozumienia wydarzeń *ante* i *post mortem*. Pierwotne próby literackiej, religijnej i filozoficznej klasyfikacji tego zjawiska pozwalają postawić parę istotnych pytań o sposób przepracowania tego tematu w literaturze. Czy jej przedstawienia zależą od gatunku literackiego, języka, w jakim zostały spisane, czy też po prostu od wyobrażeń ludowych i koncepcji religijnych? Czy w literackich wyobrażeniach śmierć staje się *de facto* męczyzną, czy też kobietą?

Dialogus mortis cum homine

Być może na samym początku należałoby wyjaśnić kwestie lingwistyczne i bądź to jednoznacznie zdystansować się od zależności językowej w przypadku opisywania zjawiska śmierci, bądź przyznać jej główną rolę w kształtowaniu takiego obrazu. Na początku XV wieku powstał w Polsce utwór moralistyczno-dydaktyczny pt. „Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią”, który dość swobodnie odwzorowuje łaciński utwór prozaiiczny z XIV wieku i niejako kontynuuje tradycję *ars moriendi*, tzw. tańców śmierci (*danse macabre*) oraz wierszy *vado mori*, w których reprezentanci poszczególnych stanów uskarżają się na nieuchronność śmierci. Dzieło to należy do tzw. *dialogus mortis cum homine* i służy przygotowaniu człowieka na dobrą śmierć, o czym czytamy w prologu:

Polikarpus, tak wezwany, / Mędrzec wielki, mistrz wybrany, / Prosił Boga o to prawie, / By ujrzał śmierć w jej postawie. / Gdy się moglił Bogu wiele, / Ostał wszech ludzi w kościele, / Ujrzał człowieka nagiego, / Przyrodzenia niewieściego, / Obrazu wielmi skaradego, / Łoktuszą przepasanego. / Chuda, biała, żółte lice / Łszczy się jako miednica; / Upadł ci jej koniec nosa, / Z oczu płynie krwawa rosa; / Przewiązała głowę chustą / Jako samojedź krzywousta; / Nie było warg u jej gęby, / Poziewając skrzyta zęby; / Miece oczy zawracając, / Groźną kosę w rękę mając; / Goła głowa, przykra mowa, / Ze wszech stron skarada postawa – / Wypięła zębra i kości, / Groźno siecze przez lutości. / Mistrz widząc obraz skarady, / Żółte oczy, żywot błądy, /

⁴ Job 5,26: W pełni wieku zejdziesz do grobu, jak snopy zbierane w swym czasie.

Groźno się tego przełęknął, / Padł na ziemię, eże stęknął. / Gdy leżał wznak jako wiła,
/ Śmierć do niego przemowiła (ca. 1463; Źródło internetowe DW 11.2008).

Zdawać by się mogło, że przygotowanie do umierania dotyczy jedynie sfery duchowej, religijności człowieka i jego postawy wobec Boga. Prawdopodobnie wiele dzieł sztuki dobrego umierania ukształtowanych zostało właśnie w taki sposób. Nie można zapomnieć jednak o elemencie „materialnym”. Przedstawienie postaci Śmierci w sposób swobodny, niekiedy wręcz prozaiczny, a jednak odzwierciedlający jej ohydę i brzydotę, spełnia ściśle określone zadanie. Wypełnia bowiem lukę wizualną, która powstaje w ludzkim wyobrażeniu, między tym, co znane, pojmowane i bliskie, a tym, co zwykle pozostaje w sferze domysłów, co jest na tyle odległe i niematerialne, że nie może być skonkretyzowane w ramach istniejących archetypów i obowiązujących norm. Śmierć niezaprzeczalnie należy do tego typu fenomenów i w ludzkim umyśle znajdowała przeróżne wyobrażenia. W przypadku „Rozmowy Mistrza Polikarpa” pojawia się ona w rozkładającym się ciele niewiasty, jest chuda, blada, szkaradna, groźna i przykra. Autor tego średniowiecznego tekstu skłania się zatem ku „przyrodzeniu niewieściemu” Śmierci. Ponieważ forma wiersza, dialog wymaga określenia tożsamości mówiącego, co w analizowanym przypadku odbywa się w języku łacińskim („mors dicit” (f), „magister respondit”), można wnioskować, iż pleć Polikarpowej Śmierci będzie się w pełni zgadzać z ową łacińską *mors*, tym bardziej, że dzieło to z pewnością kontynuuje także tradycję.

Podobną formę literacką posiada powstały ok. 1400 roku utwór Johannes von Tepl (opublikowany po raz pierwszy ok. roku 1460). „Der Ackermann aus Böhmen” jest rozmową chłopca rolnego (kmięcia) ze Śmiercią, która zabrała bohaterowi ukochaną żonę. Dzieło, które zachowało się w szesnastu rękopisach i piętnastu drukach, uchodzi za jeden z najważniejszych zabytków średniowiecznej literatury niemieckiej, a obok walorów retoryczno-stylistycznych odzwierciedla warunki socjalne i mentalność ówczesnego społeczeństwa. Dialog rozpoczyna się skargą i oskarżeniami chłopca skierowanymi przeciwko Śmierci, „samowolnemu mordercy wszystkich dobrych ludzi”:

Grimmiger tilger aller lande, schedlicher echter aller werlte, freissamer morder aller guten leute, ir Tot, euch sei verfluchet! got, ewer tirmer, hasse euch, vnselden merung wone euch bei, vngeluck hause gewaltiglich zu euch: zumale geschant seit immer! (...) Horet, horet, horet newe wunder! Grausame vnd vngehorte teidinge fechten vns an. Von wann die komen, das ist vns zumale fremde. (...) Ir Tot, euch sei verfluchet! (Tepl 1401; Źródło internetowe DW 04.2008).

Dzieło to implikuje ciekawą interpretację omawianego zagadnienia. Pojawia się w nim znana już postać Śmierci, o której fizyczności nie wspomina się jednak tak jak u Polikarpa. Opis Ackermanna dotyczy wyłącznie wewnętrznych przymiotów tej figury. Wiedza na temat tego, w jaki sposób wyobraża ją sobie autor czy też podmiot liryczny, nie jest dostępna dla czytelnika, ale i nie to jest głównym przesłaniem dzieła. Intencją utworu było przede wszystkim uświadomienie czytelnikowi fenomenu umierania (własnego i bliskich) i godzenia się z takim stanem rzeczy. W cytowanym fragmencie zaskakuje forma grzecznościowa, jaką posługuje się chłop w rozmowie ze swoją towarzyszką, (choć w zasadzie należałoby powiedzieć „ze swoim towarzyszem”), która w analizowanych tu utworach literackich pojawia się po raz pierwszy.

Chłop tytułuje swojego rozmówcę terminem „wy”, „wasze”. Ów fakt należałoby wytłumaczyć poprzez odwołanie się do tzw. *pluralis maiestatis*, tj. użycia liczby mnogiej dla podkreślenia majestatu danej osoby. Z historii znane są oczywiście przykłady „samoodniesień” tego typu, szczególnie w przypadku królów: „Przeto my Kazimierz z Bożej łaski król polski”, jak czytamy w Statutach Kazimierza Wielkiego z XIV wieku. W omawianym dziele zabiegu takiego dokonują zarówno Ackermann, jak i sama Śmierć („bądźcie przekłęci”, „nienawidzę was” oraz „nie pojmujemy, czemu nas oskarżasz”). Niezależnie od formy gramatycznej pojawiają się tu wyłącznie pojedyncze osoby (chłopa i Śmierci), co widoczne jest w zwrocie: „Ja herre, ich was ir friedel, sie mein amye” („tak, panie, byłem jej mężem / ukochanym, ona moją ukochaną”). Dla porównania, wspomniany wyżej Polikarp zwraca się do Śmierci per „ty” („Miła Śmierci, racz mi wzjewić; Przecz chcesz ludzie żywota zbawić”). Tego typu sformułowania należałoby prawdopodobnie usprawiedliwić średniowiecznymi warunkami społecznymi i różnicami stanowymi między chłopem czy mistrzem, a tym bardziej stosunkiem człowieka do figury ponadnaturalnej.

Pomijając fakt grzecznościowego tytułowania osób, warto zwrócić uwagę na sam termin „herre”, „panie”. Sugeruje on bowiem męskiego reprezentanta świata cieni, a jednocześnie odbiega od tradycyjnego łacińskiego wyobrażenia Śmierci. Pojawia się tu także kontrast z „Rozmową Mistrza Polikarpa”, gdzie Śmierć jest kobietą. Dzieła te nie korespondują ze sobą jednak na tyle, by móc mówić stricte o wzajemnej ich zależności. Wspólna tradycja, w której ramach się pojawiają, pozwalałaby jednak przypuszczać, że jedność płci zostanie zachowana. Tak się jednak nie dzieje. Semantyka języka niemieckiego wskazuje na zgoła odrębne odzwierciedlenie tego zjawiska, być może charakterystyczne jedynie dla grupy języków germańskich.

Przekaz ludowy

Kolejnym przykładem określania płciowości Śmierci są baśnie braci Grimm. Z uwagi na długoletni proces kształtowania się sag i opowieści tego typu nie można z całą stanowczością ustalić daty ich powstania. Mówić można jedynie o dacie ich spisania, która w przypadku braci Grimm (Jacob Ludwig Carl Grimm, ur. 1785 – zm. 1863, Wilhelm Carl Grimm, ur. 1786 – zm. 1859) będzie przypadła na początek wieku XIX (pierwsze wydanie *Kinder- und Hausmärchen* ukazało się w roku 1814) (por. Neumann 1966: 76–79; Scherer 1879: 678–688, 690–695).

Bracia Grimm spisali najprawdopodobniej istniejący już od wielu dziesięcioleci tradycyjny przekaz ustny. Reprezentatywnymi bajkami traktującymi o Śmierci są „Der Gevatter Tod” („Kuma Śmierć”) oraz „Die Boten des Todes” („Wysłannicy śmierci”). Najpopularniejsza jest z pewnością bajka o Śmierci występującej w roli „rodzica” chrzestnego i zobowiązującej się do opieki nad trzynastym dzieckiem ubogiego człowieka. Ojciec chłopca, odrzuciwszy uprzednio ofertę Boga i diabła, którym zarzucił odpowiednio niesprawiedliwość w traktowaniu ludzi oraz zwodnicze działanie przeciw człowiekowi, powierza swoje dziecko Śmierci. W kolejnych latach opiekuje się ona młodzieńcem, najślawniejszym lekarzem na świecie. Zakończenie bajki nie jest tu na tyle istotne co figura bohatera czy bohaterki tej opowieści. W języku niemieckim omawiany termin funkcjonuje w rodzaju męskim („der Tod”), stąd też nie dziwi, jeśli w tekście mówi się „on” lub też „ojciec chrzestny” („der Gevatter”):

Er ging weiter, da kam der dürrbeinige Tod auf ihn zugeschritten und sprach »nimm mich zu Gevatter.« Der Mann fragte »wer bist du?« »Ich bin der Tod, der alle gleich macht.« Da sprach der Mann »du bist der rechte, du holst den Reichen wie den Armen ohne Unterschied, du sollst mein Gevattersmann sein. (...) Der Tod erschien, wie er versprochen hatte, und stand ganz ordentlich Gevatter. Als der Knabe zu Jahren gekommen war, trat zu einer Zeit der Pate ein und hieß ihn mitgehen. Er führte ihn hinaus in den Wald, zeigte ihm ein Kraut, das da wuchs, und sprach... (Grimm: Źródło internetowe DW 11.2008).

W przekładzie natomiast widać wyraźnie, że w przypadku tej historii chodzi bezsprzecznie o „matkę chrzestną”, nie zaś o „ojca” czy „patrona”.

Po pewnym czasie zbliżyła się doń kościata Śmierć i rzekła: »Weź mnie za kumę«. »Kim jesteś?« – zapytał ubogi. »Jestem Śmierć«. A ojciec na to: »Ty jesteś dla mnie dobrą kumą. Zabierasz bogatego i ubogiego bez różnicy, ty będziesz moją kumą!« Śmierć zaś odparła: »Uczynię dziecię twoje sławnym i bogatym, gdyż kto ma mnie za przyjaciela, niczego mu nie zabraknie«. (...) Śmierć przybyła, jak obiecała, i została matką chrzestną trzynastego dziecka. Kiedy chłopiec podrośł, zjawiła się przed nim pewnego razu jako chrzestna matka i zaprowadziła go do wielkiego lasu. Tam ukazała mu zielę rosnące pod drzewem i rzekła... (Grimm 1990: 49).

Fenomen ten da się wytłumaczyć wyłącznie na płaszczyźnie językowej. O ile w języku niemieckim pojawia się „patron” i „ojciec chrzestny”, o tyle w języku polskim odpowiednio „ta śmierć” oraz „matka chrzestna”. Nasuwa się zatem pytanie, czy w tłumaczeniu można posunąć się aż tak daleko, by zmienić sens przesłania, dopasowując całą historię do gramatyki danego języka? Odpowiedź brzmi: „w zasadzie tak”. Instytucja tłumacza pozwala w niektórych wypadkach na tak dużą ingerencję w tekst, wobec czego tego typu zabiegi nie są nowością. Na przykładzie cytowanych fragmentów widać jednak wyraźnie, iż kultura języka niemieckiego przyswoiła sobie męczyznę-śmierć, kultura języka polskiego – kobietę.⁵

Aby zrozumieć wspomniane różnice kulturowe, warto zwrócić uwagę na inny język z grupy słowiańskiej, język czeski, według którego Śmierć jest rodzaju żeńskiego: „ta smrt” lub „ta smrtka”.⁶ Termin ten odnosi się niejako do bogini śmierci, występującej zazwyczaj z atrybutem – kosą. Przywołując przykład polskiej wersji bajki braci Grimm, spodziewamy się, że jej przekład na język czeski („Dařbuján a Pandrholá”) zachowa identyczną strukturę, a co za tym idzie, dostosuje warstwę językową do gramatyki języka docelowego. Ojciec chrzestny, znany z oryginału, musiałby zatem kolejny raz stać się niewiastą. Tłumacz zmieniwszy nieznacznie początek bajki (historia rozpoczyna się inaczej, co jednak nie ma większego wpływu na sens przesłania), ku zdziwieniu uważnego czytelnika, nie zmienia jednak płci ojca chrzestnego (nadal pozostaje on mężczyzną) i nazywa go „Kmotráček”, „Sekáč” czy „Smřák” (a zatem nie „ta smrt”), co odpowiadałoby polskiemu „kumie” czy też wyobrażeniu śmierci z kosą, odwołującemu się do wspomnianej już idei żniwiarza (zob. Drda 1997).

Śmierć-mężczyzna w innej bajce braci Grimm „Die Boten des Todes” („Wysłannicy śmierci”) nie jest już niczym nadzwyczajnym, lecz konsekwencją przyjętej wcześniej interpretacji:

Vor alten Zeiten wanderte einmal ein Riese auf der großen Landstraße, da sprang ihm plötzlich ein unbekannter Mann entgegen und rief »halt! keinen Schritt weiter!« »Was,« sprach der Riese, »du Wicht, den ich zwischen den Fingern zerdrücken kann, du willst mir den Weg vertreten? Wer bist du, dass du so keck reden darfst?« »Ich bin der Tod,« erwiderte der andere, »mir widersteht niemand, und auch du musst meinen Befehlen gehorchen« (Grimm: Źródło internetowe DW 11.2008).

Czytelnika orientującego się w temacie zaskakuje jednak polski przekład zacytowanej bajki, bowiem spodziewając się analogicznego dosto-

⁵ W tłumaczeniach tego utworu na język angielski („Godfather Death”) występuje również Śmierć-mężczyzna (Grimm: Źródło internetowe DW 11.2008).

⁶ Warto zwrócić uwagę na omawiane grupy języków europejskich, wykazujących podobieństwa w ramach analizowanego terminu.

sowania płciowości śmierci do gramatyki języka polskiego, jak to było w przypadku poprzedniego utworu, napotyka on jednak mężczyznę, który podaje się za Śmierć:⁷

Dawno temu pewien olbrzym wędrował szerokim gościńcem i nagle wyskoczył mu naprzeciw nieznajomy człek wołając: »Stój! Ani kroku dalej!« – »Co« – oburzył się olbrzym – »ty mały chłystku, którego mógłbym zgnieść dwoma palcami, śmiesz zastępować mi drogę? Kto ty jesteś, że tak sobie zuchwale poczynasz?« – »Jestem Śmierć« – odparł nieznajomy – »mnie nikt się nie oprze, i ty także musisz słuchać moich rozkazów« (Grimm 1990: 163).

Różnice, które występują w tych dwóch bajkach w przekładzie na język polski, usprawiedliwić można poprzez wskazanie na dwóch odrębnych tłumaczy: Marcelego Tarnowskiego („Kuma Śmierć” – kobieta) oraz Emilię Bielicką („Wysłannicy Śmierci” – mężczyzna). Nie jest jednak możliwe dostarczenie wyczerpującej odpowiedzi na pytanie o rozumienie tego zjawiska w ramach jednego dziedzictwa kulturowego. Interesujący jest fakt, iż oboje wybierają płć Śmierci przeciwną do swojej. Niezależnie od tych różnic oraz ich właściwej motywacji kulturoznawca i polonista winien czuć się zobligowanym do postawienia pytania, dlaczego śmierć, która w poprzedniej bajce braci Grimm była kobietą, w kolejnym – zdaje się, że standardowym – tłumaczeniu na język polski, w tej samej bajce staje się mężczyzną, a jednocześnie traci swoją „trwałą” płć? Czyżby z tego powodu, że kobieta w przekazie kulturowym nie jest w stanie uchodzić za tak mocną, by móc zastąpić drogę „pewnemu olbrzymowi”, który „wędrował szerokim gościńcem”? Czy przedstawienie niewiasty bezlitośnie skatowanej i pozostawionej przy drodze po „boju długim i zażartym” jest aż tak niestosowne, że należało zmienić jej płć? Czy zatem – biorąc pod uwagę takie wyjaśnienia – nie można było pozostawić w poprzedniej bajce mężczyzny? Czy konieczny był zabieg feminizacji ojca chrzestnego?

Literatura religijna a Śmierć

W siedemnastowiecznym dziele religijnym Johanna Weicharda zu Valvasor pt. *Theatrum mortis humanae tripartitum. Schau-Bühne Deß Menschlichen Todts in drey Theil* (Weichard 2004 /1682/) czytamy: „So kan ich dann / den Siges-Thron // Mit guetem Fueg besteigen; // Vnd mich fürhin / ein Herrscherin // Deß Menschen Gschlechts erzeigen: // Nun Music-Schall / ihr Menschen all // Den Palmb-Zweig mir pflichtet

⁷ Podobnie w języku angielskim („Death’s Messengers”) (Grimm: Źródło internetowe DW 11.2008).

// Vnd hurtig gantz / zu meinem Dantz // Jetzt ewre Füß nur richtet“ (Weichard 2004 /1682/: bs.).

Miedzioryty spełniające funkcję emblematów i obmyślane przez autora, a wykonane przez Andreasa Trosta, nie sugerują jednoznacznie, czy Śmierć rozumiana jest tu jako mężczyzna (czy też kobieta), gdyż przedstawiona została w postaci znanego już wizerunku szkieletu.⁸ Można zatem przypuszczać (idąc za tradycją kultury niemieckiego obszaru językowego), że powinna ona występować w roli mężczyzny realizującego wyroki boskie. Pojawia się jednak pewna trudność. W dialogu wstępnym pomiędzy człowiekiem a Śmiercią, który jest swoistym wprowadzeniem do tego dzieła stojącego w tradycji *ars moriendi*, pojawia się wyrażenie „Herrscherin” („władczyni”), przed którym stoi rodzajnik męski (lub nijaki) „ein”.⁹ Niektórzy znawcy poezji sugerowaliby zapewne konieczność wypełnienia wiersza odpowiednią ilością sylab. Powstaje jednak pytanie, dlaczego celem uzupełnienia omawianego wiersza uległa zmianie płć tego zjawiska? Na płaszczyźnie lingwistycznej istnieje przecież tyle możliwości stylistycznych, iż zabieg taki wydaje się po prostu niekorzystny dla sensu dzieła lub wprost niepożądany dla jego recepcji. Inni zasugerowaliby, iż jest to wynik (być może niedokładnego?) tłumaczenia samego autora, który przeniósł termin „*mors, mortis* (f)” jako kalkę językową na płaszczyznę języka niemieckiego. W tym wypadku należałoby uwzględnić także rodzaj śmierci w języku łacińskim, który winniśmy umiejscowić czasowo przed jakąkolwiek produkcją literacką w językach narodowych Europy. Podobnie jak w języku polskim Śmierć łacińska jest kobietą. W dziele Weicharda jest to jednak jedyny przykład występowania śmierci jako niewiasty, a samo dzieło powstało jednocześnie w dwóch językach: niemieckim i łacińskim, co oznacza, że nie było ono tłumaczone i w swojej recepcji obejmowało jednocześnie czytelników bardziej wykształconych, posługujących się łaciną, jak i przeciętnych mieszczan, znających jedynie język niemiecki.

Charakterystycznym przykładem wprowadzenia zależności między semantyką i dostosowaniem gramatycznym w interkulturowym transfe-

⁸ Sceny, w których pojawia się Śmierć, świadczą najczęściej o jej ponadnaturalnej sile. Przyczynia się ona do cierpienia mężczyzn uchodzących zasadniczo za silniejszych od kobiet. Argument ten można jednak obalić poprzez wskazanie na śmierć funkcjonującą niezależnie jako siła nie z tego świata, posiadającą zatem absolutne prawo do mocy większej niż zwykły śmiertelnik.

⁹ „Ein” w mianowniku obowiązuje zarówno dla rodzaju męskiego, jak i nijakiego. Dokonując analizy źródeł staroniemieckich należałoby trzymać się zasadniczo rzeczowników, które noszą znaczenie. Rodzajnik ulegał bowiem wielu przemianom (od faktycznej zmiany rodzaju gramatycznego danego terminu aż do skracania go z ekonomicznych względów drukarskich).

rze postaci Śmierci jest modlitwa św. Franciszka z Asyżu pt. „Zaczyna się pochwała stworzenia” („Cantico di Frate Sole”) (św. Franciszek z Asyżu 1978 /1225/: 19–20). Utwór ten uznawany jest za jeden z najstarszych tekstów literatury włoskiej. Pojawiają się w nim następujące słowa: „Laudato si, mi signore, per sora nostra morte corporale, da la quale nullu homo vivente pò skappare”. W przekładzie Leopolda Staffa zaś: „Pochwalony bądź, Panie, przez siostrę naszą, śmierć cielesną, której żaden człowiek żywy ująć nie może” (św. Franciszek z Asyżu 1978: 20). Należałoby więc uznać wierność tego przekładu, tj. wskazać na kobiecą naturę Śmierci (wł. *morte* (f)). Nie można jednak z całą pewnością stwierdzić, czy jest to jedynie zabieg literacki w ramach dostosowania do gramatyki języka, czy może faktyczne odniesienie do tego zjawiska. Tłumaczenia hymnu na inne języki europejskie sugerują jednak pierwszą opcję, tj. wtórne kształtowanie obrazu płciowości śmierci, zależne od jej językowego ujęcia.¹⁰

Podobna wizja władcy końca życia pojawia się w wielu innych dziełach,¹¹ co nie oznacza, że płciowość Śmierci zostaje w nich zawsze wyrażona wprost. W wielu utworach pojawia się jeździec, łucznik, waleczny rycerz, podkreśla się jego siłę, moc, władczość. Takie przedstawienie rezygnuje z udziału kobiety w życiu publicznym i jednoznacznie konstytuuje Śmierć rodzaju męskiego. Tak dzieje się dla przykładu w wierszu pogrzebowym, spisany przez gdańszczyzanina Michaela Albinusa w pierwszej połowie XVII wieku, opiewającym odejście burmistrza Adriana von der Linde. Śmierć pojawia się w tym wypadku w szacie myśliwego, „dzikiego wroga”, który rusza na polowanie. Jego męskość wyrażona zostaje w wierszu w następujący sposób: „In dem streift er herfür / darob ich mich entsetzt / Gar Männlich ausstaffiert. Er fieng – kaum – an zu Ja-

¹⁰ Warto uwzględnić również wersję niemieckojęzyczną tego tekstu („Sonnengesang”): Gelobt seist Du, Herr, durch unsern Bruder, den leiblichen Tod; ihm kann kein lebender Mensch entrinnen; łacińską („Laudes Creatorum”): Laudatus sis, mi Domine, propter sororem mortem corporalem, quam nullus homo vivens potest evadere; hiszpańską („Cántico del Hermano Sol”): Loado seas, mi Señor, por nuestra hermana la muerte corporal, de la cual ningún hombre viviente puede escapar; oraz alemańską („Sunegsang”): Globt saisch, min Herr, dur üse Brüeder Körper-Tod; von em cha kan lebig Mensch entwiiche. Porównując powyższe fragmenty można szybko dojść do wniosku, że grupa języków germańskich przyswoiła sobie Śmierć w rodzaju męskim, co widoczne jest w odnośnych tłumaczeniach (Francesco d'Assisi 1225: Źródło internetowe DW 04.2008).

¹¹ Niech wystarczy tutaj bardziej ogólne wskazanie na tańce śmierci, literaturę religijną, czerpiącą inspirację z *ars bene moriendi*, czy też na nowożytną lirykę okolicznościową, zwłaszcza na wiersze pogrzebowe, wydawane zazwyczaj w dość dużych nakładach. Po konkretny materiał źródłowy odsyłamy do zbiorów wielu bibliotek na terenie Polski oraz poza jej granicami (inkunabuły, starodruki itp.).

gen / Das Laub vnd Graß erschrack“ (Albinus 1631: bs.). Naturalnie można uznać to za zabieg literacki. Autor wprowadza do wiersza analogię pomiędzy zmarłym Adrianem von der Linde (niem. „die Linde” – „lipa”) a lasem lipowym, do którego wkracza śmierć jako myśliwy („der Jäger”; dlaczego nie drwal?) i rozpoczyna polowanie na zwierzynę oraz „na lipy”. Choć dobór środków stylistycznych może wydawać się nietrafny, istotny jest fakt „polowania” na dusze śmiertelników, podejmowanego niezaprzeczalnie przez mężczyznę. Nie należy tutaj oczywiście odmawiać autorowi inwencji, jednakże obraz tego typu z pewnością był powielany przez wielu poetów.

Kultura jako swoisty dorobek wielu pokoleń, zbiór myśli i konceptów wypracowywanych i realizowanych przez kolejne wieki, nie jest z natury tworem statycznym. Wręcz przeciwnie, stale się rozwija, udoskonala lub przywraca chwałę zapomnianym odkryciom. Podobnie zmieniają się myślowe przedstawienia pojęć abstrakcyjnych, zaś wizualizacja zjawisk należących do tej sfery współgra z rozwojem słowa mówionego i pisanego.

Fenomeny, których umysł ludzki nie potrafi w pełni skonkretyzować i które zasadniczo nie mogą podlegać jego zmysłowemu poznaniu, gdyż są odległe i nieuwewnętrznione, zostały w historii ludzkości wielokrotnie przepracowane i w sposób najbardziej przejrzysty ucieleśnione. Tym samym zaspokojone zostało pragnienie człowieka, by opanować to, co odległe, co wymyka się osądowi rozumu, by pozbyć się strachu przed nieznanym i nieogarnionym. Sferę odczuć i emocji człowieka zdeterminowała percepcja rzeczywistości, a inteligibilność otaczających go bytów wymusiła na nim zajęcie się pojęciami abstrakcyjnymi.

W ludzkiej wyobraźni pojawiają się różne obrazy Śmierci, lecz żaden z nich nie powinien być odrzucony na mocy pobieżnie sprecyzowanego sądu o całkowitej poznawalności tego fenomenu w danej kulturze. Indywidualność przedstawień tego typu, jak i zakorzenione wzorce wykładni językowej skutecznie wpływały na wizję władcy końca życia, a rezultatem tego procesu są omówione tu utwory literackie. Niezaprzeczalnie najczęstszą wizualizacją Śmierci jest postać męska. Na korzyść takiego obrazu, niezależnie od płaszczyzny lingwistycznej, przemawia fakt, że wieki wcześniejsze nie dopuszczały niewiast do życia publicznego. Poeci, teolodzy i artyści podkreślali zatem moc i siłę Śmierci, które w sposób oczywisty wynikały z jej męskości. Mimo tej dyskryminacji w kulturze zakorzenił się również obraz żeńskiej śmierci, który przetrwał aż do XX wieku i swój najpełniejszy wyraz znalazł w twórczości Jacka Malczewskiego, a mianowicie w serii jego obrazów „Thanatos”.¹²

¹² Zob. m.in. <http://www.marchand.pl/plobraz.php?id=684&l=pl>.

Plastyczne wyobrażenia pojęcia abstrakcyjnego zależą przede wszystkim od rozumowego i zmysłowego poznania otaczających bytów, od indywidualnych kognitywnych zdolności i umiejętności człowieka. Świat poznaje on poprzez i za pomocą słownictwa, którym dysponuje, poprzez wyobraźnię, poprzez to, „co” może myśleć. Dynamika słowa pisanego, korespondująca z kulturowym dziedzictwem intelektualnym pojedynczego człowieka czy narodu, to zbiór nieustannie przekształcanych i dopasowywanych do ogólnej wizji świata archetypów, norm, toposów, które wskazują na kulturową jedność i spoistość danej grupy. Przedstawione wizualizacje Śmierci są zatem wynikiem wywodzenia czy przywłaszczania terminów z języków ościennych, wyobrażeń religijnych i filozoficznych, przesądów i zakorzenionej wiary w świat pozamaterialny oraz pewnych wzorców, wydobywanych na światło dzienne przez wybitniejsze umysły danej epoki.

Niewątpliwie literacki obraz Śmierci budził zainteresowanie każdego, pobudzał wyobraźnię i skłaniał ku dalszym przedstawieniom. To, co umysł ludzki zdołał wykoncypować w procesie osvajania nieznanego i budzącego grozę, stanowi dziedzictwo dzisiejszych języków i kultur oraz cenne źródło wiedzy na temat pojmowania podstawowych, a przy tym transcendentnych momentów rzeczywistości człowieka.

Wykaz literatury:

- Albinus, Michael 1631: *Klag-Gedicht Auff den Seeligen Abscheid aus dieser Welt / Des Wol-Edlen / Gestrengen / Ehrnvesten / Namhafften / Hochweisen / und Wolgelahrten Herrn / H: Adrian von der Linden Gewesenen Burgermeistern der Königlichen Stadt Dantzick*. Gdańsk.
- Breede, Ellen 1931: *Studien zu den lateinischen und deutschsprachlichen Totentanztexten des 13. bis 17. Jahrhunderts*, Halle: Niemeyer Verlag.
- Ca. 1463: *Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią, oprac. Polska poezja świecka XV wieku*. Oprac. Maciej Włodarski. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1997. www.staropolska.-gimnazjum.com.pl/sredniowiecze/poezja-swiecka/dialog_01.html DW 11.2008.
- Drda, Jan 1997: *České pohádky*. Praha: Albatros.
- Francesco d'Assisi 1225: *Cantico di Frate Sole*, Wikisource: it.wikisource.org/wiki/Cantico_di_Frate_Sole DW 04.2008 i odpowiednio tłumaczenia na inne języki: [de.wikipedia.org/wiki/Son-nengesang_\(Franz_von_As-sisi\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Son-nengesang_(Franz_von_As-sisi)) itp. DW 04.2008.
- Franciszek z Asyżu 1978 /1910/[por. 1969 /1490/]: *Kwiatki świętego Franciszka z Asyżu*. tłum. Leopold Staff. Warszawa: Wydawnictwo KAMA. /Lwów: Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego/[por. (ujednolicony tytuł w Bibliotece Kongresowej: *Fioretti di San Francesco*) I Fioretti de San Francesco d'Assisi. Milano, A. Martello /Fioretti. Christophorus de Pensis] 15 Dec. 1490].
- Grimm, Jacob Ludwig Carl, Wilhelm Carl Grimm 1990: *Kuma Śmierć*. W: *Ptak-Straszdyło i inne baśnie braci Grimm*. Tłum. Emilia Bielicka, Marcei Tarnowski,

- Warszawa Wydawnictwo ALFA, 49–53 [1975: *Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm*. Frankfurt am Main: Insel Verlag].
- Grimm, Jacob Ludwig Carl, Wilhelm Carl Grimm 1990: Wysłannicy Śmierci. W: *Ptak-Straszycło i inne baśnie braci Grimm*. Tłum. Emilia Bielicka, Marcei Tarnowski, Warszawa Wydawnictwo ALFA, 163–166 [1975: *Kinder- und Hausmärchen gesammelt durch die Brüder Grimm*. Frankfurt am Main: Insel Verlag].
- Grimm, Jacob Ludwig Carl, Wilhelm Carl Grimm: Death's messengers. W: *Die Märchen der Gebrüder Grimm. Grimm Märchen, KHM 177*: www.grimmstories.com/en/-grimm_fairy-tales/deaths_messengers DW 11.2008.
- Grimm, Jacob Ludwig Carl, Wilhelm Carl Grimm: Der Gevatter Tod. W: *Die Märchen der Gebrüder Grimm. Grimm Märchen, KHM 044*: www.grimmstories.com/de/-grimm_maerchen/der_gevatter_tod DW 11.2008.
- Grimm, Jacob Ludwig Carl, Wilhelm Carl Grimm: Die Boten des Todes. W: *Die Märchen der Gebrüder Grimm. Grimm Märchen, KHM 177*: www.grimmstories.com/de/-grimm_maerchen/die_boten_des_todes DW 11.2008.
- Grimm, Jacob Ludwig Carl, Wilhelm Carl Grimm: Godfather Death. W: *Die Märchen der Gebrüder Grimm. Grimm Märchen, KHM 044*: www.grimmstories.com/en/grimm-fairy-tales/godfather_death DW 11.2008.
- Neumann, Friedrich 1966: Grimm, Jakob, w: *NDB: Neue Deutsche Biographie*, t. 7. München: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 76–79.
- Neumann, Friedrich 1966: Grimm, Wilhelm. W: *NDB: Neue Deutsche Biographie*, t. 7. München: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 76–79.
- Scherer, Wilhelm 1879: Grimm, Jakob. W: *ADB: Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 9. Leipzig: Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften. Duncker & Humblot, 678–688.
- Scherer, Wilhelm 1879: Grimm, Wilhelm. W: *ADB: Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 9. Leipzig: Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften. Duncker & Humblot, 690–695.
- Tepl, Johannes von 1401: *Der Ackermann aus Böhmen*. Bibliotheca Augustana, oprac. Johannes von Saaz, *Der Ackermann aus Böhmen*, red. Günther Jungbluth, t. I. Germanische Bibliothek, Seria 4: Texte, Heidelberg: Winter 1969: www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/15Jh/Tepl/tep_tod.html DW 04.2008.
- Weichard zu Valvasor, Johann 2004 [1682]: *Theatrum mortis humanae tripartitum Das ist: Schau-Bühne Deß Menschlichen Todts in drey Theil. Mit schönen Kupffer-Stichen geziehrt vnd an Tag gegeben*. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag.

„Die Feminierung des Gevatters“ oder die Bedeutung und Dynamik des geschriebenen Wortes und die gedanklichen Vorstellungen abstrakter Begriffe

ZUSAMMENFASSUNG. In der religiösen Literatur und der volkstümlichen Überlieferung vom Mittelalter bis zur Gegenwart wird der Tod sehr selten mit entschieden positiven Zügen dargestellt. Trotz der lebenslangen Vorbereitung auf einen guten Tod war dieser Moment immer ungewollt, unerwartet, voll von Bitternis, Furcht und Trauer. Weder soziale, humanistische, philosophische, theologische oder theosophische Strö-

mungen noch die sich etablierende Medizin oder der technische Fortschritt waren imstande, sich mit dem Tod zurechtzufinden. Bedeutend für die Entwicklung und Dynamik des geschriebenen Wortes und der diskursiven Darstellungen abstrakter Begriffe ist daher das literarische „Gesicht“ des Todes. Man könnte sich hier des Plurals bedienen; „die Gesichter des Todes“ wären im Sinne eines überhistorischen literarischen oder künstlerischen Todesverständnisses zu verstehen, das gemeinsam für alle Zeitalter war und unterschiedliche Formen und Gestalten annahm. Zu diesem Thema entstanden schon mehrere Abhandlungen, vor allem im Rahmen der Kunstgeschichte. Das Ziel dieses Artikels ist jedoch die Darstellung des Gesichts des Todes (im Singular), d.h. eine komparative Darstellung der „Geschlechtlichkeit des Todes“, welche in der Kultur der früheren Jahrhunderte zum Ausdruck kam, – und ferner der Vergleich des geschriebenen Wortes mit seinen gedanklichen Vorstellungen. Ein solches Vorgehen ergab sich offensichtlich aus den vielfältigen Versuchen, sich mit dem Tod vertraut zu machen. Die Erbauungsliteratur sowie die tradierte volkstümliche Überlieferung (wie etwa die Märchen und Fabeln) stellen viele Beispiele der historischen Visualisierung dieses abstrakten Begriffes dar. Die Auflistung und Beschreibung aller Motive, die in der oralen und schriftlichen Kultur über Jahrhunderte bekannt wurden, ist prinzipiell unmöglich, denn es erfordert nicht nur linguistische Vorbereitung, sondern auch Kenntnis bestimmter Muster und Konzepte, die für verschiedene Kulturkreise charakteristisch waren. Die Ergebnisse dieser Untersuchung müssen bestimmt umfangreicher sein, aber in diesem Artikel erscheinen sie synthetisch im Rahmen einer vergleichenden Analyse der deutsch- und polnischsprachigen Literatur, die für diese Frage als repräsentativ anerkannt werden kann und an einigen Stellen um die Texte aus anderen europäischen Sprachen erweitert wird. Der Zeitraum umfasst vor allem die früheren Jahrhunderte (vom Mittelalter bis zur Neuzeit); ausgelassen wird die Gegenwart, deren Werke sich einigermaßen auf die primären Todesbilder stützen.

SCHLÜSSELWORTE: Literaturgeschichte, religiöse Literatur, literarische Einstellung zum Tode, Personifizierung des Todes

Specyficzne zaburzenia zdolności językowych: Metody polisensoryczne w diagnozie i terapii dysleksji rozwojowej i nabytej

Ogólny wynik zaburzenia językowego, czyli deficyt w zakresie płynności mowy, sprawności nazywania (szybkości) i rozumienia pojęć, świadczy o dysfunkcji mózgowych obszarów odpowiedzialnych za przetwarzanie językowe i automatyczne procesy lingwistyczne. W pierwszej części pracy - w formie porządkującej - przedstawiony jest przegląd ważniejszych badań nad neurologicznymi czynnikami dysleksji rozwojowej. Prace badawcze prowadzone w ostatnich kilkunastu latach wśród osób dyslektycznych, dzięki wprowadzonym technikom obrazowania mózgu, wykazały zmiany w aktywności różnych obszarów mózgu, także w mózdzku. Zaburzenia te wpływają na wolniejsze procesy automatyzacji czynności, między innymi poprzez obniżenie sprawności pętli fonologicznej, przetwarzania fonologicznego i świadomości fonologicznej.

Z dysfunkcją specyficznie łączą się zaburzenia oszacowywania czasu, zaburzenie orientacji czasowej i określenie długości trwania wydarzeń. Dzięki tym badaniom można inaczej spojrzeć na sposoby wspierania osób dyslektycznych i skuteczne sposoby terapii wspomagającej przyswajanie przez nich sprawności językowych. Wybrane metody i sposoby oddziaływania przybliżone są w drugiej części opracowania.

Osoby dyslektyczne włączone są do grupy uczniów ze specjalnymi trudnościami w uczeniu się. W procesie edukacji wymagają one odpowiednich warunków, adekwatnych do indywidualnych możliwości i ograniczeń. Ustawa o systemie oświaty zapewnia dostosowanie treści, metod i organizacji nauczania do potencjału psychofizycznego uczniów. W szczególności dotyczy to odpowiedniego programu i metod nauczania, indywidualnego tempa przyswajania wiadomości i form weryfikowania wiedzy, a także możliwości korzystania z opieki psychologiczno-pedagogicznej oraz specjalnych form pracy dydaktycznej.

Dysleksja rozwojowa jest zespołem objawów rozwojowych mózgu, które wynikają z nieharmonijnego rozwoju poszczególnych funkcji. Za-

pisana jest jako jednostka nozologiczna (syndrom zaburzeń) i wymieniona w dwóch międzynarodowych klasyfikacjach chorób: (1) w Diagnostycznym i Statystycznym Podręczniku Zaburzeń Psychiczych (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) – DSM-IV i (2) w Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób (International Classification of Diseases and Related Health Problems, Tenth Revision – ICD-10).

Badania Marty Bogdanowicz (2004) i Johna Steina (2004) wykazują, że obszary zaburzeń nie ograniczają się tylko do umiejętności czytania, pisania i literowania, ale obejmują różne dziedziny, takie jak brak koordynacji percepcyjno-motorycznej, mylenie kierunków w przestrzeni, mylenie lewej i prawej strony, trudności z zachowaniem kolejności czasowej i przestrzennej. U osób dyslektycznych diagnozuje się także zaburzenia tempa i rozwoju funkcji poznawczych, wzrokowych i słuchowych, ruchowych, zaburzenia lateralizacji, znajomości schematu ciała, orientacji w przestrzeni, pamięci i uwagi.

Najczęściej wyniki badań kierują uwagę na czynniki polietiologiczne dysleksji rozwojowej. Na przyczyny genetyczne wskazują dane, w których zaburzenia spotyka się w wielu generacjach tej samej rodziny. Wnioski z badań, które przeprowadzili Bruce F. Pennington, i Richard K. Olson (2004: 168) w obszarze genetyki behawioralnej, przedstawiają wysoki wskaźnik odziedziczalności w rodzinie: do 40% chłopców i 18% dziewczynek, gdy jedno z rodziców ma dysleksję. Odpowiedzialne są geny w chromosomach: 1, 6, 15, a ponieważ gen 6 odpowiada również za zespół nadpobudliwości ruchowej z deficytem uwagi (potocznie ADHD = *Attention Deficit Hyperactivity Disorder*), stąd często dysleksji towarzyszy ADHD lub dystymia – łagodna depresja. Miejsce 6p w badaniach behawioralno-genetycznych wpływa również na zaburzenia ekspresji dźwięków mowy. Dysfunkcja ta określana jest także jako zaburzenie mowy, zaburzenie fonetyczne. Rzadkim podtypem jest dyspraksja mowy. Zaburzenie ekspresji dźwięków mowy różni się od zaburzeń płynności, jakim jest na przykład jąkanie. Współwystępowanie wynika po części ze wspólnego genetycznego czynnika ryzyka. Badania genetyczne ujawniły również, że istnieje sprzężenie ze znacznikiem centromerów na chromosomie 15, a geny 6 i 15 wchodzi w skład układu kontroli immunologicznej. Dlatego też, jak uściśla Bożydar Kaczmarek (1987: 34), wraz z dysleksją mogą pojawiać się choroby autoimmunologiczne, alergie, astma, gorączka sienna, migreny, toczeń rumieniowaty narządowy. Geny wywierają istotny wpływ na deficyty w zakresie czytania wyrazów, dekodowania fonetycznego, kodowania ortograficznego i świadomości fonologicznej. Również nie bez znaczenia pozostaje odziedziczalność dla umie-

jętności szybkiego nazywania przedmiotów i kolorów, jak i liczb oraz liter.

Do tej pory nie budził wątpliwości fakt, że wadliwe allele ryzyka dysleksji występują w chromosomie X, a kobiety z jednym wadliwym genem są tylko nosicielkami. Dwa zmutowane chromosomy XX występują rzadko i wtedy to dopiero u kobiet uwidaczniają się specyficzne zaburzenia. W przypadku mężczyzn (XY) wystarczy jeden wadliwy gen X, gdyż drugi to Y. Prowadzone badania zdają się poddawać w wątpliwość powyższe stwierdzenie o wadliwości chromosomu X, ale, jak podają Pennington i Olson (2004: 170), nie jest to jeszcze w pełni oficjalnie potwierdzone.

Przyczyny organiczne najczęściej związane są z działaniem niebezpiecznych czynników patogennych (chemicznych, fizycznych, biologicznych) w okresie ciąży, w fazie perinatalnej i postnatalnej, szczególnie w fazie fetalnej, czyli między 12–24 tygodniem życia płodowego. Zdaniem Carli J. C. Shatz (1992: 47), ma miejsce wówczas wzmożona migracja neuronów i rozwój systemu wielokomórkowego – mózdzku. Ponieważ lingwistyczna lewa półkula mózgowa rozwija się w dłuższym czasie, toteż narażona jest w większym stopniu na negatywny wpływ szkodliwych czynników, do których zalicza się między innymi: infekcje wirusowe, zatrucia substancjami chemicznymi i urazy fizyczne. Również ryzyko mikrouszkodzeń wzrasta w przypadku wcześniactwa w 8 m-cu ciąży. Urazy i choroby występujące w późniejszym okresie życia, włącznie z udarem mózgu ze skutkiem w postaci afazji sensorycznej, motorycznej lub anomii, spowodowanych uszkodzeniem mózgu, włącza się już do przyczyn dysleksji nabytej.

Zgodnie z poglądem Bogdanowicz (1997), dotyczącym koncepcji opóźnionego dojrzewania centralnego układu nerwowego, anomalie anatomiczno-funkcjonalne uważane są za skutek opóźnienia rozwojowego. Najbardziej złożone strukturalnie okolice mózgu, na przykład okolice czołowe, dojrzewają w wieku 6–7 lat, a proces dynamicznego ich rozwoju trwa do 11–12 roku życia. Kończy się wtedy mielinizacja komórek nerwowych i rozwój górnych drugo- i trzecio-rzędowych asocjacyjnych warstw kory mózgowej. Stan niedojrzałości korowej daje charakterystyczny objaw dysrytmii obrazującej słabą organizację czynności mózgu. Do tego czasu ośrodkowy układ nerwowy ma dużą szansę na usprawnienie obniżonych funkcji percepcyjno-motorycznych i niwelowanie trudności dydaktycznych oraz emocjonalnych. Dlatego też tak duże znaczenie ma terapia podjęta we wczesnym okresie życia dziecka, gdy trwają jeszcze okresy sensorywne (inaczej zwane – krytycznymi dla rozwoju funkcji poznawczych i motorycznych). Sensowne jest również zalecenie, by do

11–12 roku życia włączać dzieci do tak zwanej ”grupy wysokiego ryzyka dysleksji” z zaleceniem intensywnej terapii.

Opóźnione dojrzewanie lewej półkuli mózgu płodu może być także implikacją nadprodukcji testosteronu. W swoich badaniach z roku 1995 Anna Knobloch-Gala uzasadnia, że nadmiar testosteronu prenatalnego, który pojawia się podczas krytycznego dla mózgu okresu rozwoju, prawdopodobnie około 20 tygodnia ciąży, zaburza kształtowanie się asymetrii na poziomie *planum temporale*. Wpływa też na spowolnienie rozwoju lewej półkuli mózgowej w okresie prenatalnym, a w efekcie finalnym – na jej zmniejszenie. W tym czasie korzystniej może rozwijać się półkula prawa, co ma duże znaczenie dla wyodrębnienia się wybiórczych, ale też wybitnych zdolności osób dyslektycznych.

Przyczyny emocjonalne budzą największe kontrowersje. Teorie psychogenne historycznie wywodzą się od badaczy o orientacji psychoanalitycznej. Zwolennicy tej teorii dostrzegają przyczyny trudności w czytaniu w zaburzeniach rozwoju emocjonalnego. Mówi się wtedy o psychodysleksji (por. Bogdanowicz 2005: 63). Szczególny problem stanowi ustalenie związku między zaburzeniami czytania a zaburzeniami emocjonalnymi, ponieważ przyczyny mogą być mylone ze skutkami. Zakłada się, że zaburzenia emocjonalne mogą być jedyną, albo jedną z przyczyn dysleksji, możliwy też jest pośredni ich wpływ poprzez zakłócanie rozwoju innych sfer osobowości i procesów poznawczych, a także jako wtórne nerwicowe nawarstwienie w stosunku do problemów zasadniczych.

Każdy czynnik o znaczeniu etiologicznym powodować może zmiany strukturalne w korze mózgowej zarówno o charakterze mikrouszkodzeń, jak i minimalnego niedoksztalcenia struktury, które decydują o funkcjonalnej niedojrzałości mózgu. Stosownie do poglądu Aleksandra Łurii (1976 [1973]: 46–58) zmiany te polegają na nieprawidłowej budowie warstw kory mózgowej. Powstały one na skutek zablokowania procesu migracji komórek korowych, które nie uległy przemieszczeniu z jednych warstw kory do innych. Zmiany zarejestrowano w obszarze pól trzeciorzędowych leżących na styku analizatorów: wzrokowego, słuchowego oraz kinestetyczno-ruchowego. Na tym polu zachodzi integracja wielomodalnych informacji, dzięki współdziałaniu istotnych analizatorów w procesie czytania i pisanie. Znajdują się one w lewym zakręcie kątowym (*gyrus angularis*) i nadbrzeżnym (*gyrus supramarginalis*) półkuli dominującej. Również G. Neil Martin (2001 [1997]: 278) opisuje, że w płacie skroniowym w bruzdzie Sylwiusza¹ (*fossa Sylvii*), do tyłu od zakrętu He-

¹ Sylvius Franciscus, François Deleboë, Franz de le (la) Boe, 1614–1672, niderlandzki lekarz i anatom; badania nad anatomią układu nerwowego (por. *Wielka Encyklopedia Powszechna*. Wydawnictwo Naukowe PWN = WEP). Bruzdy są to płytkie wpu-

schla², jest jedna ze struktur aktywnych w chwili przeprowadzania procesów językowych. Stanowi ona obszar asocjacyjny dla funkcji słuchowych. U osób dyslektycznych występuje zmniejszenie lub brak symetrii tej skroniowej powierzchni *planum temporale*.

Różnice aktywności dotyczą również jednego z dwóch ośrodków mowy: ośrodka Broca³. Położony jest on w tylnej części płata czołowego i odgrywa szczególną rolę w motorycznym programowaniu wypowiedzi, jak również w ekspresji mowy.

W ostatnich latach Angela J. Fawcett i Roderick I. Nicolson (2004: 44–76) przeprowadzili badania oparte na technikach obrazowania mózgu (takich jak emisyjna tomografia pozytonowa). Pomiary wykazały również zmiany w aktywności mózdzku. Mózdzek odpowiedzialny jest przede wszystkim za kontrolę wzrokowo-motoryczną. U osób dorosłych z zaburzeniami uczenia się występuje nadaktywność mózdzkowa przy nabywaniu motorycznych czynności automatycznych. Ponadto każda z okolic mózdzku odpowiada za inną sferę działania: prawy płat mózdzku i robak mózdzku angażowane są przy uczeniu się czasowego aspektu zadania, natomiast lewa część pobudzana jest przy uczeniu się zasadniczej treści zadania. Zaburzenia mózdzkowe wpływają na wolniejsze procesy automatyzacji czynności, między innymi poprzez obniżenie sprawności pętli fonologicznej i świadomości fonologicznej. Symptomatyczne są również problemy z detekcją poruszających się bodźców. Dotyczy to prawego przedniego płata mózdzku i robaka mózdzku. Dlatego też z dysfunkcją mózdzkową specyficznie łączą się zaburzenia oszacowywania czasu, zaburzenie orientacji czasowej i określenie długości trwania wydarzeń.

klenia kory mózgowej, natomiast szczeliny – głębokie. Powierzchnię kory znajdującą się między bruzdami, nazywa się zakrętami. Każda z półkul mózgu posiada jedną szeroką bruzdę – bruzdę boczną, zwaną inaczej bruzdą Sylwiusza. Długość i ułożenie tej bruzdy jest jedną z cech osobniczo zmiennych. Zob. Neil 2001 [1997]: 83.

² Richard Ladislaus Heschl (1824–1881), austriacki anatom, chirurg (por. WEP). Zakrętem Heschla nazwano jeden z zakrętów na powierzchni kory mózgowej. Stanowi on część słuchowej kory kojarzeniowej w płacie skroniowym lewej półkuli. Sugeruje się, że okolica ta jest miejscem pamięci składowych dźwięków mowy oraz że jest to obszar pośredniczący w łączeniu słuchowo prezentowanych słów z ich znaczeniem. Zob. Neil 2001: 280.

³ (Pierre) Paul Broca (1824–1880), francuski chirurg i antropolog (por. WEP). Od jego nazwiska wywodzi się ośrodek mowy artykułowanej w mózgu, zwany ośrodkiem Broca (lub ośrodkiem Broki – w formie odmiennej spolszczonej). Znajduje się on w płacie czołowym do przodu od korowej reprezentacji ruchów aparatu artykulacyjnego, stąd uznaje się, że okolica Broca zawiera reguły, według których język słyszany może być kodowany w formie artykulacyjnej. Pisze na ten temat m.in. Danuta Kądziaława (1985).

Jak stwierdza Sally E. Shaywitz (1997: 58–62), ogólny wynik zaburzenia językowego, czyli deficyt w zakresie płynności mowy, sprawności nazywania (szybkości), rozumienia syntaktycznego i semantycznego przetwarzania, świadczy o dysfunkcji mózgowych obszarów odpowiedzialnych za przetwarzanie językowe i automatyczne procesy lingwistyczne.

U podstaw czynności lingwistycznych, jakimi są czytanie, pisanie i mówienie, leży funkcjonowanie trzech analizatorów: wzrokowego, słuchowego i kinestetyczno-ruchowego. Mimo przeciętnego potencjału intelektualnego (nierzadko iloraz inteligencji mierzony testem Wechslera, jest wyższy niż przeciętny lub wysoki), prawie 70% uczniów z dysleksją napotyka na poważne trudności w nauce języków obcych, mimo, że na naukę języków poświęcają oni więcej czasu niż pozostali uczniowie. Marceli Klimkowski (1989: 33) wyraża pogląd, że powodem są mikrodeficyty utrudniające percepcję treści wzrokowych, słuchowych, kinestetycznych i ich integrację oraz właściwe przetwarzanie. Jednak najczęściej dysleksja związana jest z deficytami fonologicznymi. Ze względu na odmiennność, głębokość oraz obszar zaburzeń, sam zakres trudności jest zróżnicowany i w dużym stopniu zindywidualizowany. Przy zaburzonym procesie rozwoju zdolności artykulacyjnych u dzieci może jednocześnie zaburzeniu ulec krótkotrwała pamięć fonologiczna i świadomość fonologiczna. Co się tyczy integracji tych właśnie umiejętności, jest ona konieczna w nauce czytania i pisania.

Specyfika języka i odmiennność systemu fonologicznego również mają swoje znaczenie. Język angielski, jak podaje Anna Jurek (2007: 40), sprawia więcej trudności niż tzw. języki przejrzyste, takie jak język niemiecki czy włoski. Nieprzejrzyste języki, do których należy język angielski, zawierają wiele wyjątków, których nie można przeczytać w oparciu o proste zasady przyporządkowujące literom dźwięki. Im większa jest rozbieżność grafemowi-fonemowa, czyli między graficznym znakiem i jej przedstawicielem fonetycznym w danym języku, tym większą stanowi on trudność dla uczniów dyslektycznych. Język angielski ma wyjątkowo nieregularną pisownię: zawiera 26 liter, z których można utworzyć symbole aż 44 głosek (np. głoskę „i” czy „e” zapisuje się na wiele różnych sposobów). Duża zbieżność pisowni z wymową występuje w języku włoskim (są 33 grafemy dla graficznego przedstawienia 25 fonemów), fińskim, hiszpańskim, greckim, czy ukraińskim. Języki rosyjski i ukraiński, mimo, że mają przejrzystą ortografię, są trudne dla osób dyslektycznych z zaburzeniami lateralizacji i przetwarzania wzrokowo-przestrzennego. Występuje, co prawda, podobieństwo liter; jednakowoż odpowiadają one innym niż w języku polskim głoskom.

Trudności uczniów dyslektycznych w nauce języków obcych uzależnione są od umiejscowienia mikrodeficytów rozwojowych. Znany jest model dysleksji Grażyny Krasowicz (1997), oparty na koncepcji przetwarzania fonologicznego opracowanego przez Sally E. Shaywitz (1997: 58–65). System przetwarzania języka jest to hierarchiczny układ modułów i części składowych odnoszących się do poszczególnych podsystemów języka. Wyższe poziomy tego układu to moduły związane z semantyką (zasób słownictwa i znaczenie słów), strukturą gramatyczną wypowiedzi (w języku polskim stanowi ją zarówno składnia, jak też i morfologia, a głównie fleksja) i dyskursem (złożone sekwencje zdań). Moduł fonologiczny jest niższym układem. Jego zadaniem jest przetwarzanie dystynktywnych (różnicujących znaczenie) elementów dźwiękowych tworzących język. Zanim słowa zostaną rozpoznane, zrozumiane i przekazane do pamięci krótkotrwałej lub przywołane z pamięci, moduł fonologiczny musi je rozłożyć na fonetyczne części składowe.

Język mówiony jest odbierany i tworzony na etapie przedświadomym dzięki uwarunkowaniom genetycznym. Natomiast czytanie jest czynnością, którą należy wytrenować. Polega na transformacji wrażeń wzrokowych na wrażenia językowe. Oznacza to przetransponowanie grafemów na fonemy. Niezbędne jest uświadomienie fonologicznej struktury wypowiedzianych słów. Gdy osoba ma trudności dyslektyczne występuje deficyt modułu fonologicznego (upośledzenie percepcji fonematycznej), który ogranicza zdolności rozkładu słów na fonologiczne cząstki składowe. A niesprawność na niższym poziomie modułu uniemożliwia prawidłowe funkcjonowanie na poziomie wyższym, który odpowiada – jak już wspomniano – za przetwarzanie języka w obszarze semantyki, gramatyki i dyskursu. Może się okazać, że zablokowana umiejętność na niższym poziomie nie pozwala dotrzeć do prawidłowo funkcjonującego poziomu wyższego, stąd trudności z przywołaniem odpowiednich pojęć i dekodowaniem ich przy doskonałym ich rozumieniu i zastosowaniu. Trening pozwala na niwelowanie trudności, jednak nie jest to proces automatyczny, dlatego też wymaga dużego wysiłku i, jak stwierdza Michael Habib (2004: 185–216), obniżone jest tym samym tempo procesów. Dzięki nowej technice obrazowania komputerowego za pomocą czynnościowego jądrowego rezonansu magnetycznego (fMRI = *functional Magnetic Resonance Imaging*) można prześledzić aktywność metaboliczną mózgu w czasie wykonywania czynności poznawczych. Na podstawie badań Martin (2001: 285) precyzuje, że w czasie rozpoznawania liter aktywizuje się kora okołopraczkowa płatów potylicznych – pola percepcji wzrokowej. Przetwarzanie fonologiczne odbywa się w dolnym zakręcie czołowym – ośrodek Broca, a dostęp do znaczenia zapewniają obszary należące

do środkowego i górnego zakrętu płata skroniowego – ośrodek Wernickego.⁴

Z reguły osoby dyslektyczne lepiej radzą sobie z mówieniem, natomiast często mają poważne trudności w przyswojeniu języków obcych w zakresie form pisanych, do których zaliczyć można konstruowanie wypowiedzi pisemnej i czytanie oraz poprawne pod względem ortograficznym i gramatycznym pisanie. Dla dużej grupy uczniów dyslektycznych poważny problem w nauce języków obcych stanowi rozumienie mowy ze słuchu. Dysleksji może też towarzyszyć dyspraksja, czyli niezborność ruchów, spowodowana mikrouszkodzeniami ośrodkowego układu nerwowego. W mniejszej postaci ujawnia się w dysgrafii.

Obraz utrudnień w nabywaniu umiejętności językowych nie jest jednolity dla wszystkich osób z diagnozą dysleksji rozwojowej lub dysleksji nabytej. Zarówno specyfika zakłóceń jak i metody terapii uzależnione są od rodzaju dysleksji rozwojowej. Z punktu widzenia klinicznego i genetycznego, dysfazja (zaburzenia nauki mowy) i dysleksja, choć stanowią oddzielne zaburzenia, tworzą jednak wspólny obraz i istnieją między nimi ściśle korelacje. Dzieci wykazujące zaburzenia mowy mają w przyszłości trudności w nauce czytania. Badania z wykorzystaniem technik neuroobrazowania mózgu, których wyniki przytacza Stefan Heim (2004: 247), potwierdziły rolę obszarów mowy w przebiegu dysleksji. Mózgowe mechanizmy czytania angażują lewą półkulę, a w szczególności ośrodek uczestniczący w przetwarzaniu fonologicznym. Nowoczesne metody badania przy użyciu emisyjnej tomografii pozytonowej (PET = *Positron Emission Tomography*), wywołanych potencjałów wzrokowych, funkcjonalnego rezonansu magnetycznego i – przede wszystkim – magnetoencefalografii, pozwoliły stwierdzić, że u osób dyslektycznych w sposób niekompletny i opóźniony uaktywnia się dolny lewy obszar skroniowy, uważany za „wzrokowy ośrodek słów” – odpowiedzialny za szybkie rozpoznawanie napisów, natomiast nadaktywny jest obszar okolicy Broca, szczególnie w przypadku nie-słów. Ten ostatni obszar opisuje G. Neil Martin (2001: 280) jako to pole, w którym wykazano znaczne różnice pobudzenia (tylna część płata czołowego, czyli klasyczna okolica Broca). Ośrodek Broca, czyli ośrodek ruchowy mowy, odgrywa specyficzną rolę

4 Carl (Karl Hugo Wilhelm Ernst) Wernicke (1848-1905), niemiecki neurolog i psychiatra (por. WEP). Obszar kory mózgowej kierujący procesem rozpoznawania głosek, wyrazów i zdań zwany jest polem lub ośrodkiem Wernickego. Ośrodek ten położony jest w zakręcie skroniowym górnym, sąsiadującym z zakrętem Heschla. Sugeruje się, że okolica ta jest miejscem pamięci składowych dźwięków mowy oraz że jest to obszar pośredniczący w łączeniu słuchowo prezentowanych słów z ich znaczeniem. Wzrost aktywności w obszarze Wernickego występuje podczas wykonywania zadań językowych ze składnikiem semantycznym. Zob. Martin 2001: 280.

w ekspresji mowy, szczególnie w motorycznym programowaniu wypowiedzi

Wyniki prowadzonych w ostatnich latach badań (zob. Kaczmarek 1987: 67), wskazują na zaburzenie, które wpływa na trudności w sprawnym przetwarzaniu fonologicznym zarówno krótkich, jak i długich dźwięków następujących po sobie. W myśl teorii zaburzenia przetwarzania czasowego trudność sprawia wyizolowanie pojedynczych dźwięków z ich sekwencji. Wpływ istotny może mieć zjawisko tzw. niewystarczającego maskowania wstecznego, czyli nieprawidłowo długie utrzymywanie się informacji słuchowej, które powoduje pomieszenie napływających informacji, a przez to problemy z percepcją podobnie brzmiących słów: karta-krata. Przetwarzanie kolejności czasowej dźwięków przez korę mózgową można poszerzyć o ogólne zaburzenie przetwarzania czasu lub dyschronii (chronoagnozja). Jak stwierdzają Beata Daniluk i Ewa Zawadzka (2001), osoby dyslektyczne mają trudności w chronologii zjawisk i wydarzeń (dni tygodnia, miesiące, czas przed- i po- określonym punkcie czasowym, myleniem kolejności sekwencji cyfr) oraz z przetwarzaniem długości czasu, uczeniem się wierszy, sekwencji cyfr i odtwarzaniem treści ze słuchu.

Obok zaburzeń krótkotrwałej pamięci słuchowej często u osób z dysleksją rozpoznaje się deficyty słuchu fonematycznego, przy czym sam słuch fizjologiczny (pochodzenia obwodowego) jest prawidłowy. Niedosłuch utrudnia odbiór dźwięków płynących z dużej odległości, ale jeżeli już zostanie odebrany człowiek potrafi je na ogół prawidłowo analizować i syntetyzować. Badania przeprowadzone przez Sally E. Shaywitz (1997: 27) wskazują, że osoby z zaburzeniami słuchu fonematycznego i świadomości fonologicznej poszczególne dźwięki słyszą bardzo dobrze bez względu na odległość, ale z lawiny dźwięków mowy nie potrafią wychwycić ich w odpowiedniej kolejności i prawidłowo zróżnicować zarówno pojedyncze dźwięki, jak i struktury fonemowe, zawierające określone głoski. Dotyczy to różnych cech dystynktywnych, jak: dźwięczność-bezdźwięczność, stopień zbliżenia narządów mowy, miejsce artykulacji, ustność-nosowość. Efektem może być występowanie tak zwanych spooneryzmów⁵ (mimowolne przestawianie – zazwyczaj początkowej głoski dwu lub więcej wyrazów, np. młyńskie koło – włyńskie moło.)

Osobom z dysleksją typu wzrokowego szczególnie trudno jest przyswoić i utrwalić obrazy graficzne liter, cyfr i całych wyrazów, znaki wyka-

⁵ Eponim ten powstał od nazwiska angielskiego pastora i wychowawcy z New College w Oksfordzie, Williama Archibalda Spoonera (1844–1930). Wykładał historię starożytną, filozofię oraz teologię. Spooner był albinosem i krótkowidzem, znany był z gościnności, grzeczności, rozróżnienia przejęzyczeń. Zob. Kopaliński (1988 /1967/).

zujące podobieństwo pod względem graficznym i te, które różnią się tylko pozycją w stosunku do jednej z osi symetrii. Wielu badaczy głównie ze środowiska oftalmologicznego, szukało defektu typowo wzrokowego. Analiza procesu czytania opisana przez Jadwigę Chylińską (1984), wnosi w tym względzie istotne informacje. Ruch migotania, który jest niezbędny w procesie czytania, musi być na tyle szybki, by zamazany obraz przy przeniesieniu nie przeszkadzał w spostrzeganiu w odbiorze nowego obrazu. W momencie fiksacji na kolejnym obrazie doprowadzić do stabilizacji obuocznnej. Musi też skuteczny być system, który pozwala przy każdym mrugnięciu oka wymazać obraz powstający na siatkówce. W przeciwnym razie poprzedni obraz interferuje z kolejnym powodując, że litery stają się niewyraźne, a samo czytanie – męczące. Stefan Heim (2004: 245–270) przedstawił wyniki badań psychofizycznych, elektrofizjologicznych i badań z wykorzystaniem technik obrazowania mózgu, które potwierdzają hipotezę o zmianie w systemie wielkokomórkowym u osób dyslektycznych. Jeden z dwóch zespołów włókien, biegnących od siatkówki do mózgu, ze względu na rozmiar komórek, nazywany jest układem wielkokomórkowym. Opisana przez Johna Steina (2004: 7–43) pierwsza z wersji teorii wielkokomórkowej, zwana hipotezą przetwarzania czasowego, sugeruje, że osoby dyslektyczne wykazują zaburzenia w przetwarzaniu szybko prezentowanych wzrokowych i słuchowych bodźców. Trudność w skupianiu uwagi przestrzennej jest głównym czynnikiem wpływającym na sprawność w zakresie przetwarzania odbieranych informacji wzrokowych i słuchowych.

Angela J. Fawcett i Roderick I. Nicolson (2004: 43–75) wskazują również na rolę mózdzku w ogólnych procesach poznawczych, szczególnie tych, które mają związek z organizacją czasową nie tylko ruchu, ale i bardziej skomplikowanych czynności, a także z automatyzacją procesów uczenia się. Różne rejony mózdzku są odpowiedzialne za poszczególne aspekty uczenia się. Poznawanie istoty zadania aktywuje lewą jego część, nauka czasowej charakterystyki zadania pobudza robak mózdzku i prawy płat mózdzku. U około 80% osób z dysleksją stwierdzono zaburzenia związane z dysfunkcją mózdzku.

Jak podaje Halina Spionek (1965: 130), lateralizacja czynności ruchowych kończy się zwykle około siódmego roku życia. Jeżeli z różnych powodów zaburzony jest proces lateralizacji, objawem może być tak zwana strephosymbolia (gr. mylenie znaków-symboli), czyli pismo lustrzane, odbicia lustrzane cyfr, liter, znaków graficznych. Powodem jest słabsze u osób dyslektycznych kierowanie uwagą wzrokową, czyli przede wszystkim kontrola wzrokowa. Wyraźnie nietrwała jest także fiksacja dwuocznna, co bezpośrednio wpływa na zaburzone spostrzeganie kolejno-

ści elementów pozostających w obszarze widzenia. Innym ważnym zakresem sprawności jest orientacja w przestrzeni i znajomość schematu ciała. Brak biegłości w tym obszarze skutkuje myleniem kierunku pisania i rysowania, zaburzeniem koordynacji wzrokowo-ruchowej, a w pisanii i rysowaniu występuje strephosymbolia.

Szerzej na temat mieszanego typu dysleksji wypowiada się Marta Bogdanowicz (2004: 71–74). Jest to statystycznie najczęściej występujący rodzaj zaburzenia. Dotyczy trudności w odbiorze i przetwarzaniu wrażeń wzrokowych, słuchowych i motorycznych. Deficyty mogą być wzajemnie sprzężone w wąskim lub szerokim obszarze, zatem i objawy trudności są zróżnicowane. Natomiast w przypadku dysleksji integracyjnej trudności nie polegają na zaburzeniach w odbiorze informacji na poziomie analizatorów, rozumienia ich znaczenia oraz reprodukowania. Problem dotyczy transponowania informacji wizualnej na słuchową i słuchowej na wzrokową, a więc są to zaburzenia integracji międzymodalnej.

Upatrując przyczynę dysleksji w zaburzeniach integracji wielo- i międzysmysłowej Marta Bogdanowicz (1997: 45) proponuje ćwiczenia, których celem jest zwiększenie krążenia krwi w obszarze kory mózgowej, stanowiącym podstawę strukturalno-funkcjonalną integracji funkcji (*gyrus angularis*). Wzrost krążenia krwi w tym polu ma stymulujący wpływ na rozwój sieci połączeń nerwowych (kształtowanie się wypustek wychodzących z neuronów, wyłączenie niepotrzebnych synaps, utrwalanie się potrzebnych połączeń). To zaś warunkuje wyższy funkcjonalnie poziom czynności obsługiwanych przez ten obszar. Wykorzystuje się ćwiczenia polegające na wyobrażeniu sobie przedmiotów, których się nie widzi, lecz spostrzega dotykiem, słyszy lub wyczuwa węchem; wyobrażenie sobie dźwięku i dotyku zwierzęcia, które widzimy z pewnej odległości. Postuluje się rozpoczęcie terapii od 2–4 lat, gdyż w tym okresie zaznacza się bardzo szybki wzrost mózgu i większa plastyczność centralnego układu nerwowego niż w innych okresach. Obserwuje się intensywny rozwój funkcji percepcyjnych, intelektualnych i emocjonalnych. Zaczynają też dojrzewać okolice drugo- i trzeciorzędowe, a dziecko nabywa zdolność do integrowania informacji wielo- i międzymodalnych. Przyjmuje się, że wczesne uczenie, stymulacja tych okolic i funkcji, może przynieść sukces.

Interesująca jest koncepcja Dirka J. Bakkerera, szczegółowo opisana przez Agnieszkę Wierzejską (1992 [1990 & 1991]: 6–18). Wyróżnia się dwa rodzaje dysleksji: dysleksję typu „P” (percepcyjną) i dysleksję typu „L” (lingwistyczną). Podział uzależniony jest od dominującej dla czynności czytania półkuli mózgowej w danym okresie życia. Czytanie początkowe bazuje na uczeniu się kształtów, kolorów, rozpoznawaniu znaków graficznych i układów przestrzennych. Aktywizuje więc prawą półkulę.

U prawidłowo rozwijającego się dziecka około 8–9 roku życia następuje tzw. przełączenie półkulowe i przy czytaniu płynnym dominująca staje się funkcja lingwistyczna z zaangażowaniem półkuli lewej. Jeżeli z różnych powodów przełączenie to nie nastąpi, dziecko nadal czyta z dominacją prawej półkuli. Jest to dysleksja typu „P”. Występują wtedy tzw. błędy czasowe związane z suprasegmentalną stroną mowy, czyli z zaburzonym akcentem, intonacją, rytmem. Przykładem może być mała płynność głośnego czytania, czytanie wyrazów fragmentami. Osoby z dysleksją typu „P” czytają dokładnie, ale powoli. Drugi rodzaj dysleksji to dysleksja typu „L”. Gdy zbyt wcześnie następuje mobilizacja półkuli lewej, prawa pozostaje funkcjonalnie opóźniona. Osoby takie czytają względnie szybko, popełniają jednak wiele błędów rzeczywistych, związanych z segmentalną stroną mowy. Występują więc elizje, czyli opuszczanie liter (wyrazów), dodawanie liter, przestawianie i inne błędy zniekształcające treść.

Na dysleksję nie ma jednoznacznego lekarstwa. Trzeba nauczyć się radzić sobie z trudnościami, które bezpośrednio z niej wynikają. Metody stosowane w edukacji i w terapii uczniów dyslektycznych powinny być odpowiednio dobrane ze względu na zdiagnozowane trudności, głębokość deficytów i w oparciu o czynniki pozaintelektualne.

W dalszej części przedstawione są różne metody pracy. Uwzględnione są metody i oddziaływania, wpływające na usprawnienie tych funkcji, których zaburzenia są dotkliwe w nabywaniu zdolności językowych przez osoby dyslektyczne. Wśród nich mieszczą się: (1) Metody polisensorycznego uczenia się, (2) Neurobik, (3) Mnemotechniki, (4) Trening pętli fonologicznej, (5) Kinezylogia Edukacyjna Paula Dennisona, (6) Metody specyficznej stymulacji odpowiedniej półkuli, (7) Metoda kolorowych filtrów Helen Irlen, (8) Trening widzenia jednoocznego, (9) Biofeedback – neurofeedback (biofeedback EEG), (10) Trening ortograficzny, (11) Oddziaływanie na mechanoreceptory skórne, (12) Oddziaływania logopedyczne, (13) Metoda Weroniki Sherborne, (14) Metoda Dobrego Startu, (15) Farmakoterapia, (16) Dieta, (17) Metody wspomagające: Arteterapia, Metody relaksacyjne i wizualizacje oraz Muzykoterapia.

Większość z metod stosowanych w terapii osób dyslektycznych opiera się na uczeniu wielozmysłowym, angażującym różne kanały percepcji: wzrokowy, słuchowy, dotykowy. Wykorzystywać można różne kolory, kształty, wielkości, tekstury. Słownictwo powinno się utrzymywać w różnych rodzajach pamięci: słuchowej, artykulacyjnej, wzrokowej, kinetycznej, kinestetycznej i dotykowej z wykorzystaniem skojarzeń, wyobrażeń oraz konotacji. Na uczeniu polisensorycznym opiera się również neurobik. Lawrence C. Katz (2002 [1999]) opracował zestaw ćwiczeń aktywizujących

cych mózg poprzez wprowadzanie elementu nowości i zaskoczenia oraz poprzez odwoływanie się do pomocy wszystkich zmysłów. Neurobik jest stosunkowo nową metodą i na razie jeszcze nie jest weryfikowaną za pomocą baterii testów, stanowi jednak syntezę odkryć dotyczących mózgu. Ćwiczenia dostarczają nieoczekiwanych i wykraczających poza rutynę doświadczeń, angażujących zarówno wszystkie zmysły – wzrok, słuch, dotyk, smak, powonienie – jak i odczucia emocjonalne. Takie postępowanie stymuluje rzadko wykorzystywane drogi nerwowe sieci skojarzeniowej mózgu, podnosząc poziom sprawności umysłowej. Komórki nerwowe wydzielają neurotrofiny, które powodują wzrost dendrytów i wywierają wpływ na komórki sąsiednie, wzmacniając je i czyniąc odpornymi na efekty starzenia się.

Istotne dla zdolności językowych jest z jednej strony sprawność pamięci słuchowej bezpośredniej, jak i niezawodność tak zwanej pętli fonologicznej. Ten podsystem pamięci roboczej specjalizuje się w nabywaniu języka, w opanowywaniu mowy i odpowiada za przechowywanie oraz przetwarzanie informacji werbalnej, dźwiękowej. Jest jednym z dwóch podsystemów pamięci roboczej (drugi to tzw. szkicownik przestrzenno-obrazowy, gdzie przechowywane są informacje o pochodzeniu optycznym). Przy usprawnieniu pętli fonologicznej stosuje się system werbalnych powtórek wewnętrznych (głos wewnętrzny), czyli bezgłosne powtarzanie. Konieczny jest czynnik świadomości (metapoznanie). Pętla fonologiczna ma także znaczenie przy czytaniu „po cichu”, gdy nie są odbierane żadne bodźce głosowe, ale stosuje się tzw. subwokalizację. Determinuje ona skuteczne przyswajanie nowego słownictwa. Deficyty w zakresie pamięci fonologicznej utrudniają także poszerzanie słownika czynnego zarówno w języku powszechnie używanym, jak i w języku obcym. Stymulacja prowadząca do usprawnienia pętli fonologicznej jest jednym z głównych obszarów pracy terapeutycznej.

Usprawnieniu pamięci sprzyja wykorzystywanie mnemotechnik. Są to techniki, oparte są na relacji skojarzeniowo-wyobraźniowej i werbalnej. Należą do nich przykładowo: haki, metoda łańcuchowa, pokój rzymski (*loci*) i mapy skojarzeń (mapy myśli). Stosuje się również podwójne kodowanie w technikach słów zastępczych. Połączenie słowa z obrazem ułatwia przywołanie brzmienia słowa z pamięci, a tym samym – reprodukcję informacji werbalnej i wizualnej zakodowanej w pamięci długotrwałej. Interaktywność skojarzeń skutecznie zwiększa zdolność zapamiętywania nowego słownictwa wraz z ich znaczeniem.

Kolejna grupa metod opiera się na podstawach neurofizjologii. Metody te wspomagają procesy nauczania i korygowania dysfunkcji rozwojowych. Założenia Kinezylogii Edukacyjnej Paula Dennisona przytacza

Carla Hannaford (1995). Metoda polega na uczeniu w systemie aktywizującym poprzez specjalnie zorganizowane ruchy. Wykorzystuje się naturalne mechanizmy integracji umysłu i ciała. Metoda ma na celu zespolenie pracy mózgu, czyli współdziałanie lewej i prawej półkuli. Dennisonowski⁶ Równoważenie Lateralne (*Dennison Lateralilty Repatterning*) to specyficzna seria czynności, które ustanawiają od nowa efektywne, zintegrowane wzory pomiędzy naprzemiennobocznymi ruchami ciała, wzrokiem i słuchem. Niektóre z nich są homolateralne, tzn. tylko na jednej stronie ciała, a inne – naprzemienne ruchy – aktywują zrównoważone mięśnie z obu stron ciała. Pomagają budować możliwości pełnego dostępu do informacji zmysłowej: słuchowej, wizualnej i proprioceptywnej, uaktywniają sieci nerwowe w całym mózgu, w obu półkulach jednocześnie.

Również metoda specyficznej stymulacji odpowiedniej półkuli uwzględnia asymetrię funkcjonalną mózgu. Kieruje się specyficzne bodźce do funkcjonalnie opóźnionej półkuli. Zależnie od rodzaju dysleksji stosuje się zróżnicowane czcionki (przy dysleksji typu „L”) lub jednorodne (przy dysleksji typu „P”). Wyrazy powinny mieć znaczenie konkretne, eksponowane teksty mają stanowić aspekt percepcyjny (dysleksja typu „L”) lub stosuje się wyrazy o znaczeniu abstrakcyjnym i rozwija się umiejętności semantyczne (dysleksja typu „P”).

Metoda kolorowych filtrów, omawiana przez Wierzejską 1992: 19–24, jest wynikiem badań prowadzonych przez amerykańkę, Helen Irlen. Opisała ona u osób dyslektycznych przypadłość wzrokowo-sensoryczną, polegającą na wzmożonej wrażliwości wzrokowej i nazwała ją syndromem SSS (*Scotopic Sensitivity Syndrom*). SSS jest wrażliwością na spektrum światła, związaną ze strukturalnymi deficytami mózgu. Dobra się wielkość i kształt czcionki, kolor liter drukowanych oraz tła, by zniwelować skutek nadmiernego kontrastu. Kolorowe filtry selektywnie redukują fale określonej długości, na które występuje wzmożona wrażliwość wzrokowa. Stosować można kolorowe okulary lub nakładki ułatwiające czytanie.

Zakłócenia w prawidłowym spostrzeganiu wzrokowym mogą też wynikać z zaburzenia stabilnej fiksacji obuocznej, które utrudnia czytanie tekstu, powodując nakładanie się obrazów. Sprawia to wrażenie, jakby litery poruszały się, nachodziły na siebie, a granice liter były nieostre. Proponowany trening widzenia jednoocznego pozwala na stabilizację oka wiodącego. Badania wskazują, że trzymiesięczny trening czytania

⁶ Paul E Dennison i jego żona Gail Hargrove Dennison, są znani jako autorzy wielu bestsellerów z zakresu gimnastyki mózgu wydawanych w wielu językach świata.

z zakrytym okiem nie-dominującym, poprawia stabilność obu oczu, umożliwiając równocześnie usprawnienie techniki czytania.

Z badań opisywanych przez Bogusława Żernickiego (1983) wynika, że mózg emituje stale cztery zakresy fal elektromagnetycznych, z których jeden przeważa (w zależności od stanu psychofizycznego i rodzaju aktywności): gamma, środkowe pasmo fal beta, alfa (ang. *alpha*), teta (ang. *theta*), delta. Biofeedback – neurofeedback (*biofeedback* EEG) uczy lepszej koncentracji, uwagi i kreatywności, zwiększa odporność na stres i pomaga w rozwoju innych funkcji psychicznych, także w uczeniu się. Wykorzystuje się urządzenie do neurofeedbacku, czyli elektroencefalograf z odpowiednim oprogramowaniem. Trening biofeedback sprzyja szybszemu powstawaniu nowych połączeń w mózgu, pozwala na ćwiczenie umiejętności osiągania stanu dominacji fal alfa w dowolnym momencie i wzmacniania pożądaných częstotliwości.

W pracy z osobą dyslektyczną konieczna jest pomoc w aktywności samokształceniowej, skierowanej na poznawanie i utrwalanie zasad poprawnej pisowni oraz trening ortograficzny. Wykorzystywać można gotowe programy do ćwiczenia czujności ortograficznej, znajomości zasad i umiejętności ich praktycznego wykorzystywania. Zgodnie z zaleceniami, prace pisemne powinny być oceniane od strony merytorycznej, natomiast aspekt poprawności ortograficznej powinien być materiałem do opracowania w domu, zgodnie ze wskazaniem nauczyciela. Tak poprawiona praca może być (i powinna) poddana ocenie.

W celu lepszego zapamiętywania obrazów wzrokowych ortogramów można skutecznie wykorzystywać mechanoreceptory. Są to receptory znajdujące się w tkance podskórnej i w skórze, wrażliwe na bodźce mechaniczne – dotykowe. Największa ich gęstość umiejscowiona jest na wewnętrznej części przedramienia i w opuszkach palców. Dla skutecznego zapamiętywania pisowni korzystne jest także pisanie na wewnętrznej stronie przedramienia oraz pisanie na powierzchni gładkiej, chropowatej, perforowanej i wykorzystywanie elementów przestrzennych.

Równocześnie z treningiem ortograficznym wprowadzone powinny być oddziaływania logopedyczne. Głównym ich celem jest ćwiczenie prawidłowej artykulacji głosek i struktur fonemowych z uwzględnieniem treningu różnicowania par zbliżonych głosek, ćwiczenia świadomości fonologicznej przy wydzielaniu różnic w strukturach różniących się kolejnością poszczególnych dźwięków czy opuszczeniem lub obecnością niektórych fonemów. Samą natomiast wymowę można ćwiczyć poprzez częste powtarzanie słów z odpowiednią artykulacją poszczególnych głosek, odwołując się do hiperpoprawnej wymowy w zabawowej formie. Do nauczania rozumienia mowy i mówienia w języku obcym w pracy z uczniem

dyslektycznym stosuje się ćwiczenia: (a) słuchu fonematycznego, (b) świadomości fonologicznej, (c) werbalnej pamięci słuchowej, (d) rytmu wypowiedzi, (e) intonacji, (f) akcentuacji, (g) strategii słuchania, (h) w rozumieniu i interpretacji komunikatów oraz (i) ćwiczenia syntetyczne.

W fazie prezentacji leksyki nauczyciel powinien zwolnić tempo wypowiedzianych słów i zwrotów, wymawiać je nawet przesadnie poprawnie (hiperpoprawnie). Wskazane jest, by uczeń korzystał na lekcjach języka obcego z dyktafonu, dzięki temu będzie mógł w domu kilkakrotnie przesłuchiwać sobie wybrane fragmenty lekcji. Ma również wtedy możliwość odtworzenia własnych wypowiedzi i porównania ich z wzorcowymi wypowiedziami nauczyciela.

Dwie następne metody wykorzystywane są głównie w pracy z młodszymi dziećmi, natomiast ze starszymi, jako jedne z metod stymulujących, kształtujących świadomość własnego ciała, pobudzających ekspresję, inwencję, a także relaksujących. Metoda Weroniki Sherborne,⁷ którą prezentują: Marta Bogdanowicz, Bożena Kisiel i Maria Przasnyska (1992), znana jest jako metoda Ruchu Rozwijającego. Wszystkie omawiane przez autorki ćwiczenia wymagają współdziałania z partnerem lub grupą, wyzwalając i utrwalając pozytywne emocje. Metodę Weroniki Sherborne zaliczyć można do niewerbalnych treningów interpersonalnych. W założeniu metoda ta ma wspomagać prawidłowy rozwój dziecka i korygować jego zaburzenia. Istotne miejsce w tej metodzie przypisuje się wielozmysłowej stymulacji psychomotorycznej i społecznej, oparta jest o ruch, jako czynnik wspomagania. Podobnie też Metoda Dobrego Startu, znajduje zastosowanie w pracy z młodszymi dziećmi. Szczegółowo opisana w pracy Marty Bogdanowicz, Małgorzaty Barańskiej, Ewy Jakackiej i Andrzeja Filara (1995), została ona opracowana według wzoru francuskiej metody „Bon Depart”. Jako taka stanowi ona system ćwiczeń stymulujących rozwój psychomotoryczny oraz korygujących jego zaburzenia. Służy zarówno profilaktyce, jak i terapii. W założeniu Metoda Dobrego Startu rozwija funkcje językowe i funkcje oparte na percepcji: wzrokowej, słuchowej, dotykowej, kinestetycznej (związanej z poczuciem ruchu) i motorycznej oraz współdziałanie między tymi funkcjami, czyli integrację percepcyjno-motoryczną.

⁷ Weronika Sherborne (1922–1990) z wykształcenia nauczycielka wychowania fizycznego i fizjoterapeutka. Studiowała w Bedford College of Physical Education, a później w Art of Movement Studio w Manchester, które obecnie nosi nazwę Laban Centre for Movement and Dance. Na początku lat 60-tych W. Sherborne opracowała metodę zwaną jako „Ruch Rozwijający”. Korzenie tej metody można odnaleźć u austro-węgierskiego teoretyka ruchu i tańca Rudolfa Labana (1879–1958), który był twórcą i propagatorem gimnastyki ekspresyjnej. Pisze o tym Kazimierz Jacek Zabłocki (1998: 69–70).

Dla czynności terapeutycznych wspomagająca może być dieta. Najważniejsze dla prawidłowego rozwoju i funkcjonowania składniki to: glukoza, białka, potas, cynk, magnez, witaminy C i B complex, lecytyna. Badania osób dyslektycznych wskazują na podwyższony poziom lecytyny – enzymu odpowiedzialnego za gospodarkę kwasami tłuszczowymi. Skutkiem może być usuwanie nadmiernych ilości kwasów z błony i w ten sposób zaburzeniu ulega szybkość odpowiedzi z kanałów w wielkich komórkach. Dlatego też koniecznym elementem diety mającej wspomagać rozwój i funkcjonowanie organizmu są dwa Niezbędne Nienasycone Kwasy Tłuszczowe (NNKT): kwas α -linolenowy należący do rodziny kwasów Omega-3 i kwas linolowy należący do rodziny Omega-6. Dietę uzupełniać można farmakoterapią. Stosuje się odpowiednio dobrane środki w postaci gotowych preparatów (zawierających kwasy tłuszczowe EPA, DHA i GLA z rodziny Omega-3 i Omega-6) – Galomega Formuła IQ, Tran, preparaty zawierające lecytynę, Magnez z witaminą B6. Zalecany jest również preparat NOOTROPIL, zawierający piracetam. Jest lekiem grupy leków nootropowych, które wspomagają procesy poznawcze takie jak: uczenie się, zapamiętywanie, koncentrację uwagi, poprawę świadomości.

Trzy ostatnie metody należą do metod wspomagających. Arteterapia jest jedną z form relaksacyjnych, terapeutycznych. W swoim zapleczu dysponuje formą plastyczną, muzyczną, literacką i teatralną. Daje możliwość symbolicznego wyrażenia przeżyć, doświadczeń i emocji w warunkach odbieranych jako bezpieczne. Akceptowana jest forma mówienia „nie wprost”, niekiedy z wykorzystaniem mechanizmu projekcji. Dzięki możliwości uzewnętrznienia i nazwania problemu, obniżone zostaje napięcie. Można przykładowo wymienić: Metodę malowania dzieścioma palcami (*finger painting*), Choreoterapię i Metodę opowieści ruchowej J. G. Thulina.⁸ Metody relaksacyjne i wizualizacje oparte są na współzależności między napięciem psychicznym, układem nerwowym i napięciem mięśniowym. Rozluźnianie układu mięśniowego wywołuje również stan relaksacji psychicznej, które to ma znaczenie w samorealizacji człowieka i pogłębieniu się samoświadomości. Przykładowo wy-

⁸ Zob. Thulin, J. G. (Josef Gottfried) 1931: *Gimnastyka małych dzieci: zasób materiału ćwiczebnego i wzorce lekcyjne*. Z 2-go szwedzkiego wydania przetłumaczył Tadeusz Biernakiewicz. (Wariant tytułu *Gimnastyka dzieci*). Kraków: Nakładem Działu Wydawniczego Studium Wychowania Fizycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Por. też: *Manual of gymnastics by J. G. Thulin* Published in 1921, *Ling Physical Education Association Manual of gymnastics J. G. Thulin by J.G. Thulin*. Part 3. Section 6, *Gymnastics for little children (6-8 years) with a dictionary of movements and daily lessons*. Series: *Gymnastic Association of Sweden publications -- no.7 Language*.

mienić też można Trening autogeny Schultza⁹ zmodyfikowany przez Annę Polender (2008 /1992/), czy Trening Jacobsona¹⁰. Wizualizację można też stosować jako metodę dotyczącą tworzenia i utrwalania obrazów wzrokowych wyrazów „oczami wyobraźni”. W tych zabiegach dodatkowym elementem może być oddziaływanie poprzez dźwięki. Typowa muzykoterapia ułatwia stymulację obu półkul mózgowych poprzez tzw. spoidło wielkie. Ma działanie pobudzające lub uspokajające w zależności od potrzeby. Podczas pracy wykorzystuje się muzykę aktywizującą, do której zaliczyć można utwory instrumentalne lub piosenki w umiarkowanym, marszowym tempie. Muzykę relaksującą stosuje się natomiast podczas przerw. Czasem muzykoterapia łączona jest z elementami treningu autogenego. Wykorzystuje się utwory przede wszystkim instrumentalne o zwalniającym tempie, rozpoznawalnej melodii, miękkim brzmieniu, małej dynamice, m.in. muzyka poważna, rozrywkowa, elektroniczna.

Przedstawione wyżej hipotezy, wątpliwości, metody wypróbowane oraz te, które wciąż pozostają na etapie eksperymentalnej, mogą wywoływać słuszną refleksję, że specyficzne trudności w uczeniu się, uwarunkowane organicznie są wciąż jeszcze mało zbadaną dziedziną, o niejawnym neurobiologicznym podłożu.

Wykaz literatury

- Bogdanowicz, Marta 1997 /1990/: Integracja percepcyjno-motoryczna. Teoria – diagnoza – terapia. Wyd. 2. rozszerz. Zmienione. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej /Wyd. 1. Integracja percepcyjno-motoryczna – metody diagnozy i terapii/.
- Bogdanowicz, Marta 2005: *Uczeń z dysleksją w szkole*. Gdynia: Wydawnictwo Operon.
- Bogdanowicz, Marta, Bożena Kisiel, Maria Przasnyska 1992: *Metoda Weroniki Sherborne w terapii i wspomaganiu rozwoju dziecka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

⁹ Johannes Heinrich Schultz (1884–1970), niemiecki psychiatra i terapeuta (por. WEP). Propagował metodę osiągania odprężenia i uspokojenia poprzez nauczenie pacjenta rozluźnienia napięcia mięśni szkieletowych. Zob. Korzeniowski & Pużyński (red.) 1986 /1972/.

¹⁰ Edmund Jacobson (1888–1983), lekarz, fizjolog, psychiatra amerykański (por. WEP), wprowadził Technikę Progresywnego Relaksu Mięśni. Uznał, że nauczenie się odczuwania wrażeń napięcia własnych mięśni stanowi podstawę uczenia się relaksacji. Technika relaksacji Jacobsona nosi nazwę Relaksacji Stopniowanej, gdyż uczenie się stanów napięcia poszczególnych partii mięśni jest etapowe, a dobroczynnym działaniem jest występowanie zjawiska tzw. rozprzestrzeniania się w mięśniach reakcji rozluźnienia, czyli relaksacji. Godnym polecenia źródłem informacji jest monografia Stanisława Sieka (1985).

- Bogdanowicz, Marta, Małgorzata Barańska, Ewa Jakacka, Andrzej Filar 1995: *Metoda Dobrego Startu*. Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
- Chylińska, Jadwiga 1984: *Szybkie czytanie*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Daniluk, Beata, Ewa Zawadzka 2001: Neurologiczna analiza trudności w czytaniu i pisaniu. W: Joanna Przesmycka-Kamińska (red.) 2001: *Trudności w nauce czytania i pisanie a trudności w rozwoju mowy dzieci z dysfunkcjami mózgu*. Wrocław: Wydawnictwo GAJT, 24–43.
- Fawcett, Angela J., Nicolson Roderick I. 2004 [2004]: Rola mózdzku w dysleksji. Tłum. Monika Kowaleczko-Szumowska. W: Grabowska & Rymarczyk (red.), 43–72 [adaptacja na podstawie: Gavin Reid, Angela J. Fawcett (red.) 2004: *Dyslexia in Context: Research – Policy and Practice*. London: Whurr Publishers].
- Grabowska, Anna, Krystyna Rymarczyk (red.) 2004: *Dysleksja: Od badań mózgu do praktyki*. Warszawa: Polska Akademia Nauk Instytut Biologii Doświadczalnej im. Marcelego Nenckiego.
- Habib, Michael 2004: Zaburzenia nabywania zdolności językowych i pisanie: najnowsze osiągnięcia neurobiologii. Tłum. Monika Kowaleczko-Szumowska. W: Grabowska & Rymarczyk (red.), 185–216.
- Hannaford, Carla 1998 [1995]: Zmysłne ruchy, które doskonalały umysł. Podstawy kinestezjologii edukacyjnej. Tłum. Andrzej Doroba [*Smart Moves. Why Learning is Not All In Your Head*. Arlington, VA: Great Ocean Publishers] Warszawa: Polskie Towarzystwo Kinezyjologów: Medyk.
- Heim, Stefan 2004: Struktura i dynamika przetwarzania języka: co wnosi neuroobrazowanie? Tłum. Monika Kowaleczko-Szumowska. [(Tytuł oryginału z roku 2005:) The structure and dynamics of normal language processing: Insights from neuroimaging. *Acta Neurobiologiae Experimentalis* 2005, 65: 95–116]. W: Grabowska & Rymarczyk (red.), 245–270.
- Jurek, Anna 2007: Patomechanizmy dysleksji. *Języki Obce w Szkole* 3, 23–45.
- Karczmarek, Bożydar 1987: Neuropsychologiczne badanie dziecka. W: Marcei Klimkowski, Anna Herzyk (red.) 1987: *Diagnoza neuropsychologiczna. Przegląd zagadnień*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Wydział Pedagogiki i Psychologii, 23–25.
- Katz, Lawrence C., Manning Rubin 2002 [1999]: *Neurobik*. Z ang. przeł. Anna Buingoc Warszawa: Klub Dla Ciebie [1999: *Keep Your Brain Alive: 83 Neurobic Exercises*. Workman Publishing Company, Inc. New York].
- Kądzielawa, Danuta 1985: *Związek czynności psychicznych z mózgiem w interpretacji Normana Geschwinda*. W: Danuta Kądzielawa (red.) 1985: *Wybrane zagadnienia neuropsychologii klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Klimkowski, Marcei 1989: *Neuropsychologiczne podstawy czynności pisania i czytania w świetle doświadczeń klinicznych*. W: Teresa Świszewska (red.) 1989: *Podstawy pracy terapeutycznej w zespołach korekcyjno-kompensacyjnych: Poradnik dla nauczycieli klas początkowych szkół podstawowych*. Lublin: Instytut Kształcenia Nauczycieli im. W. Spasowskiego. Oddział Doskonalenia (Rekord w katalogu online) 7–27.
- Knobloch-Gala, Anna 1995: *Asymetria i integracja półkulowa a mowa i niektóre jej zaburzenia. Problemy diagnozy psychologicznej dzieci z dysleksją*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Korzeniowski, Lucjan, Stanisław Pużyński (red.) 1986 /1972/: *Encyklopedyczny słownik psychiatrii*. Wyd. 3. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Krasowicz, Grażyna 1997: *Język, czytanie i dysleksja*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

- Luria, Aleksander R. 1976 [1973]: *Podstawy neuropsychologii*. Tłum.. Danuta Kądziewska. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Lekarskich [Luriâ (=Lurija).Aleksandr Romanović. *Osnovy nejropsihologii*. Moskwa: Izdatelstvo Moskovskogo Gusodarstvennogo Universiteta].
- Martin, G. Neil 2001 [1997]: *Neuropsychologia*, Tłum. Jerzy Cielecki. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL [*Human Neuropsychology*. London, New York: Prentice Hall].
- Pennington, Bruce F., Richard K. Olson 2004: Genetyka dysleksji.. W: Grabowska & Rymarczyk (red.), 145–185.
- Stein, John 2004: Wielkokomórkowa teoria dysleksji rozwojowej. W: Grabowska & Rymarczyk (red.), 7–42.
- Shatz, Carla J. 1992: Rozwijający się mózg. *Świat Nauki* 11 (15). Numer specjalny *Umysł a mózg*, listopad 1992, 35–42. Tłum. Aleksandra Kuźnik-Borkowska
- Shaywitz Sally E. 1997: Dysleksja. *Świat Nauki* 1 (65) styczeń 1997, 47–51. Tłum. Elżbieta Józefowicz.
- Siek, Stanisław 1985: *Autopsychoterapia*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Spionek, Halina 1965: *Zaburzenia psychoruchowego rozwoju dziecka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wierzejska, Agnieszka 1992 [1990 & 1991]: *Neurologiczna koncepcja dysleksji Dirka Bakker* (6–18). *Leczenie dysleksji kolorami metodą Helen Irlen* (19–29). Warszawa: Fundacja Synapis, (współprawnie, stron 29) [(Tłumaczenie i opracowanie na podstawie): Dirk J. Bakker 1990: *Neuropsychological Treatment of Dyslexia*. Oxford University Press & Helen Irlen 1991: *Reading by the Colors*, Avery Publication Group INC., Nowy Jork].
- Zabłocki, Kazimierz Jacek 1998: *Mózgowe porażenie dziecięce w teorii i terapii*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Żernicki, Bogusław 1983: *Mózg*.. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich (Najnowsze Osiągnięcia Nauki).

Specific impairment of language abilities: Polysensorial methods in the diagnosis and therapy of developmental and acquired dyslexia

SUMMARY. This article starts with the general statement that the outcomes of language distortion or deficiency in the domain of fluent abilities of speaking, naming and understanding of notions, give evidence of a dysfunction of brain parts responsible for the automatic language processing activities. In the first part, the author presents in an ordering review some of the most important studies devoted to neurological factors that determine the nature of developmental dyslexia. Research works conducted in the last years among dyslectic persons, have shown, due to introduced techniques of brain depiction, that certain dysfunctional changes of activities that take place in various parts of the brain may be found also in the cerebellum. These changes have an impact upon the process of automatic activities, among the other things, through the lowering of phonological abilities, phonological processing

and phonological consciousness. Dyslexia contributes in consequence to the disorder in the evaluation of time, as regards the duration and length of certain events. Thanks to the hitherto conducted research achievements one can answer how to support the dyslectic persons and find effective methods of therapy how to help them in their regaining of language abilities. The second part of this article brings near summarized information about these means and ways in question.

KEY WORDS: Dyslexia, brain dysfunctions, language abilities, classification of human diseases

